

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

НОВІТНЯ ДОБА

ВИПУСК 5
ЛЬВІВ 2017

Друкується за рішенням Вченої ради
Інституту українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України

УДК 94(477)"19/20"

Новітня доба / відп. ред. Ігор Соляр; упоряд. і наук. ред. Михайло Романюк, Олександра Стасюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2017. – Вип. 5. – 220 с.

У збірнику представлено статті та джерельні матеріали, у яких висвітлено актуальні проблеми політичної, військово-політичної, соціально-економічної новітньої історії. Проаналізовано різні аспекти діяльності політичних партій, організацій, рухів, економічних товариств, українського національно-визвольного руху загалом, особливості функціонування сталінського режиму в західноукраїнських областях і Білорусі. Окрему рубрику присвячено науковій біографістиці, зокрема ролі визначних представників українського національного руху в політичному житті Західної України й української еміграції міжвоєнного періоду. Значну частину статей присвячено аналізу складних проблем сучасної політичної історії України.

Збірник містить такі рубрики: актуальні проблеми новітньої історії, постаті, науковий дебют, особливий погляд, публікація документа.

Contemporary era / [resp. ed. Ihor Soliar; comp. and science ed. Mykhailo Romaniuk, Oleksandra Stasiuk]; NAS of Ukraine, I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies. – Lviv, 2017. – Issue 5. – 220 p.

The collection presents articles and source materials that cover current issues of political, military-political, socio-economic contemporary history. Various aspects of activities of political parties, organizations, movements, economic societies, Ukrainian national liberation movement in general, characteristics of the functioning of the Stalin regime in Western Ukrainian regions, and Belarus are analyzed. A separate section is dedicated to scientific biography, in particular, the role of notable representatives of the Ukrainian national movement in the political life of Western Ukraine and the Ukrainian emigration of the interwar period. A considerable part of the articles concentrates on the analysis of complex problems of the contemporary political history of Ukraine.

The collection contains the following headings: current issues of contemporary history, persons, scientific debut, special view, publication of documents.

Редакційна колегія:

д-р іст. наук Ігор Соляр (відп. ред.), д-р іст. наук, проф. Степан Качараба, доктор габ. Евгениуш Коко, д-р іст. наук, проф. Микола Литвин, д-р іст. наук, проф. Іван Патер, д-р іст. наук, проф. Олександр Рубльов, канд. іст. наук. Михайло Романюк (упоряд. і наук. ред.), канд. іст. наук Олександра Стасюк (упоряд. і наук. ред.).

Свідоцтво про реєстрацію ЗМІ
КВ № 19970–9770Р від 17.05.2013 р.

ISSN 2409-434X

© Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України, 2017

ЗМІСТ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

<i>ПАТЕР Іван (Львів)</i> . Союз визволення України і Ольгерд Іполит Бочковський: практичний зв'язок із національно-визвольним рухом	3
<i>МАРЧЕНКО Ярослав (Львів)</i> . Зовнішньополітичні чинники у польсько-українській війні 1918–1919 років	60
<i>ПАСИЦЬКА Оксана (Львів)</i> . Бізнес і освіта: діяльність торговельно-кооперативних навчальних закладів у Галичині в першій третині ХХ століття	68
<i>РАМАНАВА Ірына (Вільнюс, Литва)</i> . Репрезентації більшовицького терору ў школьных навчальных курсах	77
<i>СТАСЮК Олександра (Львів)</i> . Структура та компетенція радянських органів представницької влади	87
<i>РОМАНЮК Михайло (Львів)</i> . Форми і методи протистояння збройного підпілля ОУН Золочівської округи радянській тоталітарній системі у другій половині 1940-х – початку 1950-х років	96
<i>МУРАВСЬКИЙ Олег (Львів)</i> . Народний Рух України за перебудову: особливості інституційної розбудови у західноукраїнському регіоні (лютий – вересень 1989 р.)	108
<i>ТКАЧУК Андрій (Львів)</i> . «Кримський чинник» українсько-російських відносин у візії Народного Руху України	115
<i>КОСТЮК Олег (Львів)</i> . Крим як інструмент впливу в політиці РФ щодо України у першій половині 1990-х років	123
<i>ПІДШИБЯКІН Сергій (Львів)</i> . Мінські угоди 2014–2015 років в українському партійному дискурсі	130

ПОСТАТІ

<i>БУРАЧОК Лілія (Івано-Франківськ)</i> . Державотворча діяльність Осипа Назарука в уряді ЗУНР	142
<i>СОВА Андрій (Львів)</i> . Іван Боберський у громадському житті міжвоєнного Львова	148
<i>ПОСІВНИЧ Микола (Львів)</i> . Державотворча діяльність Степана Бандери в 1939–1941 роках	158

НАУКОВИЙ ДЕБЮТ

- КАМЕНЦЕВ Денис (Львів)*. «З них всіх являється дійсним українським генералом демократом...»: політичний портрет військового міністра УНР в екзилі Володимира Сальського 166
- КАРАНДА Ірина (Львів)*. Громадсько-політична діяльність Зиновія Пеленського у першій третині ХХ ст.: штрихи до політичної біографії 176
- КРАВЕЦЬ Наталія (Львів)*. Василь Прохода – організатор і дослідник українського сокільства в ЧСР у 1920-х роках. 183
- ПОЛТАВЕЦЬ Юрій (Львів)*. Культурне життя, організація дозвілля та побуту в Національній академії сухопутних військ 190

ОСОБЛИВИЙ ПОГЛЯД

- ВОЗНЯК Тарас (Львів)*. Два принципи формування політичної нації. 196

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТА

- СОВА Андрій (Львів)*. «Ширий привіт з ХІ Олімпійських всесвітніх змагань в Берліні!» – з невідомого листування Івана Боберського та керівництва українського товариства «Сокіл-Батько» 208

- ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ** 217

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК [329.7СВУ:929 О. Бочковський]"1914/1918"

Іван ПАТЕР

СОЮЗ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ І ОЛЬГЕРД ІПОЛИТ БОЧКОВСЬКИЙ: ПРАКТИЧНИЙ ЗВ'ЯЗОК ІЗ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИМ РУХОМ

Проаналізовано наукову діяльність Ольгерда Іполита Бочковського в Союзі визволення України, за сприяння якого він опублікував низку праць з українського питання, національного пробудження поневолених народів, агресивної політики Росії щодо українців та інших європейських народів, українсько-польських відносин. Показано внесок ученого в опрацювання теоретичних проблем націології.

Ключові слова: Ольгерд Бочковський, СВУ, національне питання, націологія.

Перша світова війна докорінно змінила національно-політичну ситуацію для українців Галичини і Наддніпрянщини, які опинилися між двома ворогуючими великодержавами – Австро-Угорщиною та Росією. Напередодні війни українці по обидва боки австро-російського кордону мали певні успіхи у національно-культурному житті, але дуже малі у національно-політичному. Тепер же змагання за українську державність і соборність переходило із загальнотеоретичної у конкретно-політичну площину. Галичани і наддніпрянці з вибухом війни проголосили свою лояльність до держав, під пануванням яких вони перебували і це поставило їх у протилежно воюючі сторони. Українці Галичини й Наддніпрянщини, що опинилися в еміграції, зорієнтувалися у тогочасній ситуації та взяли національно-політичну ініціативу у свої руки. Галичани у серпні 1914 р. заснували Головну Українську Раду (ГУР) й почали формувати військові відділи Українських Січових Стрільців, а наддніпрянські політемігранти створили 4 серпня 1914 р. у Львові Союз визволення України (СВУ) на чолі з Дмитром Донцовим¹.

Це була безпартійна політична організація для представництва інтересів українського народу Російської імперії, яка головним своїм постулатом проголосила державну самостійність і соборність України, виробила концепцію щодо ролі українського питання в європейській політиці. Реалізацію національної ідеї Союз пов'язував із поразкою Росії у війні та поваленням царизму, внаслідок чого «на руїнах Російської імперії, цієї тюрми народів, встане Вільна, Самостійна Україна»².

У вересні 1914 р. через російську окупацію Галичини Союз переніс осідок зі Львова до Відня, де вже перебували громадсько-політичні діячі Галичини і Буковини. Тут він видав низку політичних відозв до окремих європейських народів – болгар, румунів, турків, шведів, чехів, розвинув значну інформаційно-дипломатичну

¹ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності / І. Патер. – Львів, 2000. – С. 73–74.

² Вістник Союзу визволення України (далі – Вістник). – Відень. – 1914. – Ч. 1. – С. 1–2.

діяльність для популяризації української справи серед громадсько-політичних кіл у Європі й Америці, розгорнув велику видавничу роботу для піднесення національної свідомості українців, проводив широку культурно-просвітню і національно-освідомлювальну працю серед військовополонених українців російської армії у таборах Австро-Угорщини та Німеччини.

Ядро СВУ становили члени колишньої Революційної Української Партії (РУП), а потім – Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) і «Спілки» (УСД «Спілка» увійшла до РСДРП на початку 1905 р. на правах автономної організації меншовицької фракції). Союз об'єднав навколо себе людей різного соціального стану і різних політичних переконань – від національних демократів до соціал-демократів. У ньому були представлені майже всі тогочасні політичні напрямки Наддніпрянщини. Громадсько-правовий плюралізм СВУ дав змогу залучити до співробітництва понад 40 відомих галицьких і буковинських політичних та культурних діячів різної політичної спрямованості й ідейних переконань. Але всі вони підтримували основний постулат Союзу – самостійність України³.

Відповідно до списку, складеного членом Президії СВУ Андрієм Жуком, організація за весь час існування (серпень 1914 р. – липень 1918 р.) налічувала у своїх рядах понад 250 членів, співробітників і активу з-посеред військовополонених українців⁴. У цьому списку значилося і прізвище Ольгерда Іполита Бочковського – видатного українського вченого, соціолога, зокрема націолога, громадсько-політичного діяча й публіциста.

Діяльність О. Бочковського, його наукову спадщину відповідно оцінили ще сучасники науковця, українські й зарубіжні вчені: І. Брик, П. Дубрівний, П. Феденко, Б. Маргос, С. Моренко, В. Харват, А. Фрінта, А. Черни. У сучасній українській історіографії з'явилася низка видань, в яких висвітлено різноманітні сторони наукової та громадсько-політичної діяльності О. Бочковського, а також окремі епізоди та факти з його особистого життя. Це, зокрема, публікації С. Віднянського, В. Пономарьова, В. Потульницького, О. Гнатюк, І. Патера, І. Срібняка, О. Сидоренко, І. Каневської, В. Панченка, І. Готя, К. Шудрі тощо. Відрадно, що останнім часом опубліковано «Вибрані праці та документи» О. Бочковського у 2-х томах, знято про нього документальний фільм, що дасть змогу краще пізнати його як вченого і людину.

Народився Ольгерд Іполит Бочковський 14 березня 1885 р. на станції Долинська Херсонської губернії (нині м. Долинська Кіровоградської області) у сім'ї службовця російської імператорської залізниці. Мав ще брата-близнюка Мечислава, який помер у дев'ятимісячному віці від менінгіту, і молодшого, Тадеуша (26 листопада 1887 року народження), який пізніше став католицьким священиком⁵.

Дитячі літа провів Бочковський серед українських степів. У 1899 р. разом із братом Тадеушем вступив до Земського реального училища у м. Єлисаветграді (тепер м. Кропивницький), закінчивши перед тим реальну школу в Катеринославі (нині м. Дніпро). Молоді роки Бочковського на його малій батьківщині – це доба

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4405. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 31–32; Пам'яткова книжка Союзу визволення України і Календар на 1917 рік. – Відень, 1917. – С. 368.

⁴ Патер І. Союз визволення України... – С. 77.

⁵ Каневська І. Ольгерд Іполит Бочковський – нарис біографії / І. Каневська // Бочковський О. І. Вибрані твори та документи. – Київ: Генеза, 2018. – Т. I. – С. 12–13.

велетенського розвитку промисловості у Південній Україні, куди прийшов чужоземний капітал, розробляючи природні багатства. Виросли фабрики, заводи, копальні, збудовано залізниці, елеватори в чорноморських портах і т.д. У не густо заселену степову Україну тисячами напливали робітники з різних російських країв, а тому й населення міст було змішаним, повний конгломерат. Переважала російська мова, однак більшість у таких містах, як Катеринослав, Одеса становили євреї, українці, греки, турки, вірмени, німці, поляки, латиші та ін. Очевидно, така національна різноманітність краю, де народився О. Бочковський, за словами його приятелів, дала зав'язку для пильного зацікавлення національною справою взагалі, з чого пізніше з'явилася низка наукових праць про національне питання⁶.

Зазначимо, що Ольгерд Бочковський, як і багато інших українських патріотів – Володимир Антонович, Олександр і Софія Русови, – прийшов до українства від чужої мови й культури. Він походив з етнічно мішаної сім'ї. Батько Аполлон був з українського, але спольщеного роду, мати Анна Раецька – з литовського. Рідними для нього стали литовська і польська мови, а багатомовність середовища, в якому він формувався, дала свій результат – у зрілому віці науковець знав близько 20 мов⁷. Хоч Ольгерд народився у римо-католицькій сім'ї, він ніколи не виказував ані своєї релігійності, ні атеїзму, відносячи це питання до сфери найінтимніших виявів людської душі. Будучи польсько-литовського походження, але Бочковський вирішив в Україні, не пішов ні до поляків, ні до литовців, а назавжди зв'язав свою долю, працю і любов із українським народом.

Закінчивши середню школу, вісімнадцятилітній О. Бочковський у 1903 р. став студентом Лісового інституту в Санкт-Петербурзі. Тут він приєднався до соціал-демократичного руху, якому був відданий до кінця життя. Революція 1905 р. спричинила активні дії і серед студентства. Реакція царизму на революційні події не дала О. Бочковському можливості продовжити навчання, оскільки його, за згадкою свого товариша Панаса Феденка, переслідувала поліція за виступи на студентських вічах⁸.

У цей час О. Бочковський прийняв остаточне рішення виїхати за кордон. На початку 1906 р. він опинився у Празі, побувши перед тим деякий час у Кракові. Однак кінцевим пунктом свого життя вважав Париж – місто «тодішньої революційної Мекки для всіх тих, хто мусів тікати від безпросвітньої столипінської реакції»⁹.

Хоч Прагу він сприймав як тільки перехідним етапом, вона стала на все життя постійним місцем осідку науковця. У своїх спогадах О. Бочковський зазначав: «Як і всі, що покинули російські школи, про чехів я дуже мало знав. Крім Івана Гуса – і то з Шевченка – мабуть нічого зрештою, це була для мене Австрія. На разі навіть назва столиці чеського народу – Praha – видавалася мені трохи неприродною. Природнішою – не знати чому – була німецька її форма – Prag»¹⁰.

Тут він продовжив навчання, слухаючи лекції у чеському університеті Карла-Фердинанда, увійшов до української студентської громади, швидко і докладно вивчив

⁶ Друг. Ольгерд Бочковський // Свобода (Джерсі Сіті). – 1939. – Ч. 287. – 11 грудня.

⁷ Каневська І. Ольгерд Іполит Бочковський... – С. 13.

⁸ Феденко П. Ісаак Мазепа / П. Феденко. – Лондон, 1954. – С. 134.

⁹ Бочковський О. Із спогадів про Т. Г. Масарика / О. Бочковський // Тризуб (Париж). – 1930. – № 29–30. – С. 20–21.

¹⁰ Бочковський О. Із спогадів про Т. Г. Масарика... – С. 21.

чеську мову. Друг О. Бочковського про цей період його життя пише: «Тут він перемінює предмет своїх студій. Відходить від ботаніки та лісової інженерії і захоплюється найскладнішою наукою – наукою про закони суспільного життя людей – соціологією»¹¹.

У Празі О. Бочковський у 1908 р. познайомився з професором Томашем Гаррігом Масариком, за його словами, «з приводу справи, яка відіграла у моєму житті фатальну роль та з якою теоретично і публіцистично я все ще не можу жадним робом розплутатися». Йшлося про його першу статтю – своєрідний трактат-протест «Геть кару смерті», яку він надіслав Т. Масарику, на той час редактору чеського часопису «*Naše Doba*», для публікації.

Підставою для написання статті став факт прилюдного страчення у Саксонії жінки (Грети Баер), засудженої на смерть, яку саксонський король не помилював. Бочковського вразила прилюдність страчення, майже театральний ритуал його проведення... Словом, наймодерніший ультраєвропейський канібалізм...

Тому Європа, яка від молодих літ була для О. Бочковського духовною батьківщиною, до якої він з московської в'язниці царату втівав немов додому, на жаль, при ближчому знайомстві виявилась «далека від того ідеального образу, який у мене втворився там над Дніпром в сутінку бібліотек та, головне, у призмі книжок про неї».

Після цього факту страти О. Бочковський декілька ночей не спав. «Моя *fata morgana* культурної Європи, – підкреслював він, – розвіювалася на очах»¹².

Від Т. Г. Масарика автор статті отримав відповідні поради й літературу для її доопрацювання, але рукопису він так і не переробив. «Залишив його свідомо на пам'ять, як живу вказівку, як слід на будуче працювати». Ідейний вплив Масарика полягав насамперед у науковому спрямуванні О. Бочковського як соціолога, передусім у розробці національного питання.

Від 1908 р. О. Бочковський розпочав свою публіцистичну діяльність першою статтею «*Ruské politické strany a skupiny*» «Російські політичні партії і групи» у празькому часописі «*Slovanský Přehled*». Загалом на сторінках цього журналу вийшло 13 його статей, більшість яких були авторськими науковими дослідженнями. Крім того, він вів кілька тематичних розділів місячника, зокрема рубрику «*Rozhledy a spravy*». У 1909–1914 рр. підготував 72 добірки новин: із життя поляків – 28, українців – 24, росіян – 20, а також 33 наукові рецензії¹³.

У 1908–1914 рр. О. Бочковський був співробітником багатьох різномовних видань. Його статті з'являються у чеських журналах і газетах – «*Naša Doba*», «*Akademia*», «*Časopis českého muzea*», «*Pravo Lidu*», «*Čas*», у львівському часописі «*Економіст*», у російських – «*Вестник Европы*», «*Товарищ*», «*Утро России*» та у польських часописах – краківському «*Krytyka*» та «*Mysl niepodległa*». Однак саме у журналі «*Slovanský Přehled*», наголошує дослідниця Ірина Каневська, Ольгерд Бочковський сформувався як публіцист і науковець, дослідник і журналіст. У цьому виданні він уперше виступив

¹¹ Друг. Ольгерд Бочковський // Свобода. – 1939. – Ч. 287. – 11 грудня.

¹² Бочковський О. Із спогадів про Т. Г. Масарика / О. Бочковський // Тризуб. – 1930. – № 29–30. – С. 23.

¹³ Каневська І. Ольгерд Іполит Бочковський... – С. 24–26.

як політолог, соціолог і філософ, на сторінках цього часопису опубліковано його дебютну працю з національного питання – «Ukrajinská otázka» «Українське питання»¹⁴.

Названа праця О. Бочковського, що у 1909–1911 рр. друкувалася у «Slovanský Přehled», а у 1910 р. видана окремою книжкою, була написана під впливом монографії Т. Масарика «Česka otázka» «Чеське питання». У своїх спогадах О. Бочковський підкреслював, яке глибоке враження справила на нього робота Т. Масарика. Адже це був трохи інший підхід до національної проблеми, ніж у революційних та соціалістичних колах, а для ортодоксів монографія Т. Масарика взагалі була «буржуазним забобоном».

«“Česka otázka”, – наголошував учений, – була, отже, для мене увертюрою до досліду питання поневолених народів взагалі, а зокрема – на сході Європи». Далі О. Бочковський зазначав, що найкраще національні відносини у Східній Європі він зрозумів із праць М. Драгоманова, а від Т. Масарика сформулював собі «problem maleho narodu». «Предовсім і конкретно, – писав науковець, – це означало систематичне вивчення національного пробудження приспаних історією східно-європейських народів»¹⁵.

Під впливом Т. Масарика, студіювання його чехознавчих праць, підкреслював О. Бочковський, він написав свою розвідку, присвячену спеціально українському питанню та аналізу українського національного відродження. «Ukrajinská otázka» «Українське питання», перша наукова праця вченого, яка складалася з чотирьох розділів: «Питання самостійності українського народу та мови», «Щодо питання про походження української народності і мови», «Основні періоди та моменти в історії українського народу», «З історії відродження українського народу». Для висвітлення цих проблем автор використав значну кількість наукової літератури, зокрема праці М. Грушевського, І. Франка, С. Єфремова, М. Драгоманова і цілу низку періодичних наукових і публіцистичних видань.

Спонукою для написання такої праці для О. Бочковського стало те, що українське питання займало особливе місце у плеяді суперечливих слов'янських проблем, його майже систематично ігнорували, часто тенденційно і неправильно інтерпретували й оцінювали. Унаслідок цього для більшості слов'ян українське питання у дослівному значенні цього слова – terra incognita. До того ж велика частина слов'янської спільноти вороже ставилася до українців (малоросів або русинів), вбачаючи їхніх стремління до національної і культурної незалежності сепаратистський рух, незаперечно протислов'янський, який інспірували й підтримували давні вороги слов'ян¹⁶.

Згодом у 1915 р. в Празі у дещо зміненому вигляді та суттєво обкраєна цензурою вийшла чеською мовою праця О. Бочковського «Ukrajinská otázka». Вона складалася з трьох частин: «Основні періоди та моменти в історії українського народу», «З історії відродження українського народу», «Україна і українці». Оскільки ця книжка була адресована широкому читацькому загалу, то вона починалася зверненням Союзу визволення України до чеського народу. Можна цілком припустити, що це звернення написав Бочковський, оскільки у редакційній примітці сказано: «До свіжо виданої чеської брошури нашого Союзу (“Ukraina a ukrajinská otázka”) залучена, jako передмова відозва

¹⁴ Там само. – С. 29.

¹⁵ Бочковський О. Из спогадів про Т. Г. Масарика / О. Бочковський // Тризуб. – 1930. – № 29–30. – С. 25.

¹⁶ Boczkowski H. Ukrajinská otázka / H. Boczkowski // Slovanský Přehled. – 1909. – № 2–3. – S. 77–78.

Союзу до чехів. З огляду на те, що вона має й загальний інтерес, подаємо її читачам в українському перекладі»¹⁷.

У зверненні йшлося: «Чехи, звертається до Вас Союз визволення України, організація, про цілі якої говорить вже саме її ім'я – організація слов'ян, що є поневоленими рабами у великій державі найближчого їм слов'янського народу. Говорять до Вас цією книжечкою українці з Росії, які не мають ні захисту, ні пристановища для свого національного розвою на споконвічній землі своїх дідів та прадітів, в своїй рідній, всім серцем і всією душею улюбленій батьківщині...».

Далі у зверненні наголошувалося на першорядній ролі чехів у відродженні слов'янських народів, зокрема й української нації, а їхні видатні діячі, починаючи від Гуса і Жижки аж до Шафарика і Рігера, були дороговказом для українського відродження і своїм могутнім впливом дали поштовх для розвитку українського народу¹⁸. А упереджене ставлення чехів до українських визвольних змагань Союз розглядав з двох причин: 1) нерозуміння національних відносин на Сході Європи і незнання українського народу і 2) опертий на тій незрозумілості, а відтак хибний політичний розрахунок... Діячі Союзу зазначали про своє краще бачення і знання Росії, її справжні цілі та наміри щодо чехів та інших західних і південних слов'ян¹⁹.

Утворення, а властиво відновлення самостійної Української держави, Союз вбачав тільки у воєнному розгромі Росії, не вірив у ніяку автономію в її межах; а знаючи психологію Російської держави, досягти можливості вільного розвитку можна тільки силою меча, і в такий спосіб змусити Росію дати українцям та іншим поневоленим народам волю. Тому для українців не було іншого виходу, як тільки бажати розгрому Росії й до цього причинитися. Розгром Росії не означатиме поразку слов'янства, з іншого боку, її перемога не тільки не стане виграшем для слов'янства, а навпаки – домовиною для деяких слов'ян, серед них і українців, і чехів.

Союз акцентував на тому, що поразка Росії дасть можливість утворити дві слов'янські держави – Україну і Польщу, тобто спричинить повне визволення цих двох народів з-під псевдослов'янського, а насправді напівмонгольського ярма²⁰.

Союз від імені українського народу, звертаючись до чехів, не вірив, щоб «звуки нашої мови не знайшли відгомину в Ваших серцях». Адже демократизм, гуманізм, любов до свого народу і свободолюбність властиві чехам з їхньої ідейної спадщини Гуса, Жижки, Коменського, Ганки, Шафарика, Паляцького і Рігера.

«Ця ідейна спадщина, з котрої і ми черпали, котра запліднювала і наш національний розвиток, – читаємо у зверненні, – й повинна бути тим ідейним мостом, по котрому українці повинні зійтись з чехами. Визнавці такої ідейної спадщини мусять заявитись за самостійною Україною»²¹.

Значимо, що в додатках до книжки О. Бочковського була надрукована також «Національно-політична програма українців у сучасну добу “Наша платформа”»,

¹⁷ Вістник. – 1915. – Ч. 11–12. – С. 11.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. – С. 12.

²⁰ Там само. – С. 11.

²¹ Там само. – С. 14.

огляд літератури з українського питання та етнографічна карта України, укладена професором Л. Нідерле.

У своїй книжці О. Бочковський подав географічне положення України, її природні умови, демографічну картину – розселення українців, зокрема в Росії, на американському континенті, вказав їхню чисельність, наголосив на соціальному становищі, зайнятості у сільському господарстві, навіть на антропологічній відмінності українців від росіян.

«З огляду етнографічного, – підкреслював учений, – українці творять самостійну одиницю, яка суттєво відрізняється від великоросів»²². Тут він покликався на працю М. Костомарова «Дві руські народності». З тодішніх дослідників автор виділив професора Л. Нідерле, який зі симпатією ставився до самостійного українського національного руху і у своїй праці «Слов'янський світ» писав, що «між великоросами і малоросами є відмінність глибша. Вона не тільки в мові, але й у фізичній будові тіла і в душі народу: у характері, темпераменті, пісні й, звичайно, в одязі, манерах і звичаях»²³.

Стосовно української мови автор зазначав, що про її самостійність велося багато наукових дискусій, які, на превеликий жаль, мали переважно політичне забарвлення. Однак політична сторона відкинута і більшість головних мовознавців-славістів від Ф. Міклошіча до В. Ягіча (Шахматов, Корш, Шлейхер, Даль та ін.) висловилися за самостійність української мови. Навіть Петербурзька академія наук у 1905 р. констатувала, що виникнення української мови сягає передмонгольської доби, про що свідчили окремі літературні пам'ятки XI–XII ст. Унаслідок монголо-татарської навали на Київську Русь дальший розвиток української та великоросійської мов йшов самостійно і незалежно, що спричинило національно-мовну відмінність українців і української мови від великоросів і великоросійської мови²⁴.

Учений підкреслював, що мова Шевченка мала і має найсильніший вплив на модерну українську мову, а процес її творення ще не завершений, головню з причини її переслідування в Росії та через відхилення між галицькою і літературною українською мовою. Але таке становище Бочковський вважав перехідним, як тільки українська мова матиме змогу однакового й безперервного розвитку на цілій українській території та один фонетичний правопис²⁵.

О. Бочковський розглядав і правно-політичне становище українців у різних державах, під пануванням яких вони перебували. У Росії в ХХ ст. супроти українців проводили винародовлювану політику, особливо щодо відроджуваного українського руху. Валуєвський (1863) і Емський (1876) укази стали найвищою кульмінацією стосовно української мови у «цій варварській системі, а українська мова – державним злочинном в Росії»²⁶.

У книжці автор писав про закриття українських шкіл, а натомість відкриття російських, унаслідок чого неписьменність серед російських українців сягнула 80 відсотків. «Жодний інший рух в Росії, – зазначав Бочковський, – так безоглядно й систематично не знищувався як український. Мало бути все вигублено і мовчати...

²² *Boczkowski H. Ukrajinská otazká / H. Boczkowski. – Praha, 1915. – S. 41.*

²³ *Ibid.*

²⁴ *Ibid. – S. 43.*

²⁵ *Ibid. – S. 44.*

²⁶ *Ibid.*

Український рух явно і тайно придушувався». Вершиною тих антиукраїнських діянь царизму стала заборона святкування 100-літнього ювілею Шевченка («німий ювілей») і видання ювілейного «Кобзаря». Автор робив висновок, що в Росії політичне становище українців повністю безправне.

Галичину вчений вважав національно, культурно і політично найбільш розвинутою з усіх українських країв. Тут діяли українські наукові та освітні інституції, музеї, спортивні товариства, господарсько-кредитні спілки, видавали понад 30 різних часописів, у яких висвітлювали різноманітні питання суспільно-політичного і національно-культурного життя українців. Автор наголошував на домаганнях галичан українського університету у Львові, їхніх політичних здобутках у виборах 1914 р. до Галицького сейму, діяльності трьох українських політичних партій тощо²⁷.

Стосовно буковинських українців Бочковський акцентував на галицькому впливі на їхню діяльність, завдяки чому вони мали своїх послів у Буковинському сеймі, де українську мову вживали поряд з німецькою і румунською, три гімназії й окремі кафедри у Чернівецькому університеті, діяли також народні, освітні та господарські спілки²⁸.

Найважчим учений вважав національно-політичне становище закарпатських українців. «Страшна доля угорських українців, – писав він, – є свідченням жалюгідного москвофільства на українській землі, яке рівно ж веде до винародовлення українців, душевної стагнації, а відтак загрожує їм фізичним знищенням»²⁹.

Досконалий опис України й українського народу був би неповним, за словами О. Бочковського, без декількох зауваг про українську культуру, літературу, науку і мистецтво. Автор підкреслював особливу роль усної народної творчості, зокрема пісенної, іконографії, архітектури, народних промислів та фольклору. Він відзначав високий рівень науки – Могилянську академію в Києві, самостійний український університет в Батурині – гетьманській резиденції часів Івана Мазепи³⁰.

Сподівався, що модерна українська культура (М. Вовчок, О. Федькович, Л. Українка, О. Кобилянська, І. Франко, В. Стефаник, М. Яцків, М. Коцюбинський та ін.) генієм Шевченка увійде до пантеону світових літератур.

Україна дала багато видатних дослідників і вчених: Максимович, Костомаров, Антонович, Житецький, Михальчук, Драгоманов, Грушевський, Потебня, Колесса, Горбачевський, Вовк, Пулюй, Кримський, Сумцов, Грінченко, Гнатюк, Смаль-Стоцький та ін., знаменитого філософа Г. Сковороду.

Засновником української опери був М. Лисенко, а всесвітньо відомими оперними співаками – Крушельницька, Менцінський, Дідур. Українці дали світові визначних театралів і драматургів – родина Тобілевичів, І. Карпенко-Карий, М. Кропивницький, М. Заньковецька та ін.³¹

О. Бочковський резюмував, що з культурного огляду (в найширшому значенні цього поняття) українці з самобутнім існуванням і вельми обдарованим народом можуть мати багате майбутнє, бо в них була не одна блискуча сторінка в минулому.

²⁷ *Boczkowski H.* Ukrajinská otazká... – S. 45–46.

²⁸ *Ibid.* – S. 47.

²⁹ *Ibid.* – S. 48.

³⁰ *Ibid.* – S. 49.

³¹ *Ibid.* – S. 50–51.

У своїй праці вчений характеризував царський абсолютизм, який з Росії зробив грізну «тюрму народів», найбільшим і найзапеклішим ворогом українського народу. Адже життєвою метою царизму було цілковите знищення та викорінення українського національного руху, який, розвиваючись, найсильніше загрожував деспотичному царизмові. Тому О. Бочковський стверджував, що царська влада провела офіційний погром усього українського: українські газети заборонила, спілки розпустила, громадські читальні позакривала, лідерів вислала у Сибір – заарештовано понад 600 українських національних діячів, серед них і знаменитого українського історика М. Грушевського. «Винищити, до основ спустошити в один момент українську культуру було її провідним гаслом»³², – наголошував науковець. У цьому владі допомагали російські публіцисти, які стали важливою психологічною зброєю царизму в його антиукраїнських злочинах. У своїх писаннях вони стверджували: «Україна – це ахіллесова п'ята царської імперії. Росія може втратити Польщу, Фінляндію, навіть Кавказ, але зістанеться могутньою державою. Але царська імперія без України буде тільки московською державою»³³. Проте російська влада не обмежувалася знищенням українства тільки у своїй державі, вона захопила Галичину й Буковину, щоб повністю вигубити тут «мазепинство».

З цією метою у «звільненій, уярмленій Прикарпатській Русі» російські окупаційні власті почали здійснювати насильницьке «оправославлення» місцевого українського населення – «одним словом знищення української культури, а попросту – українського П'ємонту»³⁴. Про це красномовно свідчила окупаційна політика царської влади у загарбаних землях: закриття всіх національних, культурних і наукових інституцій, часописів, заборона української мови не тільки в публічному житті, але й у приватному вжитку, українські книги обкладено штрафом 3 000 рублів (7 500 К). «Визволена Русь наводнена православними попами, завданням яких було винищити уніатську “єресь”, а “зблудлих” українських овечок привести до рятівної гавані російського православ'я»³⁵.

Оцінюючи царизм як ворога українського руху, О. Бочковський вважав, що «це було би лише зло, але не найгірше». Проти нього вороже налаштована не тільки влада, але й великою мірою російська громадськість – від реакціонерів до лібералів. Особливо тепер, під час війни, досі прихована українофобія російської громадськості виказала своє справжнє обличчя. Звідси вчений робив висновок, що в Росії ані тепер, ані найближчим часом українці не зможуть реалізувати своїх національних стремлень.

Однак тогочасне становище, яке українці здобули собі у боротьбі за свої права, і його міжнародне політичне визнання привело до того, що українське питання перестало бути внутрішнім питанням Росії та залежним від політики царської імперії, а стало міжнародною політичною проблемою, з якою мали рахуватися при найближчому впорядкуванні відносин у Європі. Вчений висловлював думку, що європейський політиком недооцінював державно-політичного чинника українського питання, а утворення самостійної України абсолютно несправедливо найчастіше вважав анахронізмом або чистою утопією. Він акцентував, що утворення самостійної Української

³² Ibid. – S. 53.

³³ Ibid.

³⁴ Ibid. – S. 52.

³⁵ Ibid.

держави – це не тільки суб'єктивна національна потреба українців, у ній має бути зацікавлена і Європа. На це вже звернула увагу, за висловом О. Бочковського, «Європа Троїстого союзу і Троїстої угоди», насамперед Англія стосовно Дарданелл.

Утворення самостійної України було передусім в інтересах Балканських держав – Туреччини, Румунії, Болгарії, адже вона стала би захисним муром перед балканським імперіалізмом від царизму, небезпечною своєю агресивністю та роботою таємних організацій у масці «визволителя». Тому українське питання було визнане міжнародною більшістю. Українські політики проблему пов'язували з надто складним т. зв. східним питанням (балканською проблемою, дарданельським питанням, турецькою проблемою в Європі, поєднаною з царгородським питанням). Побудова самостійної Української держави розв'язала би гордіїв вузол³⁶.

О. Бочковський висловлював сподівання, що «у Новій Європі, представленій за національним принципом, Україні та українцям має бути признано самостійне місце як самобутній національно-політичній єдності. Тепер вже є незаперечним, що українці є винятковим народом не тільки в етно-антропологічному, але й в політичному і культурному розумінні»³⁷. Він вірив, що українське питання раніше чи пізніше буде повністю і остаточно розв'язане на користь українського народу.

Праця над проблемою поневолених народів надзвичайно захопила вченого. Однопартійці називали його неофітом «національного ренесансу» або ще іронічно національним «гробокопачем», закидали йому, що Масарик збив його з певного і єдино правильного шляху соціалістичного інтернаціоналізму і що взагалі він проводить сизифову роботу. Адже писати про поневолені народи – даремно «гальванізувати» цих історичних мерців, щодо яких «історія давно вже перейшла до порядку денного»³⁸.

Незважаючи на дошкульні випадки, О. Бочковський продовжував працювати над національною тематикою. Так, у 1910 р. з'явилася його книжка про фінляндське питання, вів роботу над книгою «Поневолені народи царської імперії». Він зазначав, що його проект націології та націографії є, власне, спробою реалізації одного з наукових побажань про потребу окремої соціологічної дисципліни для досліду нації.

Від 1909 р. науковець став празьким кореспондентом київського часопису «Рада» – першої щоденної української газети, що виходила з 15 вересня 1906 р. до 2 серпня 1914 р. і яку видавав та фінансував Євген Чикаленко. На своїх сторінках «Рада» висвітлювала українське національне життя з усіх українських етнічних земель, відгукувалася на всі його громадсько-політичні й культурні вияви, спричинившись до піднесення національної свідомості українців у передвоєнний час.

У своїх дописах О. Бочковський особливу увагу приділяв українському питанню, національному розвитку слов'янських народів – словаків, сербів, хорватів, окремо виділяв становище галицько-буковинських українців, повідомляв про чеське громадсько-політичне, культурне та господарське життя тощо. Загалом у «Раді» вийшло понад 150 публікацій під криптонімом Н. В.³⁹

³⁶ *Boczowski H.* Ukrajinská otazká... – S. 54.

³⁷ *Ibid.* – S. 53.

³⁸ Бочковський О. Із спгадів про Т. Г. Масарика // Тризуб. – 1930. – № 29–30. – С. 25.

³⁹ *Каневська І.* Ольгерд Іполит Бочковський... – С. 30–31.

Крім суспільно-політичної та національно-культурної тематики, виокремимо зацікавлення О. Бочковського й економічними питаннями. Зокрема, його увагу привернули чеський і фінський кооперативний рух. Науковець підкреслював, що ідеї та принципи кооперації найкраще втілили чехи на ниві хліборобсько-господарських потреб чеського дрібного рільництва, і тому чеська сільська кооперація досягла добрих успіхів, а чеські селяни на власному досвіді переконалися у її великому значенні для свого добробуту, мають глибоку довіру та симпатію до неї⁴⁰.

Досліджуючи чеську робітничу кооперацію, О. Бочковський зазначав, що після розколу чеської соціально-демократичної партії на дві течії – автономістично-національну та централістично-державну – чеські робітничі кооперативи прилучилися до автономістичної фракції. Організувалися чеські робітничі кооперативи в самостійний Чеський Центральний Союз з осідком в Празі, який існував окремо від загальноавстрійського Віденського Центрального кооперативного Союзу. Кооперативним рухом зацікавились профспілки і засновували кооперативи задля своїх спеціальних потреб. «Взагалі, – писав учений, – чеська робітнича кооперація робить очевидні успіхи; її величезний поступ не підлягає ніякому сумніву. Вона стає органічною складовою частиною чеського автономістичного соціалістичного руху і скріплює його»⁴¹.

Аналізуючи значення кооперації для робітництва, вчений зазначав, що засади кооперації серед соціалістичних робітничих мас вже міцно пустили своє коріння, ніякі зовнішні перешкоди (йшлося про початки чесько-німецького конфлікту) не в змозі вплинути на розвиток чеських робітничих кооперативів і профспілкових товариств, позаяк чеські соціал-демократичні кооперативи відразу стали на ґрунті національної автономії та принципу децентралізації⁴².

Якщо чеські робітничі кооперативи були соціалістичними, то фінський кооперативний рух, наголошував О. Бочковський, з політичного боку був цілком безпартійним. Незважаючи на те, що підвалини цьому рухові заклала старофінська партія, прагнучи в такий спосіб піднести економічний добробут і національну самосвідомість фінського народу, й хоча багато священиків-старофінів працювало у фінських кооперативах, вони все ж зберегли свій безпартійний характер. Учений бачив прихильне ставлення до кооперативного руху Фінської робітничої (соціал-демократичної) партії. Проте вона зовсім не прагнула підпорядкувати його своєму партійному впливові та надати партійної форми. Тому, резюмував О. Бочковський, успішний розвиток кооперації у Фінляндії був заснований головню на високій культурі фінського народу та розвиненій громадській самодіяльності⁴³.

З вибухом Першої світової війни науковця 9 серпня 1914 р. як підданого Росії заарештувала австрійська поліція⁴⁴. «Місцева поліція, – згадував учений, – дуже мене не любила за різні революційні гріхи, а головне за те, що добачала мою роботу скрізь, коли з-під її носу тікали або були визволені революційні емігранти з Росії,

⁴⁰ Бочковський Г. Кооперація в Чехах / Г. Бочковський // Економіст (Львів). – 1910. – Ч. 5. – С. 101–106.

⁴¹ Бочковський Н. Чеська робітнича кооперація в рр. 1908–1911 / Н. Бочковський // Економіст. – 1912. – Ч. 4. – С. 89–91.

⁴² Бочковський Г. Чеські робітничі кооперативи / Г. Бочковський // Економіст. – 1911. – Ч. 4–5. – С. 79–84.

⁴³ Бочковський Г. Кооперація в Фінляндії / Г. Бочковський // Економіст. – 1910. – Ч. 10. – С. 223–229.

⁴⁴ Каневська І. Ольгерд Іполит Бочковський... – С. 35.

засуджені на видання царським жандармам». У помешканні Бочковського поліція провела ретельний обшук, забравши «чимало різних матеріалів, де, на жаль, дещо було і дуже компромітуючого»⁴⁵. Через декілька днів його відправили до м. Хеб (Eger), де інтернували у військовий гарнізон. Через військового офіцера-чеха О. Бочковський довідався, що його як журналіста мають вислати до мадярської фортеці Арад, де були дуже тяжкі умови для політичних в'язнів. Він же погодився передати листа Т. Масарикові, який допоміг О. Бочковському 17 вересня 1914 р. звільнитися з-під арешту. Однак О. Бочковський був конфінований (перебував під наглядом поліції) на чесько-німецькому національному (не державному) кордоні аж до повстання самостійної Чехословаччини 28 жовтня 1918 р. і повернувся до Праги⁴⁶.

Війну як соціальне явище учений розглядав передусім з націоналістичного погляду. Він наголошував, що ще під час наполеонівських походів на початку XIX ст. у Європі повсюдно пробуджувалися серед пригноблених народів почуття національної свідомості та стихійного протесту проти одвічного гніту. Проте майже не поставала, за незначними винятками, національна проблема як конкретна політична вимога. Адже навіть на віденському конгресі 1815 р. національний принцип ще не розглядали державотворчим чинником. З вибухом Великої війни у 1914 р. обидва ворожі табори (Антанта і Центральні держави) швидко відчували, що національне питання є одним із ключових у цій загальнолюдській трагедії. Тому, вважав учений, «майбутня мирова конференція не зможе знехтувати цієї засади в ролі політичного фактора так, як це без труднощів могла зробити її віденська попередниця з перед сто років»⁴⁷.

Власне цим можна пояснити дії дипломатії обидвох ворожих блоків, що майже наввипередки почали на весь голос визнавати право поневолених народів на самовизначення. Обидва ворожі табори проголосили, що ця війна стала війною за визволення народів. Однак криваві події змусили дипломатів і політиків здатися перед непереможною дійсністю і визнати політичне значення національної засади, врахувати факт стихійності й непереможності національно-визвольних рухів у всій Європі. Все це робилося під примусом влади. Адже кожний воюючий табір мав на меті «визволити» поневолені народи ворожої країни, забуваючи чомусь про свої народи, які страждали від утисків⁴⁸.

Антанта, наприклад, підтримувала визвольні змагання південних слов'ян, чехів і словаків. Центральні держави, особливо Німеччина, виявили свій інтерес до східноєвропейських народів – українців, поляків, литовців, фінів, що перебували під російським пануванням, або підтримували протианглійську боротьбу ірландців. Зрозуміло, що таке вирішення національного питання шляхом національної ірреденти було лише тактичним маневром і політичною зброєю для ослаблення ворожого табору. Однак, як зазначав О. Бочковський, «раз піднесена, поставлена руба й визнана урядовою національна засада, стала відтак політичним чинником, з яким довелось числитися мировій конференції, що у 1919–1920 рр. ліквідувала цю всесвітню пожежу»⁴⁹.

⁴⁵ Бочковський О. Із спогадів про Т. Г. Масарика / О. Бочковський // Тризуб. – 1930. – № 36. – С. 10.

⁴⁶ Там само. – С. 12.

⁴⁷ Бочковський О. Вступ до націоналізму / О. Бочковський. – Мюнхен, 1991–1992. – С. 35.

⁴⁸ Там само. – С. 36.

⁴⁹ Там само.

Перша світова війна стала добою об'єднання і порозуміння між поневоленими народами, вона справді висунула на перший план національну справу. Поневолені народи отримали історичну нагоду поставити свої національно-визвольні змагання на арену міжнародної політики. Великі держави, які поборювали або нехтували ці змагання, отримали останню пересторогу, що підкреслила реальну політичну вагу тогочасних національних рухів⁵⁰.

Значну увагу приділив О. Бочковський аналізу національного питання в Росії. Він зазначав, що майбутні відносини в Росії між панівною нацією і поневоленими народами розвиватимуться не на користь першої. За таких обставин та розвиткові тенденції Росія зможе зберегти свою внутрішню державно-політичну рівновагу, тобто свою територіальну єдність, і якоюсь мірою – існування взагалі. Але це відбудеться лише у тому разі, якщо вона назавжди зречеться свого дотеперішнього централістського абсолютизму та безглузвих, антикультурних заходів проти своїх поневолених народів. Інакше кажучи, коли Росія перетвориться на федеративну державу та визнає принцип повної національно-політичної автономії цих народів⁵¹.

Однак автор не вірив у таке «перетворення Росії», тому що царизм не здатний до «самогубства» й не потрібно цього доводити. Адже весь його дотеперішній розвиток та існування спирався на засади абсолютної уніфікації величезної імперії: «самодержавство, православ'я, народність». Завдяки цьому Росія здобула собі в цивілізованому світі промовисту назву «тюрма народів». Адже саме так поведився царизм супроти «своїх власних народів». «“Тюрма народів” – це живий твір царизму», – підкреслював О. Бочковський. Тому між «тюрмою народів» і федерацією лежить велика безодня, яку царизм ніколи не перескочить, навіть коли б захотів, а він цього не прагне і не буде прагнути. Адже вибудована царизмом протягом століть «тюрма народів» не може бути ним розвалена, бо це суперечило б не тільки його історії, але його політичній суті, його життєвим інстинктам та тенденціям. Чимало тодішніх політиків вважали, що царизм «вже стоїть одною ногою в домовині», дні його пораховані, а тому майбутній винародовляючий централізм буде лише підрядною небезпекою. О. Бочковський погоджувався з таким міркуванням, проте, добре знаючи великодержавницькі настрої російського суспільства, наголошував, що централістично-націоналістична політика абсолютизму не зникне одночасно з його ліквідацією. На його думку, нова антицарська Росія, хоч би вона зродилася на руїнах царизму і була з політичного боку його антитезою, все одно буде його спадкоємицею і продовжуватиме свою національну політику проти поневолених недержавних народів. Молодий російський лібералізм, виходячи зі своїх шовіністичних поглядів, все одно матиме державно-централістські симпатії та тенденції, буде сліпо поклонятися фетишеві неподільності царської імперії, а проти федералізації Росії боротиметься з не меншою злістю, ніж царизм⁵².

Але це не означало, розмірковував учений, що Росія під пануванням лібералів залишиться такою ж «тюрмою народів», як за часів царизму, зовсім ні. «Лібералізм, – наголошував науковець, – перебуває її відповідно до вимог сучасної національно-

⁵⁰ Там само. – С. 37–38.

⁵¹ Бочковський Г. Поневолені народи царської імперії: їх національне відродження та автономічні прямування (до національної справи в Росії) / Г. Бочковський; під ред. М. Залізняка. – Відень, 1916. – С. 22.

⁵² Бочковський Г. Поневолені народи царської імперії... – С. 23.

політичної гігієни. Він з зовнішнього боку вималює її гарно європейським полетом, але в основі це знову буде “тюрма народів”, правда зреформована та змодернізована»⁵³. Звучить актуально для сьогодення. «Є лиш один спосіб знищення назавжди “тюрми народів”, – підкреслював О. Бочковський. – Це розбиття царизму у війні, а відтак поалагодження основних національних справ Росії перед міжнародним ареопагом (судом) всієї Європи, а не покутним “домашнім способом”, як цього вельми бажав би націоналістичний російський лібералізм»⁵⁴.

Він стверджував, що для кардинального вирішення національної проблеми в Росії існує два способи: революція або повний розгром у війні. Другий спосіб – радикальніший, бо навіть революція за досить сильних державно-централістичних тенденцій в окремих революційних та соціалістичних течіях могла би поалагодити національну справу в Росії дуже компромісно, більше на користь держави, ніж поневолених народів.

Отже, у розбитті царської Росії зацікавлені не лише поневолені народи, які отримали б можливість справжнього визволення з національного ярма, але й уся Європа.

Перемога Росії у війні була б використана царизмом для своєї користі, відновила б на деякий час реакційну псевдоконституційну столипінську політику; поставила б на порядок денний справи зовнішньої політики, відсунула би проведення назрілих внутрішніх реформ; розбила би російські опозиційні сили, вербуючи імперіалістично налаштовані ліберальні сили до урядового табору та сіючи між ними і справжніми революціонерами ворожнечу, а це знову вийшло би передусім на користь офіційної Росії⁵⁵.

Тому, підсумовував О. Бочковський, поневолені народи Росії зацікавлені у розбитті царизму скоріше, ніж він перетвориться у «Велику Росію». Її, як і федеративну Росію, учений вважав ідеологічно безоднею, через яку московський державно-панівний народ будуватиме міст лише з примусу, але ніколи добровільно. Погром царської Росії у війні, на думку вченого, це найкраще і найрадикальніше, що може статися для поневолених народів, і тому їхнім гаслом у війні може бути лише одне: царська Росія «*delenda est*» (є знищена)⁵⁶.

Незважаючи на деяку відособленість, О. Бочковський продовжував активну наукову й публіцистичну діяльність, налагодивши зв'язок зі Союзом визволення України через А. Жука. Вони були знайомі ще з передвоєнних часів, коли О. Бочковський друкував свої матеріали у львівському часописі «Економіст», редактором якого був А. Жук. О. Бочковський представляв СВУ у Чехії разом з професором Іваном Пулюєм.

Союз мав свої періодичні видання. Головним його друкованим органом став «Вістник Союзу визволення України», який виходив з 5 жовтня 1914 р. по 11 листопада 1918 р. включно, але у 1918 р. вже під назвою «Вістник політики, літератури й життя». Це був регулярний, добре ілюстрований щотижневик, усіх чисел якого вийшло 226, загальним накладом 5 000 примірників. Редагування і коректуру виконували В. Дорошенко й М. Возняк, а у 1918 р. – А. Жук. У редакції «Вістника» працювало близько 60 осіб. Часопис мав великий вплив на формування національної

⁵³ Бочковський Г. Поневолені народи царської імперії... – С. 23.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Там само. – С. 24.

⁵⁶ Там само. – С. 54.

свідомості українців, особливо військовополонених. Окремі його номери поширювалися у Наддніпрянщині⁵⁷.

«Вістник» містив публікації, присвячені діяльності Союзу, тогочасним військовим подіям, проблемам українського національного руху й відродження, міжнародним аспектам українського питання; історико-культурологічні огляди; там друкували матеріали іноземних авторів про Україну, її роль у світовому історичному процесі. «Вістник» як позапартійний орган об'єднував людей різного ідейного спрямування, які прагнули до національного визволення українців з-під російського панування. Часопис був дуже солідним виданням воєнного часу⁵⁸.

Співпрацював з «Вістником» й О. Бочковський. Зазначимо, що з початку своєї журналістської праці матеріали у пресі друкував під власним прізвиськом у польському варіанті написання – H[ipolit] Boczkowski. Криптоніми Н.В., В., b-, -h-, – з'явилися лише у 1910 р., а у 1911 р. автор додав ще 7 підписів: cz-, -cz-, -ov-, -ov-, ov-, -ski-, -ski. Так О. Бочковський підписував свої статті у різних виданнях, а в роки Першої світової війни користувався криптонімом Н. В.⁵⁹

У «Вістнику» О. Бочковський опублікував 20 статей на різні теми суспільно-політичних і національно-культурних проблем, які здебільшого стосувалися українського народу. Очевидно, що проаналізувати всі публікації автора у цій статті неможливо, тому зосередимо увагу на висвітленні окремих питань: 1) українська справа; 2) агресивна міжнародна політика Росії; 3) українсько-польське протистояння; 4) справа миру і права народів; 5) національна проблема у зв'язку з війною.

1) **Українська справа.** Зрозуміло, що найбільшу увагу у своїх публікаціях О. Бочковський приділяв українській проблемі. Серед них варто виокремити статтю «Війна й українська справа “Уваги з приводу анкети”». Зазначимо, що у другій половині 1916 р. редакція німецькомовного пресового органу СВУ «Ukrainische Nachrichten» опублікувала анкету на тему українських проблем. На неї відповідали німецькі й австрійські інтелектуали, політики, зокрема професори університетів: Р. Айкен (Єна), Д. Шеффер (Берлін), Сальвісберг (Мюнхен), В. Онезорге (Любек), а також П. Рорбах (Берлін), Е. Пернерсдорфер (Відень), Бассерман, Ф. Шупп (Берлін). Важливість українського питання як міжнародного чинника узагальнив віце-президент австрійського парламенту Е. Пернерсдорфер: «Російська могутність може тільки після того впасти і Європа буде захищена, якщо утвориться українська держава»⁶⁰.

Опрацювавши матеріали цієї анкети, О. Бочковський зробив висновок, що одним із наслідків всесвітньої війни щодо української справи можна вважати визнання нарешті її міжнародно-політичного значення. Війна стала своєрідним рубіконом в історії ставлення європейського світу до української проблеми. Адже до її вибуху культурний світ тільки за певних нагод цікавився або якимось реагував на українську справу і «здебільшого зовсім теоретично й академічно», а український національно-літературний розвиток розглядав як східноєвропейське видання провінційного (тобто

⁵⁷ Наріжний С. Українська еміграція. Культурно-освітня праця між двома війнами / С. Наріжний. – Прага, 1942. – С. 14.

⁵⁸ Липа Ю. Союз визволення України / Ю. Липа. – Одеса, 1917. – С. 12.

⁵⁹ Каневська І. Ольгерд Іполит Бочковський... – С. 24.

⁶⁰ Патер І. Союз визволення України... – С. 131.

якогось загумінкового) руху. Тільки напередодні війни європейський політикум кінцем кінцем зрозумів, що своєю могутністю, міжнародному впливові Росія завдячувала приєднаній Україні, без якої залишилася б другорядною московською державою без усяких претензій на оволодіння Босфором, Дарданеллами й Царгородом – її заповітної мрії⁶¹. Почасти перед війною, але найбільше під час війни потенційне політичне значення українського питання перейшло у кінетичний (динамічний) стан, стало важливою геополітичною причиною світової війни. Царизм надзвичайно непокоїло політичне значення і можливі наслідки українських орієнтацій. Тому й поспішали так росіяни загарбати Східну Галичину, цей український П'ємонт, аби задушити злочасного «мазепинського» привида⁶².

Розмірковуючи щодо державно-політичного життя українців у зв'язку з війною, О. Бочковський висував можливі чотири варіанти вирішення українського питання: 1) передвоєнний стан; 2) повне визволення України та її державна самостійність; 3) часткове визволення російської України; 4) повна або часткова анексія австро-угорської України з боку Росії⁶³.

Розглядаючи ці можливості, О. Бочковський відразу відкинув першу як майже зовсім неправдоподібну, яка не принесла б ніяких змін у фактичному становищі українців. Стосовно другої, найбажанішої для українського народу, – вираження максимальних його національно-політичних домагань, – він не вірив, що це вдасться вирішити у тогочасній війні. Адже перебіг війни не давав підстав до таких припущень.

Правдоподібним і можливим О. Бочковський вважав третій варіант, подекуди вже зреалізований війною. Війська Центральних держав мали зайняти частини Волині, Холмщини, Полісся і Підляшшя для злучення цих земель з австро-угорськими українськими провінціями (йшлося про Східну Галичину) й відокремлення їх у державно-автономну одиницю, зв'язану з Австро-Угорщиною. Про такий варіант української державності йшлося і в політичній програмі Союзу визволення України «Наша платформа»⁶⁴.

Останній варіант О. Бочковський також вважав маловірогідним, як і перший, окремі громадсько-політичні діячі побоювалися за подальшу долю і майбутнє українства у разі його реалізації⁶⁵.

Розмірковуючи про українську справу, О. Бочковський підкреслював, що українці не повинні мати ні найменших ілюзій щодо Росії. Адже, розпочавши війну з метою загарбати Східну Галичину, Росія зробила це не для того, щоб дати українцям державну самостійність або, щонайменше, крайову чи культурно-національну автономію. Вона прагнула насамперед знищити джерело української окремішності, раз і назавжди здихатися грізного «мазепинства».

Наміри царизму стосовно українців дуже наглядно виявила перша російська окупація Галичини і Буковини. Зрештою і друга займанщина частини Східної Галичини

⁶¹ *Н. В. Війна й українська справа (Уваги з приводу анкети) / Н. В. // Вістник (Відень). – 1917. – Ч. 9. – С. 130.*

⁶² *Н. В. Війна й українська справа... – С. 130.*

⁶³ Там само. – С. 131.

⁶⁴ *Наша платформа // Вістник. – 1914. – Ч. 1. – С. 1–2.*

⁶⁵ *Н. В. Війна й українська справа... – С. 131.*

й Буковини засвідчила, що царизм не мав ніяких ілюзій щодо українців і залишився вірним своєму старому принципіві: «не было, нет и быть не может».

Ліберальні розмови про культурно-національну або майже крайову автономію, якою нібито мали обдарувати московські поступовці українців у разі їхнього повернення до слов'янофільства та зречення австро-германофільства, за висловом О. Бочковського, – це все «грушки на вербі». Справжнє обличчя ліберальної дійсності – це струве-погодінська українофобія, що виливала «бочки націоналістичної жовчі на “мазепинців”»⁶⁶.

Учений, розглядаючи найгірший варіант, коли б уся Україна опинилася у царськiм ярмі, зазначав, що вона не пропаде. Вийшло б навпаки. Новоприєднані українські землі стали би могутнім джерелом творчої української праці та агітації для російської України. Піонерами цієї роботи були б тисячі національно-освідомлених через просвітню працю СВУ військовополонених українців з австро-німецьких таборів. Навіть інтернування їх у Сибір не дало б бажаного результату. «Тому ані це найгірше з можливого злого не запропастило б українські долі та справи», – резюмував учений⁶⁷.

Стосовно третього варіанта у зв'язку з українською справою О. Бочковський вважав можливим лише приєднання визволених українських земель до новоутвореної (5 листопада 1916 р.) Польської держави, яка, на думку польського політикуму, мала евентуально збільшуватися у східному напрямі.

Незважаючи на дії українських національних сил щодо приєднання північно-західних українських областей – Волині, Холмщини, Полісся і Підляшшя до Галичини, щоб утворити одну державно-правну одиницю (про що йшлося вище), – вони натрапляли на різні перепони з боку окупаційних військових команд Центральних держав і цивільної адміністрації, що складалася переважно з поляків, які прагнули за будь-яку ціну прилучити українські етнічні землі до Польщі.

Така польсько-українська комбінація, на думку вченого, шкідлива для обидвох сторін і вигідна лише для царизму, який використав би неминучу польсько-українську ворожнечу й суперечки для поширення свого впливу у цій новій державі. Цей експеримент був би небезпечний не лише для самостійності Польщі, але загрожував би згодом безпеці Центральної Європи. Очевидно, польський режим не був би прихильним для українців, однак мусив би з ними більше рахуватися, ніж у Галичині, хоч би з огляду на «грозу зі сходу». Тому, вважав О. Бочковський, передумовою цього останнього варіанта була б, напевно, центральноєвропейська орієнтація польської держави⁶⁸.

Актуалізуючи українську справу, науковець дійшов висновку, що попри війну, яка кинула Україну у вир міжнародного політичного життя, в океан всесвітніх прямивань, всупереч усім перешкодам і гальмуванням з московського чи польського боку, вона розвиватиметься і зростатиме.

«Самостійна та незалежна Україна, – наголошував учений, – це вже не мрія, але можлива будучина. Її здобудеться тим скорше, чим глибше вкоріниться її потреба в душі українського загалу. Чудове італійське гасло “fara da se” – витворимо із себе –

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Там само.

мало б бути провідною зіркою та єдиною орієнтацією українських самостійницьких прямувань»⁶⁹.

2. Агресивна міжнародна політика Росії. З цієї проблеми О. Бочковський опублікував низку статей, зокрема про її «визвольну» політику стосовно Балканських країн. Він, звичайно, знав про відозву СВУ до болгарського народу, в якій ішлося, що українці та болгары мають рішуче виступити в такий важливий момент проти Росії. «На нас спадає великий історичний обов'язок, – читаємо у відозві, – здемаскувати брехню московського панславізму! Бо остаточно вирішується наша доля – бути, чи не бути»⁷⁰.

Науковець розкрив фарисейську політику щодо болгар Росії, яка прикривалася фразами про визволення неросійських слов'ян. Будучи сама «тюрмою народів», Росія не соромилася нахабно виступати в ролі «визволительки» народів, які перебували поза межами самодержавного абсолютизму і над якими вона прагнула мати свій політичний вплив. «Визволення» болгар з-під турецького ярма було лише завісою, за якою ховалися справжні бажання Росії – здобути Царгород, заволодіти Дарданеллами та цілковито панувати на Чорному морі⁷¹. «Росія в ролі “визволительки”, – зазначав учений, – це хтось, що розбив в'язницю, однак в'язням не дав свободи, а лише нові пута»⁷².

Болгарія, яка найбільше пізнала й відчула на власній шкірі дошкульні експерименти царського «визволення» і ще більше зрозуміла після балканської війни фаталізм державного союзу з російським протекторатом, цілком закономірно опинилися під час війни у таборі Центральних держав. І таке становище було повністю зрозумілим. «Бо малі, як і недержавні слов'янські народи, – підкреслював О. Бочковський, – в інтересі власної національної самобутності та культурної своєрідності – мусіли якнайміцніше ізолюватися від Росії тому, що в тіні цього “старшого брата” вони наперед засуджені на поталу й національно-культурний занепад»⁷³.

З усіх балканських народів і країв румуни і Румунія першими познайомилися з російськими «визвольними» заходами та найдовше відчували їхній пригноблювальний тягар, що надзвичайно сильно стримував національно-політичний розвиток у напрямі справжнього визволення і незалежності. Біля двохсот років царський вплив був вирішальним в історії колишніх придунайських князівств – Молдовії та Волохії, систематично затримував і зупиняв їхнє національне самовизначення та об'єднання. О. Бочковський вважав причиною цього надзвичайного впливу Московської держави на долю Румунії деякі обставини історичного та географічного характеру⁷⁴.

Власне, автор зазначав, що вже у XVIII ст. «запалювалися досвітні вогні нового дня: румунського відродження та визволення». Однак без сторонньої допомоги в тодішніх політичних обставинах було дуже важко або й неможливо загалом «встати на власні ноги». Румунські державно-політичні діячі сподівалися на допомогу протитурецької «Святої Ліги» на чолі з Австрією (з участю Польщі, Венеції, а згодом і Московської

⁶⁹ Н. В. Війна й українська справа... – С. 131.

⁷⁰ Вістник. – 1914. – Ч. 1. – С. 5.

⁷¹ Н. В. Росія та Болгарія / Н. В. // Вістник. – 1916. – Ч. 58. – С. 636.

⁷² Там само. – Ч. 61. – С. 688.

⁷³ Там само.

⁷⁴ Н. В. Росія та Румунія / Н. В. // Вістник. – 1917. – Ч. 17. – С. 265.

держави), завданням якої було усунути політичний вплив Туреччини у Європі. Проте, не знайшовши підтримки в Австрії, хоч волоський господар К. Бринковяну вів таємні переговори з австрійським цісарем Леопольдом, ця спроба закінчилася для румунів без жодної користі й не дала ніякого позитивного результату. Тому після Полтавської битви (1709) К. Бринковяну, бачачи зростання впливу царської держави, вислав до Петра I «по грецькій вірі свояка та пануючого якнайенергійнішої дисципліни», спеціальну делегацію від румунських князівств та інших балканських християн з пропозицією допомоги для них з боку Росії у боротьбі з Туреччиною⁷⁵.

Цар відповів, що після миру зі шведами визволятиме з отаманського ярма держави, які визнавали його віру. Така приваблива заява Петра I зробила сильне враження на Румунію і на всі балканські народи – на християн, які потім потрапили на довгий період у вир царських визвольних спекуляцій. Петро I завдяки своїй заяві став дуже популярним на Балканах. Румуни почали вважати його долею призначеним переможцем Туреччини, а значить і їхнім природним оборонцем. «Такими були історичні умови, – підкреслював О. Бочковський, – серед яких румуни з власного почину зв'язалися з царизмом, з кігтів якого потім уже не могли так легко визволитися»⁷⁶.

Зазначимо, що османам стали відомі зв'язки К. Бринковяну з Росією. У 1714 р. володаря Волощини спіткала страшна доля: разом з дітьми викликали до Стамбула; тут на очах князя відрубали голови чотирьом синам, а потім стратили і самого⁷⁷.

Географічне положення придунайських князівств також відіграло свою роль у тому, що румуни перші з балканських народів найдошкульніше відчули на собі царське «визволення». Вони перебували на головній лінії московського «напорю на схід», румунські князівства були найслабшою ланкою Туреччини у Європі, а для Росії стали вихідною точкою і базою протитурецьких операцій на Балканах.

Так, в історії російсько-балканських відносин Румунії та румунському народові припала, за словами О. Бочковського, «вельми тяжка роль дослідного крілика, на яким царизм дуже методично та систематично проводив свою “визвольну” вівісекцію»⁷⁸ (розтин тіла під час дослідів на живих тваринах).

Відповідно до Сан-Стефанського прелімінарного (попереднього) мирного договору у березні 1878 р., Туреччина визнала незалежність Румунії, а Берлінський конгрес у липні 1878 р. – її державну незалежність. 14 березня 1881 р. Румунія проголосила себе незалежним королівством з конституційно-монархічною державною формою правління, зайняла протиросійську орієнтацію і у 1883 р. долучилася до блоку Центральних держав.

Однак через тридцять років після невдалої кампанії 1877–1878 рр., яка коштувала Румунії більше 8 тисяч вбитими і пораненими, все це зовсім забулося. Унаслідок свого культурно-національного франкофільства вона природно й політично схилялася до Антанти. А коли царська дипломатія полегшила їй дешеву «перемогу» над Болгарією та уможливила вирішальну роль у другій балканській війні (1913), в якій Румунія відірвала від Болгарії досить велику територію – Південну Добруджу, фортецю Сімістрію

⁷⁵ Там само. – С. 266.

⁷⁶ Н. В. Росія та Румунія... – С. 266.

⁷⁷ Краткая история Румынии. С древнейших времен до наших дней. – Москва, 1987. – С. 115.

⁷⁸ Н. В. Росія та Румунія... – С. 266.

і район Добрич–Балчик на правому березі Дунаю, старі протиросійські настрої зовсім забулися⁷⁹. Так, ще перед вибухом Першої світової війни Румунія була достатньо політично оброблена до переходу в антантський табір. Її нейтральність була дуже хиткою. Зайнявши нейтральну, радше очікувальну позицію, Румунія розраховувала загарбати не тільки цілу Бессарабію, але й значну частину українських земель разом з Одесою⁸⁰. Зрозуміло, що за таких настроїв і «апетитів» румунів важко було сподіватися прихильного ставлення до української справи, шукати відповідних зв'язків в їхніх урядових і парламентських колах. Серед політичних орієнтацій переважали франко-англофільська й русофільська. Австрофільська (пресовий орган «Moldova») була дуже слабкою й малопопулярною, як і відома протиросійська «Ліга визволення Бессарабії», яку очолював відомий українофіл З. Арборе. Він був найтісніше пов'язаний із СВУ і став найважливішим інформатором румунської громадськості про українську справу. Зрозуміло, що вболівав за долю пригноблених царизмом бессарабських земляків, не приховуючи симпатій до українського народу. У своїй публікації «Liberarea Basarabiei» «Вільна Бессарабія» З. Арборе зробив ґрунтовний огляд становища бессарабських румунів, наголосив на однаковому московському утискові українців і румунів у Росії, підкреслив, що «самостійна українська держава стане оборонним муром для румунської країни проти загнилого північного колоса. Українська держава буде мирним сусідом Великої Румунії»⁸¹.

Але в румунському суспільстві існувала, щоправда, слабо репрезентована течія, яка з початку війни прагнула повної нейтральності країни. У національній справі вона була тим суспільно-політичним осередком, в якому українське питання могло знайти, і таки знайшло, певне розуміння і підтримку. Це була Румунська соціал-демократична партія⁸².

У січні 1915 р. в Бухаресті відбулося велике віче з приводу війни, організоване соціал-демократами. В ухваленій резолюції йшлося: «Повне право народу на волю і незалежність; категоричний протест проти румунського націоналістичного імперіалізму й особливо прагматичної агітації акціоністів і відповідних “Ліг”»; рішучий протест проти ризикованої й авантюристичної урядової політики на два фронти та домагання урядової заяви про абсолютну й безумовну нейтральність Румунії»⁸³.

Проте, зазначав О. Бочковський, у Румунській соціал-демократичній партії була ще й опозиційна течія з осередком у м. Ясси. Очолювали цей опозиційний напрям відомі румунські соціалістичні діячі д-р Гелертер і Бужор, а пресовим органом був часопис «Convobili sociale» «Суспільні бесіди». Ця течія була прихильна до Центральних держав і рішучо протиросійська. Прихильники її також підтримували нейтральність Румунії, а якби це не вдалося, то прагнули приєднання Румунії до Центральних держав і активного виступу її проти Росії. На їхню думку, власне Росія – найбільший ворог румунської державної самостійності та національної незалежності. У цьому випадку і задля ослаблення

⁷⁹ Краткая история Румынии... – С. 285; *Н. В. Росія та Румунія...* – С. 589.

⁸⁰ *Ukrainische Nachrichten* (Wien). – 1916. – 8 April.

⁸¹ *Н. В. З румунських голосів про українську справу* / *Н. В.* // *Вістник*. – 1916. – Ч. 27–28. – С. 219.

⁸² *Патер І. Союз визволення України*. – С. 91–92.

⁸³ *Н. В. Румунська соціалдемократія й війна* / *Н. В.* // *Вістник*. – 1916. – Ч. 29–30. – С. 236.

Росії вони далі домагалися анексії Бессарабії та утворення самостійної Української держави, що була б найліпшим захистом Румунії перед російською небезпекою⁸⁴.

Ще на початку війни СВУ видав відоzву до румунського народу, в якій підкреслював: «Румуни! І ваші одноплеми́нники стогнуть в однім ярмі з нашою Україною. Близькі ваші сусіди і спокревнієні ще від часів П. Могили культурно, ділимо ми, російські українці, разом з вашими братами в Бессарабії ту саму сумну долю і леліємо ті самі мрії про визволення».

У відоzві просили румунів не звертати уваги «на підшепти московських сирен», закликали не змінювати свого переконання стати на боці Центральних держав. «Побідний марш Москви на Константинополь “Via Відень”, – зазначав СВУ у зверненні, – не тільки не дав би вам Семигороду, але зготував би цілій Румунії сумну долю Бессарабії!»

СВУ акцентував на тому, що тільки поразка Росії і відсунення її до етнографічних земель старого московського царства покладе раз і назавжди кінець російському імперіалізму і вбереже сусідні країни від московської інвазії.

Союз висловлював упевненість, що обов'язок забезпечення власних кордонів і визволення Бессарабщини з-під російської кормиги спонукатиме Румунію поєднати свій власний хосен з інтересами Австро-Угорщини й Німеччини, зі справами культури і визволення уярмлених Росією народів⁸⁵.

Проте Румунія після державної політики вичікування поставила все на російську карту. 17 серпня 1916 р. у Бухаресті було підписано таємний союзний договір і воєнну конвенцію між Румунією і державами Антанти про вступ у війну на боці Антанти. «І як завжди досі, – зазначав О. Бочковський, – царизм егоїстично полишив її на поталу. Румунію розгромлено... Румунія (розуміється, офіційна й урядова) своєю крамарсько-лихварською політикою на два фронти морально здискредитувалася в обох воюючих таборих»⁸⁶.

Оскільки стаття написана після Лютневої революції в Росії, то автор підкреслював, що «погром царизму побідною російською революцією матиме й для Румунії велике значення». Адже згинув найбільший ворог національно-визвольних змагань не тільки румунського, але всіх балканських народів загалом. «Тому, – наголошував О. Бочковський, – можна сподіватися, що Балкан, здихавшиєся провокаторської царської “визвольної” опіки, перестане бути на будуче політичним вулканом Європи, вибухи якого, можливі у кожній хвилині, загрожували спричинити всесвітню воєнну пожежу в роді тої, котра вже три роки лютує над нещасною людкістю»⁸⁷.

Висвітлюючи політику царської Росії на Балканах, О. Бочковський написав статтю «Росія та Сербія»⁸⁸ на підставі вельми цікавих дипломатичних матеріалів і документів книги сербського письменника й знавця балканських справ Спиридона Гопчевіча «Rußland und Serbien von 1804–1915» «Росія та Сербія від 1804–1915». По суті, у цій публікації О. Бочковський зобразив історію «визвольної» ролі Росії у доли

⁸⁴ Н. В. З румунських голосів про українську справу / Н. В. // Вістник. – 1916. – Ч. 27–28. – С. 219.

⁸⁵ Вістник. – 1914. – № 1. – С. 5.

⁸⁶ Н. В. Росія та Румунія / Н.В. // Вістник. – 1917. – Ч. 37. – С. 589.

⁸⁷ Н. В. Росія та Румунія... – С. 590.

⁸⁸ Там само. – 1916. – Ч. 64. – С. 735–737; Ч. 65. – С. 748–750; Ч. 66. – С. 763–764.

Сербії. Він зазначав, що праця С. Гопчевіча основана на таємних архівних джерелах Петербурга, Парижа й Відня. Автор зібрав чимало автентичних заяв і листів відомих російських державних і воєнних діячів, які неоднозначно висвітлювали справжню, дуже сумну роль царської імперії в історії визвольної боротьби сербського народу за державно-політичну самостійність.

О. Бочковський вважав, що С. Гопчевіч справедливо назвав Росію грабарею Сербії. Адже насправді рішуча егоїстична політика царизму на Балканах прагнула опанувати Чорне море, Царгород і Дарданелли, загарбати якнайбільшу частину балканських країв, цинічно та насильно нехтувала життєвими інтересами балканських народів, яких під параваном (заслоном) визволення з-під турецького ярма вела на край безодні державно-політичного занепаду. Вчений стверджував, що причиною такого сумного трагічного становища Сербії під час Першої світової війни був здебільшого царський егоїзм та інтриганство⁸⁹.

О. Бочковський зазначав, що найкращу загальну характеристику політичних відносин Росії із Сербією дав у своїй праці Гопчевіч. Він підкреслював: тогочасному своєму занепаду Сербія повинна завдячувати недалекоглядній політиці радикальної партії, яка була сліпим послідовником Росії та вміла майстерно нацьковувати сербський народ проти Наддунайської монархії. Бо ще у 80-х роках ХІХ ст., коли поступова партія порвала з русофільством і налагодила добросусідські відносини з Австрією, Сербія почувалася найкраще. Тим часом Росія завжди була злим духом для Сербії, яку вона відповідно до своїх потреб використовувала та на знищення якої очікувала, як це годилося саме для тодішньої російської політики. Так, унаслідок протитурецьких повстань 1804–1813 рр. на чолі з Карагеоргієм Сербія без чужої допомоги здобула автономію. Серби були першим балканським народом, який визволився з турецької неволі. Карагеоргій, або як писав О. Бочковський – Кара Джордже, ще у 1808 р. хотів поладити з Австрією справу постачання для Сербії продуктів харчування та зброї. На зустрічі з австрійським фельдмаршалом Зімшенем пропонував приєднання Сербії до Австрії як коронного краю. Однак для цього висунув одну умову – Сербія повинна прилучитися тільки до Австрії, а в ніякому разі не до Угорщини й у ній має бути німецький, а не мадярський устрій.

Однак Росія вже простягнула над Сербією, за висловом О. Бочковського, «свою десницю» і старалася за будь-яку ціну не допустити й унеможливити її порозуміння з Австрією, проголошуючи це «смертним гріхом і зрадою слов'янської справи»⁹⁰.

Загалом усі спроби Кара Джорджія поладити сербську справу у зв'язку з Австрією не привели до позитивних результатів. Їхня невдача спричинила навіть зріст русофільства серед сербів, які говорили, що Відень нехтує ними, залишаючи на поталу туркам, натомість Петербург визволить їх від турецького ярма. «А Росія, – підкреслював О. Бочковський, – раз схопившись сербської справи, держалася вже її, як реп'ях кожуха»⁹¹.

Росія дуже пильнувала, щоб якнайсильніше ізолювати Сербію від впливів Австрії: в жодному разі вона не повинна дістатися Габсбургам. З Росією сербів не можна було

⁸⁹ *Н. В. Росія та Румунія... – 1916. – Ч. 64. – С. 735.*

⁹⁰ Там само. – С. 736–737.

⁹¹ Там само. – С. 737.

злучити, бо знаходилися на другім боці Дунаю. Тому, відзначав О. Бочковський, «хоч-не-хоч, треба дати їм власну управу, насадивши на них наперед міцний царський намордник»⁹².

Завданням Росії, яка властиво сама нахабно напросилася на протекторат над Сербією, було тільки дипломатичним шляхом допомогти їй зміцніти, тобто домогтися від Туреччини формального визнання за сербами автономії. Протекторська роль Росії супроти Сербії зводилася лише до дипломатичної акції. Власні імперіалістичні забавганки Росії стосовно Османської імперії були виключно «міродатними» для відносин царизму до християнських країн і балканських народів. «Визволення» стало лише нагодою «для зваблення і загіпнотизування цих останніх». Царизм по-крамарськи торгував ними, безсовісно визискував їх, завжди цілеспрямовано керувався щодо них своїм «святим егоїзмом», цією альфою та омегою російського імперіалізму, покидав їх на поталу ворогу в критичних моментах, ганебно зраджуючи⁹³.

Так було, наприклад, у 1808 р., коли серби тимчасово опинилися під турецьким гнітом і потребували негайної реальної допомоги, але її не отримали. Проте найганебніше зрадив сербів царизм у 1810 р., коли вони знову розгромили турків, які їм запропонували сепаратний мир на умовах визнання Сербії незалежним князівством з дідиною династією Кара Джорджія. Росія заборонила Сербії вести переговори у цій справі з турками, зазначаючи, що сербську справу полагодить під час встановлення російсько-турецького миру, що був підписаний 1812 р. у Бухаресті.

Росія, яка вимагала, але не отримала від Туреччини Бессарабії, Молдовії, Волохії та Сербії і якій вже загрожувала війна з Францією, за згодою Австрії знову повернула Сербію під турецьке панування. Тільки у 1815 р. під проводом Мілоша Обреновича сербам вдруге вдалося власними силами скинути турецьке ярмо. Не висвітлюючи детально перебігу російсько-сербської політики, зазначимо, що Росія протягом ХІХ ст. втручалася у сербські внутрішні справи, унеможлиблювала розвиток Сербії у напрямі державної незалежності й конституційного ладу, нав'язувала їй свій режим та управу, словом, наказувала й забороняла.

Росія покинула Сербію, коли та під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. здобула незалежність, а у 1882 р. стала королівством. У 1915 р. Росія, підтримувана Англією, перешкодила мирному порозумінню Сербії з Австрією⁹⁴.

Із перших етапів російсько-сербських відносин у період боротьби сербів за самостійність найкраще видно, як царизм щодо визвольних змагань балканських поневолених народів «відразу ж виступав у ролі безоглядно визискуючого глита та грабаря їх національної та політичної свободи, а не оборонця та каменяря їх визволення».

О. Бочковський резюмував, що Сербія у роки Першої світової війни «стала сліпим знаряддям російського імперіалізму і найгірше відчула весь фаталізм злощасного союзу з північним вужем-давительом, цим найбільшим і найнебезпечнішим ворогом національно-визвольних прямувань балканських народів»⁹⁵.

⁹² Там само. – Ч. 65. – С. 750.

⁹³ Там само. – Ч. 66. – С. 763.

⁹⁴ *Н. В.* Росія та Греція... – Ч. 64. – С. 735.

⁹⁵ Там само. – Ч. 66. – С. 764.

Російську політику щодо Греції О. Бочковський висвітлив у своїй публікації «Росія та Греція»⁹⁶. Автор вважав, що грецьке питання належало до найдавніших балканських «очаровань» Росії. На його думку, причинами цього зацікавлення стали такі чинники: по-перше, протитурецькі орієнтації північного колоса, як здебільшого вся його балканська політика; по-друге, деякі історично-династичні претензії царизму до Греції як до законної спадщини колишньої Візантійської держави, стосовно якої Росія вважала себе управненою спадкоємницею. Загальновідомо, що після занепаду Візантійської імперії Московська держава споріднилася з останньою візантійською династією Палеологів, унаслідок чого московські царі вважали себе законними дідами візантійської спадщини «зі всіма інтересами православного сходу». Звідси Росія виводила своє історичне право на Царгород, колишню столицю Візантії; по-третє, починаючи від Петра I, який мав таку велику популярність на Балканах, що у Греції був поширений його портрет з підписом: «Цар Росії та Греків»⁹⁷, Московська держава скерувала свої погляди на південь і т. зв. «візантійська думка» стала одним із головних чинників в її протитурецьких планах; по-четверте, релігійний ухил у російській протитурецькій політиці – визволення християнських балканських і кавказьких народів з турецько-мусульманського ярма⁹⁸.

«Візантійською думкою» дуже захоплювалася Катерина II, її справжні політичні мотиви зацікавлення цією справою дуже хитро були замасковані т. зв. «геленофільськими», тобто «грекофільськими» симпатіями, що саме в цей час починали пробуджуватися у Західній Європі. У Росії також було достатньо «геленофілів», які щиро симпатизували західноєвропейським романтичним планам відбудови античної Греції.

Серед греків тим часом також пробуджувалася власна самосвідомість не лише під національно-культурним, але й державно-політичним оглядом, й усе це мало виразний великогрецький характер. Провідною думкою новогрецького національно-політичного руху було відновлення своєї класичної батьківщини, тобто відбудова колишньої Візантійської держави⁹⁹.

Власне, «відбудову Візантії» російські державні діячі розглядали як політичний план. З цією метою у другій половині XVIII ст. у Греції розпочалася величезна русофільська пропаганда, яка мала на меті розбурхати приспану турецьким ярмом грецьку суспільність і викликати в неї революційні протитурецькі настрої. Головним місцем цієї пропаганди була Морея. Однак перший виступ за визволення Греції з допомогою Росії закінчився поразкою, а на повстанців у помсту турки нацькували албанців-шкіпетарів. Надзвичайно велика довіра греків до російської допомоги стала для них фатальною від початку.

Виступ у Наварині теж закінчився фіаско для греків, які були віддані на поталу турецької помсти. Однак ці виступи грецького визвольного руху, причиною якого були великою мірою царський брак розсудливості й авантюризм, зовсім не охолодили русофільських настроїв серед греків.

⁹⁶ *Н. В. Росія та Греція...* – 1917. – Ч. 3. – С. 37–39; Ч. 4. – С. 54–56; Ч. 5. – С. 68–70.

⁹⁷ *Вістник*. – 1917. – Ч. 17. – С. 266.

⁹⁸ Там само. – Ч. 3. – С. 37.

⁹⁹ Там само.

Росія, зі свого боку, маючи на меті протитурецьку політику, прагнула ще сильніше розпалити серед грецького народу русофільські симпатії, особливо після Кучук-Кайнарджиського миру (1774), відколи вона здобула протекторат над християнським населенням Туреччини.

Так, Росія виклопотала у Туреччини для торговельних і морських елементів грецького громадянства у 1783 р. право вільного плавання під російським прапором. Була заснована у Петербурзі спеціальна військова школа для грецької молоді, вихованці якої після закінчення мали служити або в російському війську, або бути консулами та перекладачами в Туреччині. Так Росія виховувала нові кадри свідомих грецьких працівників для своєї протитурецької політики.

Крім того, поширенню російського впливу в Греції допомагала ще т. зв. справа «гаратів» (гаратаре), тобто видача захисних паспортів деяким грецьким торговцям і громадсько-політичним діячам, які через це набували своєрідної російської державної належності, залишаючись одночасно турецькими підданими¹⁰⁰.

Під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр. царизму вдалося підняти повстання лише сульотів і організувати невеликий грецький флот, який турки знищили, що означало поразку повстання греків. За Ясським мирним договором Росія заволоділа всім Чорноморським узбережжям від Дністра до Кубані, разом із Кримом, а своїх грецьких союзників знову покинула на поталу ворогові.

Росія «спасала» греків від окупації Францією у 1798 р. Іонійських островів та частини Албанії, уклавши з Портою антифранцузький союз. Пообіцяла іонійським грекам політичну свободу – утворення самостійної республіки і визволення їх «з ярма французького атеїзму». Це була традиційна визвольна манія царизму – завжди і скрізь когось звільняти від чийогось ярма. То від французького атеїзму, то від «англійського егоїзму», коли Англія виступила проти Росії у турецькій справі, то від поневолення турками Греції і т. д. «Словом, – наголошував О. Бочковський, – стара та вічно молода й нова пісня царизму, який під час цієї війни (Першої світової) боронить Балкани перед небезпекою австро-німецького “варварства”»¹⁰¹.

Сумні уроки щодо проблематичного характеру російської допомоги не витягнули греків із русофільського романтизму. Навіть віддання Франції Іонійської республіки, яка все-таки повстала проти волі Росії, не вирвало греків з-під російського гніту.

Тим часом грецький визвольний рух усе більше викристалізовувався під національно-культурним оглядом, набираючи виразного народного характеру та поглиблюючи свою національну свідомість. Учений зазначав, що «причинилася до цього головно каменярьська праця апостолів грецького відродження: Рігаса (1757–1798), засновника грецьких таємних національно-визвольних організацій, т. зв. “гетерій” і автора національно-визвольних пісень, які закликали до боротьби за свободу й визволення з іноземного гніту, а також Адамантиса Кораїса (1833), творця сучасної грецької мови й письменства і разом з тим модернізатора і європеїзатора новогрецького руху»¹⁰².

У 1814 р. в Одесі засновано таємну політичну грецько-визвольну організацію, т. зв. «гетерію Філікікерців», яка бачила відновлення незалежності свого народу й

¹⁰⁰ Там само. – Ч. 3. – С. 39.

¹⁰¹ Там само. – Ч. 4. – С. 54.

¹⁰² Вістник... – С. 55.

батьківщини, особливо після перемоги Росії над Францією, лише в дусі російської орієнтації. Україна в той час стала осередком і захистом таємної підготовчої роботи грецьких «гетеристів».

Свою орієнтацію, сподівання та віру в допомогу Росії цього разу греки вважали більш вмотивованими, адже вони мали своїх земляків-симпатиків у Петербурзі в найближчому оточенні царя Олександра I. Однак греки знову зневірилися в царській допомозі 1821 р., коли розпочали національно-визвольну революцію. Офіційно цар висловився за придушення визвольної боротьби греків, хоч визнавав їхнє право на полегшення долі, але рішучо відкидав революційний шлях грецького національно-визвольного змагання. Цар заявляв, що недостойно було би з його боку «підкопувати основи турецької держави за посередництвом ганебної та злочинної діяльності якогось таємного товариства». Він радив негайно ліквідувати повстання і обіцяв посередництво на переговорах з Портою легальним шляхом¹⁰³.

Тож греків знову залишено наодинці з власною долею. Почалася жорстока відплата з боку Туреччини: страшні протигрецькі масакри й погроми. Грецьке повстання занепало. Росія, заманивши греків у свої сіті фата-морганою давньої Візантійської держави, кілька разів спровокувала серед них повстання, здебільшого покидаючи їх у критичні моменти для турецької помсти, але відразу ж гіпнотизувала новою надією на можливу допомогу у майбутньому.

Значимо, що на Віденському конгресі 1815 р. офіційна Європа негативно ставилася до грецького повстання, як і до інших революційних рухів, прагнучи втримати «старий лад» у південно-західних областях континенту. Проте, незважаючи на всі намагання Туреччини і Росії якимось способом обійти грецьке питання, воно поволі набувало міжнародного загальноєвропейського характеру, що було причиною нового зацікавлення ним царського уряду.

Росія виступила з ініціативою європейського омолодження грецького питання, обравши компромісний шлях, що давав їй можливість відновити дипломатичні відносини з Портою і якнайбільше відповідав інтересам її балканської політики. Росія запропонувала проект утворення з Греції трьох грецьких держав-князівств, а саме: одне – зі східної Греції з Тесалією, друге – із західної Греції з Епіром і третє – з південної Греції з Моресю та Критом. Грецькі острови мали дістати міську самоуправу. Туреччина отримувала б від цих грецьких князівств щорічну грошову данину, а також у майбутньому мала б у них кілька власних твердинь. У Царгороді мав бути їхній представник – грецький патріарх, політичне становище якого стосовно Порти планувалося унормувати згідно з міжнародним правом¹⁰⁴. З приводу цього російського проекту О. Бочковський наголошував: «Царизм добре розумів, що аби його шлунок зміг проковтнути цю заповітну добу, він насамперед мусить її відповідно роздробити та розчленувати»¹⁰⁵.

Однак цей хитро-мудрий проект царизму нікому не сподобався: він не задовольняв ні Європу, ні Туреччину, а найменше греків, для яких означав відмову від своїх заповітних національно-самостійницьких орієнтацій. Проте Європа дуже швидко збагнула кінцеві наміри «визвольної» політики царського уряду на Балканах зі свого

¹⁰³ Вістник... – С. 55.

¹⁰⁴ Там само. – Ч. 5. – С. 68.

¹⁰⁵ Там само. – С. 69.

боку вирішила енергійно гальмувати протитурецькі апетити царизму. «Власне на ґрунт розпізаного антагонізму до російського імперіалізму, – акцентував О. Бочковський, – у західно-європейських державах виринула думка утворення з Греції справді та зовсім незалежної держави»¹⁰⁶.

Аналізуючи величезний зріст громадянського «геленофільства» серед західноєвропейських народів, особливо в Англії, вчений застерігав, що не можна ідентифікувати романтичне «геленофільство» європейського загалу з політичним «грекофільством» західноєвропейської дипломатії. Якщо перше було щирим виявом симпатії до національно-визвольної боротьби грецького народу, то друге – здебільшого профілактичним матеріалом протицарських агресивних намірів щодо Балкан. «Це було, отже “грекофільство”, – підсумовував автор, – мовляв, на злість царизму та Росії. Дійсно ж визволення та самостійність Греції грали в ньому цілком підрядну роль»¹⁰⁷.

Розглядаючи в ретроспективі тодішню дипломатично-політичну атмосферу, в якій розвивалося грецьке питання, О. Бочковський зазначав, що вона в чомусь дуже аналогічна та подекуди нагадує відношення великих держав Почв'рного союзу до Греції в роки війни. «Тепер, як і тоді, – підкреслював учений, – Греція насамперед є та була експериментальним кріликом дипломатичної вівісекції для власного вжитку»¹⁰⁸.

Проводячи паралелі між тодішнім в роки війни становищем грецького питання, О. Бочковський наголошував на політичній різноманітності та розрізненості грецького народу. Замість єдиного осередку політичного об'єднання існувало кілька головних політичних орієнтацій. Переважала та тривала найдовше, незважаючи на всі зневіри та сумні уроки, русофільська течія. Час від часу занепадала, але після вибуху кожної нової російсько-турецької війни знову виринала, відсуваючи на другий план англота франкофільські партії та орієнтації. Росія завжди використовувала цю «слабість» Греції до себе та «вміло роздмухувала без перерви полум'я русофільських симпатій серед грецького загалу»¹⁰⁹.

Не висвітлюючи всіх дипломатичних перипетій щодо грецької справи у 1826–1828 рр., зазначимо, що після російсько-турецької війни (1828–1829) за Адріанопольським мирним договором (14 листопада 1829 р.) Грецію, головнo під натиском західноєвропейської дипломатії, яка хотіла спаралізувати агресивні наміри царизму щодо цієї балканської держави, було у 1830 р. проголошено незалежною державою, в 1832 р. – монархією.

Після Кримської війни (1853–1856) греки нарешті зрозуміли, що від царизму нема чого сподіватися, що російське «визволення» загубило б не тільки їхню політичну, а й національну самобутність, і відвернулися від Росії. У ХІХ ст. Греція продовжувала боротьбу за визволення своїх земель – у 1864 р. приєднано Іонічні острови, у 1881 р. – Фессалію та частину Епіру, а 1898 р. автономію дістав о. Крит.

Так, резюмував О. Бочковський, своє дальше визволення греки опирали на певному та міцному ґрунті об'єднання батьківщини та її державно-політичної самостійності, здобутої власними силами¹¹⁰.

¹⁰⁶ Там само.

¹⁰⁷ Там само.

¹⁰⁸ Там само.

¹⁰⁹ Там само.

¹¹⁰ Вістник... – Ч. 5. – С. 70.

О. Бочковського цікавили політично-дипломатичні відносини не тільки на європейському континенті, але й в Азії, що свідчило про його широку ерудицію і обізнаність зі світовими процесами років Першої світової війни. Звернімо увагу на його статтю «Японія та Росія»¹¹¹, в якій на основі швейцарських, американських, німецьких і шведських пресових видань він показав агресивні японські виступи на Далекому Сході, звернені проти Росії. Японці зайняли російські частини території Маньчжурії. Таку окупацію вони називали мирним проникненням, пояснювали свої дії виключно господарськими причинами через нестачу місцевих робочих рук росіян. В Японії у той час чималу роль відіграло питання нової орієнтації, поширювалася думка про російсько-японсько-німецький союз у майбутньому, але також і про союз Німеччини з Японією проти Росії¹¹². Як відомо, це передбачення О. Бочковського збулося. 25 листопада 1936 р. в Берліні був підписаний договір між Німеччиною і Японією, т. зв. «антикомінтернівський пакт», який 25 листопада 1940 р. згідно з Берлінським пактом перетворився на воєнний союз Німеччини, Італії та Японії.

Автор, покликаючись на російський часопис «День», вважав англійську гегемонію над Росією менш загрозливою порівняно з гіршим і небезпечнішим лихом для росіян – Японією. Адже вона – «це молода, незужита війною сила, котра простує до відбивань нових територій на Далекому Сході... З боку Японії Росія може сподіватися дуже неприємних несподіванок»¹¹³.

Японці, за словами О. Бочковського, «ці справжні віртуози у здійсненні італійського гасла “egoismo sacro” (святого егоїзму), використали таке скрутне становище російського колосу внаслідок теперішньої війни для реалізації свого плану на Далекому Сході, який у мирний час затягнувся б на довгий час. Проте після війни з Китаєм з початку ХХ ст., як зазначено у статті, «Японія увійшла в європейський великодержавний концерт перша з позаєвропейських небілих націй. Через свою перемогу над Росією вона завоювала в цьому концерті першорядне місце»¹¹⁴. На початку війни Почвірний союз робив різні заходи, щоб остаточно затягнути Японію до свого табору, що, безумовно, доводило її величезний вплив. І це йому вдалося. Японія виступила на боці Антанти, оголосила 23 серпня 1914 р. війну Німеччині і незабаром захопила належні їй Маршалові, Каролінські та Маріанські острови, а також провінцію Шандунь з портом Ціндао в Китаї.

Аналізуючи завойовницькі плани Японії, О. Бочковський підкреслював, що вона, виступивши на боці Антанти і ставши по суті союзником Росії, майже від початку Першої світової війни вміло витягнула величезну фінансову користь з війни Почвірного союзу з Центральними державами, забезпечила собі політичні, територіальні й мілітарні вигоди. «І це не коштом своїх ніби ворогів – Австро-Угорщини та Німеччини, – зазначав “Вістник” у статті “Росія на Сході та Заході”, – а за рахунок своїх ніби приятелів і союзників. З властивим собі неперебиранням засобів і хитрїстю, з вродженим самолюбством і щораз виразнішим завойовницьким змаганням японці збили собі капітал з прикрого становища свого головного конкурента – Росії

¹¹¹ *Н. В. Японія та Росія* / Н. В. // *Вістник*. – 1917. – № 44. – С. 689–691.

¹¹² Там само. – 689.

¹¹³ Там само. – С. 690.

¹¹⁴ Там само.

й поступово, мирно, без жертв досягнули те, про що мріяли найсміливіші фантасти, а чого ніколи не здійснила б навіть найкривавіша і найдовша війна»¹¹⁵. Японія по-лихварськи почала використовувати скрутне становище Росії на західному фронті та її безборонність на східноазійському. Російський уряд відкупив у Японії чотири воєнні кораблі, здобуті в часі російсько-японської війни, в рядах російської армії на східному фронті билася японська артилерія та японські офіцери¹¹⁶. Тому Росія мусила дуже дорого платити Японії за фінансову допомогу і доставку амуніції – не тільки золотом, але й територіально-політичними концесіями на Далекому Сході. «Тепер, – зазначав О. Бочковський, – Росія без війни програла не менше, ніж перед 13 роками у війні з Японією» (йдеться про російсько-японську війну 1904–1905 рр.)¹¹⁷.

У статті наголошувалося на особливому відношенні Антанти під час війни до Японії – цієї справжньої для неї «persona grata». Почвірне порозуміння виправдовувало таке своє ставлення до Японії потребою знищити щертв прусський мілітаризм. Поборюючи прусський мілітаризм, Антанта по суті підтримувала, на думку О. Бочковського, значно гірший японський мілітаризм, проти якого незабаром уся Європа не зможе втриматися й оборонитися. Тому становлення японської азійської континентальної держави – це не лише спір двох конкуруючих державних імперіалізмів – Росія–Японія, а питання першорядної ваги для політичного майбутнього цілої Європи взагалі, значить і для всеєвропейського демократизму й поступу.

О. Бочковський вважав, що подія на Далекому Сході треба присвячувати більше уваги. «Хай же розірвана та пошматована Європа, шаліюча в самотнім божевіллі, схаменеться, поки ще не пізно, та пригадає собі, – застерігав учений європейську суспільність, – що на Далекому Сході виринає жовта примара, яка дуже радіє з європейського жнива смерті й проливу крові та простягне згодом через Урал хижацькі руки, щоб загарбати серце й душу дотеперішньої вселюдської культури та поступу»¹¹⁸.

3. **Українсько-польське протистояння.** Проблема відносин між українцями і поляками на західноукраїнських землях була злободенною як в часи Австрійської держави, так і від 1867 р., тобто в добу Австро-Угорської монархії, зокрема в роки Першої світової війни, на відтинку ЗУНР, у міжвоєнний час, у період Другої світової війни та післявоєнний, актуальна й сьогодні. Відомий галицький політик Кость Левицький ще у 1917 р. підкреслював: «Коли нас злучено з поляками в один край, ми опинилися під штучно витвореною польською більшістю на нашій історичній і національній землі... польська сторона запанувала над цілим життям українського народу, не даючи йому ніяких прав»¹¹⁹.

Зрозуміло, що українсько-польські стосунки цікавили О. Бочковського, по-перше, як вченого, по-друге, суто з морального погляду. Хоча він походив з польсько-литовського роду, – усвідомлював себе представником української нації, обрав українську мову як рідну, а Україна стала для нього, хоч і заочно, батьківщиною, усе

¹¹⁵ Росія на Сході та Заході // Вістник. – 1916. – Ч. 48. – С. 473.

¹¹⁶ Там само.

¹¹⁷ *Н. В. Японія та Росія...* – С. 690.

¹¹⁸ Там само. – С. 691.

¹¹⁹ *Левицький К.* Наші визвольні змагання в часі світової війни 1914–1916 / К. Левицький // Кривавого року. Віденський ілюстрований альманах на 1917 рік / зладив Ярослав Веселовський. – Відень, 1917. – С. 20.

своє життя зв'язав із українською еміграцією у Чехословаччині. Дослідниця наукової спадщини вченого І. Каневська зазначала, що у 1920–1930-ті роки в його паспортах у графі «přislušnost», а пізніше «národnost» було записано «ukrajnska»¹²⁰.

Розглядаючи питання українсько-польських відносин, О. Бочковський виходив із засади, що народи не мають у взаємному підході однакових критеріїв. У кожному конкретному випадку, коли йдеться про хосен свого народу, тоді в цьому є зацікавленість і тоді це для цього народу зовсім інша справа. Вчений зазначав, що варто пригадати собі «сумно-славетного “to co innego” (це інша справа), такого характерного для польсько-українських відносин перед війною, головню в Галичині, а тепер загалом на всьому просторі польсько-українського сусідкування»¹²¹.

Всесвітня війна розбудила поневолені народи до боротьби за своє національне самовизначення, а також до страшеного поширення своерідної пошесті агресивного імперіалізму. Якщо перед війною останній був здебільшого виключним правом великодержавних і панівних народів, то під час війни це лихо захопило й напіввизволені народи, які ледве-ледве скинули кайдани іноземного поневолення.

Така тенденція проглядалася на відновленні та швидкому зрості польських історичних стремлінь до т. зв. «wschodnich kresów» (східних окраїн), тобто колишніх земель України, Литви й Білорусі. Для поляків, не залежно від їхніх політичних спрямувань, цей історичний період завжди був впливовим чинником у їхніх самостійницьких змаганнях після упадку польської державності. Україна і Литва для всіх польських національно-політичних діячів були органічними складовими майбутньої Польської держави. Українці й литовці, за відомим гаслом «За нашу і вашу свободу», мали б волю в межах суцільної Польської держави на старих історичних засадах. Однак вони суперечили новочасній державній будівлі, в якій першорядну роль вже відігравав національно-етнографічний чинник.

Щоправда, і серед поляків були одиниці, які розуміли відмінність між тодішньою національною Польщею та колишньою історичною Річпосполитою, усвідомлюючи й те, що в колишніх поневолених нею землях залишилися сліди польської культури. Проте більшість польського загалу перед війною, а особливо під час війни, коли знову з надзвичайною силою ожили історичні заповітні прагнення та орієнтації, зовсім не трактувала польської справи у «забраних землях» як проблеми національної меншості, а за принципом «частина за цілість» вважала її політично провідним моментом у державній майбутності цих колишніх непольських провінцій старої Польщі.

«Взагалі це суто історичне становище польського громадянства до будуччини “забраних земель”, – підкреслював О. Бочковський, – згори затемнювало об'єктивне його відношення до новочасних спрямувань відродженого українського та литовського народів, а в новітніх часах і білоруського народу, котрий відроджується. Звідси, або іноді протекторські відносини до цих останніх, або частіше – явно ворожі, як до природнього процесу, що загрожував польському політичному “станови посідання” в “забраних землях”»¹²².

¹²⁰ Каневська І. Ольгерд Іполит Бочковський... – С. 35.

¹²¹ Н. В. Поляки й т. зв. «східні окраїни» / Н. В. // Вістник. – 1917. – Ч. 48. – С. 761.

¹²² Там само.

Зазначимо, що під час війни польська агресія щодо «східних окраїн», особливо після листопадових актів 1916 р., надзвичайно стихійно зросла і захопила всі верстви польського народу, що в ньому зовсім зникли навіть маленькі паростки правильного трактування цих польських окраїнних справ деякими демократичними чи соціалістичними польськими діячами. Сильно зросла польська національно-політична ідеологія воєнного часу в суто державному й виразно імперіалістичному напрямі.

У всіх польських політичних пресових і книжкових виданнях підкреслювалося, що литовці, українці, білоруси – це наполовину національна й етнографічна якась аморфна маса, культурно слабо розвинута, політично дуже слаба, загалом майже некваліфікована до самостійного державного будівництва. З такого погляду виходило тільки одне – у «забраних землях» був тільки один міродатний чинник – польський. «Покликуючись на своє історичне право до цих країн і на своє культурно-політичне першенство в них у новітній добі, – акцентував О. Бочковський, – поляки вельми енергійно виявляли свої державні претензії до них»¹²³. Національний момент у цій справі поляки затушовували, а західно-європейському загалові національні відносини представляли ідеальними, малювали «візію національного ельдорадо в майбутній самостійній Польщі, наскільки можливо, відбудованій в межах колишньої Речі Посполитої». «Тим часом, – наголошував вчений, – в дійсності польсько-українська ворожнеча, з одного боку, а польсько-литовські відносини й польсько-жидівський спір – з другого, саме в часі війни незвичайно загострилися та досягли великого загального напруження»¹²⁴.

Актуального політичного значення набула справа «східних окраїн» після створення 12 вересня 1917 р. у Варшаві Регентської ради і полагодження польського питання в австро-польському дусі, тобто з'єднання Польського Королівства з Галичиною, а потім злучення Польщі з Австро-Угорщиною персональною унією. Тому поляки програмово та вперто робили в часі війни все для вирішення цього питання у бажанім для себе, тобто історично-державному дусі, якщо не в цілості, то хоч фрагментарно до свого національно-державного плану¹²⁵. Відповідно до польського національного мислення, українців і литовців потрібно було силоміць втягнути до Польської держави та зробити їх пасивним предметом чужої їм політики. «Це знову зразок патології національної етики – *to co innego*», – акцентував О. Бочковський¹²⁶.

Розглядаючи таке можливе вирішення польської справи щодо «східних окраїн», учений звернув увагу на практичні наслідки, які виникли б у разі відновлення Польської держави в межах колишньої Речі Посполитої. На його думку, такий державний новотвір вже від свого виникнення призвів би до національної ворожнечі та суперечок, які від початку стали б «заржавлювати його життєвий механізм, спричинили б йому згодом загальну анемію (слабкість) аномальної держави, для органічної суцільності якої не було б основної передумови, тобто психологічного співрозуміння та довір'я поміж державними народами»¹²⁷. Без психологічної передумови ніякий режим, навіть найліберальніший щодо національної справи у майбутній Польщі, не витворив би державної цілісної Польщі, без

¹²³ Там само. – С. 762.

¹²⁴ Там само.

¹²⁵ Там само. – Ч. 49. – С. 779.

¹²⁶ *Н. В. Поляки й т. зв. «східні окраїни»...* – С. 780.

¹²⁷ Там само.

чого не був би можливим її нормальний розвиток і навіть гарантія її існування взагалі. Тому утворення проектованої Польської держави, з огляду на принцип визволення поневолених народів, цілком не відповідало б цьому, а, навпаки, стало б новим вогнищем можливих міжнародних конфліктів, розсадником сепаратизму та іреденти¹²⁸.

О. Бочковський наголошував на моральному моменті вирішення польського питання, яке суперечило праву на самовизначення литовців, українців, білорусів і жидів. Він закликав політиків, які так багато говорять про загальну демократизацію політики, більше зважати на моральний бік політичної практики й уникати хоча б чогось очевидного й суперечливого для засади загальної, однакової для всіх справедливості. Якщо поляки мали безперечне право на самостійність, то таке саме право мають українці, литовці й загалом непольське населення колишньої Речі Посполитої. Тому О. Бочковський, виходячи з принципу демократизму, рішуче виступав проти її відновлення без волі згаданих народів.

Учений осуджував таємні суто дипломатичні методи вирішення польського питання під час війни. Вважав, що цю дипломатичну алхімію і астрологію «в державно-національних і політичних справах треба рішуче поборювати, оскільки вона суперечила демократичним прямуманням і завдяки своїм таємним інтриганствам й безконтрольності є постійним джерелом непередбачених катастроф в роді останньої всесвітньої війни з 1914 р.»¹²⁹.

Роздумуючи про майбутнє нової, здатної до життя Європи, а не жалюгідної подоби своєї попередниці, утвореної Віденським конгресом, О. Бочковський бачив її прилюдно збудованою за участю всіх зацікавлених народів і держав, а не в оповитих таємницею дипломатичних кабінетах і на основі імперіалістичних і стратегічних планів. Тому, акцентував учений, польську справу також мають вирішувати публічно й у такий спосіб, щоб, даючи визволення польському народові, вона одночасно не принесла поневолення сусіднім недержавним народам, що «колись були під стріхою Речі Посполитої, але абсолютно не бажають знову замешкати у державному будинку майбутньої Польщі».

Важливе місце в українсько-польських відносинах О. Бочковський відводив холмському питанню. Після зайняття австро-німецькими військами північно-західних українських етнографічних областей на Холмщині, де діяла військова влада на чолі з воєнним генерал-губернатором і цивільна, в якій ключові посади займали поляки, чи не найяскравіше виявився імперіалістичний характер польської історично-національної ідеології.

Польський політикум представляв національні відносини на Холмщині та Підляшші здебільшого на релігійному ґрунті, зазначав, що протягом десятиліть на цих теренах велася боротьба між католицькою та православною церквами, яка згодом перетворилася на протиставлення двох культур. Православ'я стало ідентичним з російськістю, а католицизм – з польськістю. Поляки заявляли, що українське населення спочатку напівсвідомо тяжіло до Польщі, після релігійних переслідувань почало щораз більше усвідомлювати свою належність до польськості й Польщі. Вони стверджували,

¹²⁸ *Н. В. Поляки й т. зв. «східні окраїни»...* – С. 780.

¹²⁹ Там само.

що в часи національної поразки (йдеться про поділи Польщі) польськість отримала чисельно більше визнавців, ніж за період існування Речі Посполитої¹³⁰.

Тут потрібно підкреслити, що з ліквідацією греко-католицької церкви на Холмщині та Підляшші у 1875 р. (на інших підросійських землях це сталося ще у 1839 р.) у церковно-релігійному житті української спільноти відбулися великі зміни. Після т. зв. царського Толеранційного указу від 30 квітня 1905 р., за яким холмсько-підляським українцям дозволялося приймати будь-яке віросповідання, крім греко-католицького, значна частина українців краю перейшла на римо-католицьку віру. Згідно з указом царя Миколи II холмшачки та підляшчуки могли залишатися у російському православ'ї або перейти на римо-католицизм і досить скоро стати поляками. Колишні уніати, яких тридцять років тому насильно загнали у православ'я, та їхні нащадки ніяк не мирилися з таким насиллям, і значна частина з них воліла перейти на римо-католицьке віросповідання¹³¹.

З цього приводу О. Бочковський писав: «Безоглядний протиуніатський похід царизму силоміць пхав українську уніатську людність в обняття католицизму, що потім культурно вело наспростець до спольщення»¹³².

За підрахунками теперішнього польського дослідника підляського походження Ярослава Цабая, кількісні зміни між католиками і православними у Холмській губернії (утворена 1912 р.) у 1913 р. були такими: римо-католиків там побільшало з 335 752 до 465 090 осіб, або на 38,5%, а православних зменшилося з 446 124 осіб до 358 068, або на 19,7%. Найбільший спад православного населення прийшовся на підляські повіти – 88 195 осіб¹³³.

Зменшення українського населення на Холмщині відбулося унаслідок його примусового виселення на схід під час російського відступу у 1915 р. під натиском австро-німецьких армій. З тодішньої Холмської губернії було виселено 45 113 поляків, що становило 7,8%, за іншими даними – 11,8% польського населення краю і 184 857 (63%) православного люду, тобто українців¹³⁴.

Примусова евакуація православного населення з Холмської губернії призвела до раптових змін у краю в національній статистиці на користь поляків, на яку вони дуже покликалися. Також сильний вплив на проведення колонізаційних заходів у краї мало насильне відокремлення Холмщини в окрему губернію. Врешті вплинула й війна, з Холмської губернії евакуйовано православне населення, через що взаємні національні відносини в ній ще більше змінилися не на користь українців.

Польські політики, зокрема відомий польський спеціаліст з національної справи у Східній Європі Л. Плохоцький у брошурі «Chelmszczyzna I sprawa jej oderwania» «Холмщина та справа її відокремлення», констатував, що справою гнобленого населення Холмщини заопікувалася польська суспільність, що «йшла йому назустріч з

¹³⁰ Н. В. Поляки й т.зв. «східні країни» / Н. В. // Вістник. – 1917. – Ч. 48. – С. 763.

¹³¹ Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади, Документи / Ю. Макар, М. Горний, В. Макар, А. Салюк. – Чернівці, 2011. – Т. 1. Дослідження. – С. 331.

¹³² Н. В. З приводу холмської справи (Знахідки до національного питання) / Н. В. // Вістник політики, літератури й життя (далі – Вістник політики). – Відень. – 1918. – Ч. 10. – С. 147.

¹³³ Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації... – С. 332–333.

¹³⁴ Там само. – С. 144.

потіхою, якої воно, передусім, потребувало, тобто релігійною, й ось зовсім стихійна полонізація зробила на Холмщині величезний поступ не в часах Речі Посполитої та Конгресівки, але саме тоді, коли польськість підлягала найбільшим обмеженням, коли саме була засуджена на загибель».

О. Бочковський вважав відкрите визнання факту недавньої полонізації Холмщини, зокрема таким знавцем цієї справи, польським політикумом українського населення «цікавим знахідком (матеріалом) і коментарем до новітніх польських тверджень про “виразний етнографічний” характер цього краю». На його думку, це був цікавий зразок того, як імперіалістичний націоналізм фабрикував відповідно до потреби та до вподоби етнографічні докази¹³⁵.

Значимо, що всесвітня війна стала значним «етнографічним» чинником у полонізації Холмщини. Поляки стверджували, що у зв'язку з релігійно-національним поділом холмського населення в краю під час війни відбувся повний переворот у національних відносинах на користь польськості через примусову евакуацію православного населення. Польські політики зазначали, що завдяки виселенню Холмщина очищувалася, тобто позбувалася чужого елемента – українців. Відбувалося остаточне спольщування цих країв, що віддавна належали до Польщі. Виселення православного населення, вороже налаштованого до польськості, призвело до того, що його чисельність була зведена нанівець, і тому воно вже не могло відігравати ніякої ролі, адже війна вщерть викоринила ворожий полякам елемент. Поляки втішалися, що тепер українська агітація не знайде на Холмщині ґрунту, на який могла б опертися¹³⁶.

Однак з такими висновками поляків О. Бочковський не погоджувався. Він зазначав, що насправді все трохи інакше. Міцність польськості й безвиглядність українського національного руху на Холмщині не така вже певна справа, як це може здаватися, почувши міркування поляків. Очевидно, що на Холмщині та Підляшші ще існувала якась українська «небезпека». Підтвердженням цього був характерний розпачливий заклик до польського вчителства «Рятуймо Підляшшя!», опублікований у «Nowej Reformy». «Підляшшя кличе помочі! Країні, зрошеній кров'ю уніатських мучеників, яка, незважаючи на кілька десятиліть систематичної русифікації, змогла зберегти польське обличчя, сьогодні загрожує знову затоплення з боку чужих елементів. Українці і жиди заходжуються біля закладання власних шкіл, заводять їх навіть там, де населення корінне та виключно польське. Якісь невідомі досі в цих околицях українські емісари (йшлося про військовополонених українців з таборів Німеччини, які прибули на весні 1917 р. на Підляшшя для ведення національно-освітньої праці серед місцевого населення) агітують за українську школу та військо і, на жаль, дуже часто знаходять прихильників серед підляських народних мас»¹³⁷.

Однак потрібно наголосити на неоднаковому ставленні до українців Холмщини й Підляшшя з боку поляків перед війною та під час воєнного лихоліття. До війни польські політики (принаймні помірковані й ліві) визнавали справедливості українських претензій щодо Холмщини і Підляшшя. Так, згадуваний вже Л. Плохоцький, стверджуючи необґрунтованість російських претензій стосовно цих теренів, зауважував:

¹³⁵ *Н. В. З приводу холмської справи* / Н. В. // Вістник політики. – 1918. – Ч. 10. – С. 147.

¹³⁶ *Н. В. Поляки й т.зв. «східні окраїни»* / Н. В. // Вістник. – 1917. – Ч. 48. – С. 763.

¹³⁷ *Nowa Reforma (Kraków)*. – 1917. – № 385.

«Інша справа є з твердженням українців, що виступають за відокремлення Холмщини від уніатського населення. Бо не підлягає сумніву, що українці творили й творять на території Підляшшя і Холмщини тубільне й численне населення, тож їхні інтереси треба взяти до уваги»¹³⁸. Означаючи українську національну область, він зараховував до неї південно-східну територію Польського Королівства, зокрема частини Янівського, Більського й Володавського повітів у Сідлецькій губернії та Холмського, Замостівського, Білгорайського й Томашівського у Люблінській губернії, тобто визнавав подекуди з етнографічного боку право українців на Підляшшя і Холмщину¹³⁹.

Під час війни поляки забули про ці свої висловлювання та писання з-перед кількох років і почали говорити про: «цілком польські» Холмщину і Підляшшя, очевидний польський етнографічний характер цих двох країв, їхню належність до Конгресівки не лише з історично-державного і культурного погляду, але й національного. Це стало найбільш очевидним після Берестейського миру, за яким Холмщина і Підляшшя входили до складу Української Народної Республіки.

Про таку еволюцію поглядів поляків щодо національних відносин на Холмщині та Підляшші О. Бочковський писав: «Загально відомо, що етнографічні відносини утворюються нормально історичним процесом і не змінюються за кілька літ. В такому короткому часі може настати (внаслідок деяких аномальних умов) лише зміна в зовнішній поволі (прикритті) національно-культурних відносин. Однак таку зміну вчений вважав не тривкою, а тільки тимчасовим і перехідним етапом. Він виходив з принципу, що в кожній країні, звичайно, національні відносини утворюються тільки на природній основі наявного в ній етнографічного матеріалу, а зовсім не на історичному ґрунті чужої державності й чужонаціональної культури, а тим менше, напевно, на анахронічній підвалині релігійної засади»¹⁴⁰.

У розвитку національних відносин у Холмщині та Підляшші така аномалія була зразковим прикладом саме через релігійний момент. Це призвело до трагічної долі унії в боротьбі між православ'ям і католицизмом, змосковщення та спольщення уніатського українського населення.

О. Бочковський підкреслював виразно історично-територіальний характер претензій поляків до Холмщини і Підляшшя, а далі – подекуди національно-культурний, обґрунтований своєрідністю релігійного розвитку в цих колишніх провінціях Речі Посполитої. Отже, окатоличення українців руками польського кліру довело їх до спольщення¹⁴¹.

Відомий український історик Мирон Кордуба, подаючи національну статистику Холмщини, зазначав: «Щодо Холмщини – то перш всього кидається в очі відносно мале число православних, а з другого боку в порівнянні до інших українських земель безприкладно високі відсотки римо-католиків. Це викликає ілюзію, немов би то була не українська, а в найліпшій разі мішана польсько-українська територія і польська публіцистика використовує це в тім напрямі... Це просто наслідок скасування унії і

¹³⁸ Plochocki L. Chełmszczyzna I sprawa jej oderwania / L. Plochocki. – Kraków, 1912. – S. 26.

¹³⁹ Plochocki L. Współczesna Słowiańszczyzna. Zarys etnograficzno-statystyczny / L. Plochocki. – Warszawa, 1909. – S. 127.

¹⁴⁰ Н. В. З приводу Холмської справи / Н. В. // Вістник політики. – 1918. – Ч. 10. – С. 147.

¹⁴¹ Там само.

насильного навертання уніатів на православ'я»¹⁴². Автор, звертаючи увагу на зміну національної системи Холмщини на користь римо-католиків, що в польському трактуванні означало на користь польської національності, чітко зазначив, що такий стан «датується щойно від того 1905 р., тобто триває не цілих 12 літ». Тоді більше ніж 200 тисяч насильно «навернених» уніатів-українців у Холмщині покинули православ'я і перейшли до римо-католицької церкви, віддаючи себе в жертву неминучій колонізації¹⁴³.

Однак, розглядаючи національні відносини на Холмщині, побачимо якийсь дивовижний етнографічний парадокс, тобто «поляків», які між собою розмовляли українською мовою. Це було українське населення, яке після 1905 р. перейшло на католицизм і з польського боку переважно вважалося польським, проте зберігало весь свій український уклад життя і рідну українську мову.

Тому О. Бочковський мав усі підстави вважати польський «етнографізм» Холмщини й Підляшшя здебільшого релігійного походження. Він зазначав, що час, коли однією з умов національної належності був релігійний момент і вона утворювалася під його впливом, давно вже минув, а тепер він став політичним анахронізмом і аномалією. Вчений наголошував на відповідальності та демократичності політики, яка не повинна робити будь-яких висновків з неприродних ситуацій та наслідків кривавих мартирологів уніатського населення Холмщини і Підляшшя, використовувати його очевидну національно-політичну неприкметність або макіавеллістично, тобто будь-якими засобами змушувати його до якихось заяв про національну належність¹⁴⁴.

В історії поневолених народів було чимало прикладів національних метаморфоз, але вкінці перемагала, звичайно, національна належність на справжньому етнографічному ґрунті, а засимільовані насильно народні верстви скоріше чи пізніше поверталися до своєї природної народності. Так само в Холмщині й Підляшші, коли повністю зникне у населення кривавий привид страшних релігійних мартирологів, тоді з'ясується й остаточно укладуться національні відносини в умовах вільного політичного і культурного життя. Зрозуміло, національно спірним теренам щодо їхнього справжнього самовизначення потрібен якийсь час: віддалитися від доби свого поневолення та утиску, щоб населення могло вільно зорієнтуватися і усвідомити себе. Лише тоді населення цих країв зможе показати своє істинне національне обличчя.

Однак поляки, ставлення яких до «східних окраїн» було продиктоване здебільшого історично-державними й націоналістично-агресивними діями, зрозуміло, хотіли відразу вирішити суперечливі справи з сусідами, колишніми своїми підданими. Тому їхні політичні дії під час війни, зокрема щодо холмсько-підляської ситуації, О. Бочковський охарактеризував словами: «лови момент»¹⁴⁵.

До політичної аргументації поляків про «національно-етнографічне» право на Холмщину і Підляшшя вчений зараховував їхні евакуаційні докази. Він наголошував, що з погляду політичної етики кваліфікувати утворення національно «етнографічних» станів посідання не можна на евакуаційному принципі. Спірні національні питання у зв'язку з непевними відносинами, утвореними примусовою евакуацією

¹⁴² Кордуба М. Північно-Західна Україна / М. Кордуба // Вістник. – 1917. – Ч. 16. – С. 249.

¹⁴³ Там само. – Ч. 15. – С. 230.

¹⁴⁴ Н. В. З приводу холмської справи / Н. В. // Вістник політики. – 1918. – Ч. 10. – С. 148.

¹⁴⁵ Там само.

під час війни, не можна вирішити. Це означало б, на його думку, закласти будівлю майбутнього міжнародного миру на дуже сипкому національному ґрунті. Тому О. Бочковський категорично відкидав евакуаційний метод у вирішенні національних справ, адже його застосування лише роздмухувало б полум'я національної ненависті й ворожості, стало б кривавим посівом нових майбутніх міжнародних катастроф. Тому в жодному разі у вирішенні пекучих і спірних національних справ не потрібно користуватися проблематичними результатами примусової евакуації, а виходити зі становища демократичної політики й національної справедливості з огляду на тривалість майбутнього миру та спокійного співжиття народів після війни¹⁴⁶.

О. Бочковський, підсумовуючи проблему національних відносин на Холмщині та Підляшші як одну з типових форм національної справи взагалі, вважав, що «при вирішенні спірних національних питань треба мати на увазі не те, що було, могло б або мало б бути, але те, що справді є та що неминуче буде, тобто що лежить в природних прямунках живого розвитку. Іншими словами – вільне життя має бути при цьому головним критерієм, а не національний або державний імперіалізм, більш чи менш принадно й гарно причепурений та замаскований!»¹⁴⁷.

У своїх публікаціях про польську національну політику О. Бочковський критикував концепцію польських політиків стосовно окремішності польського питання. Для них польська справа була «унікумом, що виходить поза межі цілого комплексу решти східно-європейських питань...» Вони розглядали всі інші національні рухи в Східній Європі як маловажні, без політичного значення й необхідності для Західної та Центральної Європи. Поляки прагнули нав'язати європейським політичним колам думку, що «сильна й велика польська держава є не лише в національних інтересах польського народу, але також і неминучою передумовою політично-економічної могутності Центральних держав»¹⁴⁸.

Під час війни на політичну арену поруч з польською проблемою знову вийшло польсько-жидівське питання. З польського боку жидівську справу трактували в дусі асиміляції, а її національний характер здебільшого заперечували. Звідси випливала іноді безоглядна полонофобія серед окремих жидівських націоналістичних елементів, особливо за кордоном після окупації Польського Королівства Центральними державами.

З метою дискредитувати польські визвольні прямунки, жидівські публіцисти з національного табору, головню на сторінках німецької преси, проводили систематичну протипольську кампанію в дуже германофільському дусі. Найбільш поширеним питанням протипольських виступів з жидівського боку стали польські погроми жидів під час відступу росіян з Конгресівки. Іншим, не менш улюбленим засобом протипольської пропаганди було підкреслення жидівсько-німецької спілки з метою ослаблення польського впливу в окупованій Польщі. Окремі жидівські націоналісти домовилися до того, що Польща – це жидівсько-німецька країна, а її столиця – не зовсім польське місто, тому що жиди і німці разом становлять більшість варшавського населення¹⁴⁹.

¹⁴⁶ Там само. – С. 149.

¹⁴⁷ Там само.

¹⁴⁸ Там само. – С. 146.

¹⁴⁹ Н. В. До польсько-жидівської справи у зв'язку з війною / Н. В. // Вістник політики. – 1918. – Ч. 4. – С. 53.

О. Бочковський підкреслював, що такого роду войовничо-націоналістичні писання не приведуть до вирішення польсько-жидівського спору, так само як і гасло «Польща для поляків» лише зашкодить польській справі, бо її легко можуть використати вороги польських визвольних і самостійницьких прямувань для протипольської пропаганди. Він зазначав, що зрештою і Польща тільки відносно може вважатися однаціональною країною, маючи чималий (понад 25%) відсоток непольських національних меншостей, а серед них найбільшою (понад 14%) була саме жидівська¹⁵⁰.

«Взагалі, – писав учений, – в польсько-жидівському питанні у власнім інтересі обох сторін треба уникати зайвого подразнення. Тому поляки повинні залишити своє протижидівське примусове асиміляторство й рахуватися з національно-визвольними прямуваннями жидів, як з реальним політичним фактом та неминучістю; але й жиди та їх прихильники мусять позбутися безтактовного германофільського–германізаторського захоплення»¹⁵¹.

Угода про умови мирного співіснування в польсько-жидівській суперечці не може бути досягнена шляхом асиміляційної політики, але можливим признанням домагань національної автономії серед польських жидів, які у листопаді 1917 р. на крайовому сіоністичному конгресі у Варшаві заманіфестували, – це досить виразно й недвозначно. «По цій лінії взаємного порозуміння й національної пошани, – підкреслював О. Бочковський, – має розвиватися політика новоповстаючої польської держави в краєвому жидівському питанні, а зовсім не у покиданні польським жидам примусової асиміляції»¹⁵².

Науковець зазначав, що жидам не можна забороняти почуватися національно окремим народом і кожна справедлива людина й народ мусять дізнатися про їхні домагання національної автономії. Однак ні один народ, серед яких живуть жиди, вважав О. Бочковський, безперечно й дуже слушно, не згодиться в жодному разі на те, щоб жиди (або взагалі якийсь інородний елемент) виступали серед нього в ролі денационалізатора та ще й під чужим національним прапором¹⁵³.

У своїх публікаціях О. Бочковський висвітлював національні рухи й інших європейських народів. Лютнева (1917) революція в Росії, утворення Української Центральної Ради в Києві посилили державно-правові домагання слов'янських народів в Австро-Угорщині. У статті «Чехія й Австрія»¹⁵⁴ вчений розкрив історію чеського парламентаризму в Австрії, ставлення чеських політиків до монархії, відобразив їхнє прагнення до вирішення своєї національної справи.

Він, зокрема, підкреслював, що зроблені на першому засіданні віденського парламенту у червні 1917 р. (не діяв з вибухом війни) державно-правові заяви слов'янських народів, безсумнівно, належали до визначних політичних подій в Австрії. Адже від 1848 р. чорно-жовта монархія не була свідком такого непереможного вияву волі до життя тих зі своїх народів, які внаслідок її дуалістичного устрою, з одного боку, та

¹⁵⁰ Н.В. До польсько-жидівської справи у зв'язку з війною... – С. 54.

¹⁵¹ Там само. – С. 55.

¹⁵² Там само.

¹⁵³ Там само.

¹⁵⁴ Н.В. Чехи і Австрія / Н.В. // Вістник. – 1917. – Ч. 39. – С. 613–618.

штучно утворених коронних країв – з іншого, упродовж довгого часу були відсунені на другий план, мовляв, здекласовані на політичних чинників нижчого сорту¹⁵⁵.

Автор навмисне звернув увагу на заяву «Чеського Союзу»* як своєрідну особливість чеського питання в австрійській політиці. У цій заяві чеські послы підкреслювали, що наявний дуалістичний устрій створив з очевидною шкодою для загальних інтересів панівні й поневолені народи та що задля усунення будь-якої безправності між народами і для забезпечення всестороннього розвитку в інтересі держави й династії неминуче потрібно перетворити Габсбурзьку великодержаву в спілку вільних і рівноправних національних держав. Послы домагалися самовизначення народів усіх віток чехословацького народу в демократичній Чеській державі, а також внутрішньої державної перебудови Австро-Угорщини за національним принципом, тобто у федералістичному напрямі. О. Бочковський зазначав: «Це домагання – це свого роду головний мотив усієї чеської політики від 1848 р. Перетворення австрійського державного ладу на основі національної рівноправності й автономного федералізму тягнулося червоною ниткою через всі головніші прояви чеської політики від перших початків конституційного життя Австро-Угорщини»¹⁵⁶.

Адже в тяжких і критичних часах війни ця виразна та певна австрійська орієнтація була заслоною чеського народу супроти безглузлого протичеського лютування урядового деспотизму й абсолютизму. А заява «Чеського Союзу» набула загального, національно-політичного схвалення і стала у такий спосіб висловом чеського народного політичного реалізму¹⁵⁷.

З'ясовуючи польсько-литовські відносини, О. Бочковський підкреслював агресивний характер польської політики щодо литовських земель. Поляки, виходячи зі своїх історично-державних засад, повністю нехтували правом литовців на самовизначення, зневажали їхні прагнення до самостійного життя. Недоброзичливе ставлення до литовців виявлялося навіть у якихось фантастичних бажаннях, що «польський король, який принесе Польщі Литву, буде в польських серцях правним нащадком Ягайлонів. Він опре свій трон на найтривкішій фундаменті, бо на вдячності цілого народу»¹⁵⁸. Польські політики наголошували на тому, що в східній частині Речі Посполитої політична ситуація не визначена, і це дає змогу встановити кордони з Литвою на свою користь. Адже польське суспільство ніколи не погодиться аби те, що могло бути приєднане, надалі залишилося розділене, що кордони майбутньої Польщі проведено всупереч правам (не вказано яким) та інтересам польської національної монолітності та без неминучої необхідності для інших. «Вільно (Вільнюс) мусить належати до Польщі! – зухвало заявляли поляки. – Це постулат, який мусить поставити кожний реально думаючий поляк в часі, коли існує така серйозна можливість заступлення існуючих можливостей – новими й ліпшими»¹⁵⁹.

¹⁵⁵ Там само. – С. 613.

* Створений восени 1916 р., об'єднував представників парламентських клубів чеських політичних партій у Відні.

¹⁵⁶ Там само.

¹⁵⁷ Там само. – С. 618.

¹⁵⁸ *Н. В. Поляки й т.зв. «східні окраїни»* / Н. В. // Вістник. – 1917. – Ч. 49. – С. 780.

¹⁵⁹ Там само.

Такі міркування не були виявом якогось політичного напружання в польській громадській думці, а насамперед висловом загально-національної ідеології та в будь-якому разі відображали настрої переважної більшості польської суспільності в той час.

4. Справа миру і права народів. Цим проблемам О. Бочковський приділив значну увагу. Так, уже на самому початку мирних переговорів, які вела Росія з Центральними державами, стало очевидним, що національна проблема стане головною всієї мирної справи. З вибухом війни з боку офіційних представників обидвох воюючих блоків національне питання проголосили однією з провідних причин цієї всеєвропейської бійні. Програмною метою війни професійна дипломатія визнала захист малих держав і поневолених народів. Те що на початку війни було лише підступною макіавеллістичною риторикою державних і політичних керівників, свідомо розрахованою на привернення симпатій поневолених народів, упродовж війни набуло реального політичного значення. Більшовицьке гасло про «право народів на самовизначення О. Бочковський вважав найрадикальнішим і найдемократичнішим»¹⁶⁰.

Учений, розмірковуючи про нове і справедливе вирішення національної справи, підкреслював, що проти цього зобілізуються всі сили старого занепадаючого світу. Тому в межах старої державності з її ідолопоклонництвом перед фетишем абсолютистичної суверенності держави об'єктивне й демократичне полагодження національної справи неможливе. Для незалежного й самостійного політичного життя поневолених народів потрібно створити нові форми майбутньої державності – федералізм і автономію. Так, на його думку, з урахуванням багатого різноманіття національних, географічних й економічних відносин можна збудувати нову Європу, визволену з кайданів національного утиску, забезпечивши всім її народам вільний і всесторонній розвиток. О. Бочковський вірив у майбутнє мирне вирішення національного питання: навіть якщо воно й не принесе повного визволення поневолених народів все ж таки означатиме великий крок уперед на шляху до національної справедливості та завершення національного визволення¹⁶¹.

Національна проблема ніколи не сходила з порядку денного в роки війни. Зрозуміло, що в ній неоднаково були зацікавлені державно-панівні й недержавно-поневолені народи. Для перших це був злочинний замах на їхнє панування та державну монолітність. Тому вони радо пішли б на будь-який компроміс, аби позбутися цього «неминучого лиха» без великої втрати для свого державного організму. Для других це була справа життя, від вирішення якої залежало їхнє національне існування або занепад. О. Бочковський, розглядаючи проблему співвідношення права держави і права нації, стверджував, що європейські політики віддають перевагу першому над другим. Тому він вважав єдиним виходом із цього становища усунути або хоча б обмежити дотеперішній державний автократизм і зарозуміти правове положення нації як одноцільного культурно-політичного колективу. Для цього потрібна міжнародна умова, яка зобов'язала би підписані під нею держави до захисту поневолених народів і національних меншостей та водночас створила базу для національного права, що стало би складовою міжнародного права взагалі¹⁶².

¹⁶⁰ *Н. В.* Справа миру й національна проблема / *Н. В.* // Вістник політики. – 1918. – Ч. 1–2. – С. 8.

¹⁶¹ Там само. – С. 10.

¹⁶² *Н. В.* Про інтернаціонально-правний захист недержавних народів і національних меншостей (Знадібки до національної проблеми) / *Н. В.* // Вістник політики. – 1918. – Ч. 17. – С. 260.

Проаналізувавши невідповідність заявлених у законодавстві положень і реальної політики великих держав, учений зазначав, що справжнє політичне значення первісної основи майбутнього національного права фактично обмежене до мінімуму і свідчить про перемогу державного деспотизму над визвольно-самостійницьким стремлінням поневолених народів, видає їх на знищення державним народам-панам. Він прекрасно розумів значення міжнародного виконавчого органу для контролю за діями держав щодо реалізування правових домагань недержавних народів. Тому для вирішення національних справ, наголошував О. Бочковський, «не така важна національно-законодавча теорія, як національно-практична техніка державної адміністрації»¹⁶³.

Він підкреслював: доки національне право не буде створене на міжнародній основі, доки не буде усунуто феодалної зверхності держав над недержавними народами, а безправність останніх не унормують юридично-конституційним шляхом (тобто не визнають їхньої правової цільності й окремішності), доти всі заходи та спроби компромісного вирішення національної проблеми залишаться сизифовою працею, а тривалий міжнародний мир – недосяжною мрією¹⁶⁴. Так, учений висував питання про потребу створення міжнародної організації для захисту національних прав поневолених народів.

О. Бочковський, проаналізувавши справжній загарбницький характер війни, закликав поневолені й недержавні народи нарешті прозріти, щоб на майбутньому світовому мирному конгресі їхні справи не залагоджували так, як на Віденському, зорієнтуватися в тогочасному моменті війни, поставитися критично до всіх милозвучних гасел і девізів, якими безсоромно жонгливали великі держави й панівні народи. Він застерігав поневолені народи від фальшивості гасел і постулатів, які вживали лише як приманку для тих, хто «визволюється» з метою їхнього нового поневолення¹⁶⁵.

Раніше вчений захоплювався більшовицьким гаслом про «право народів на самовизначення», та згодом зрозумів усю його фальшивість та облудність. Адже централістична більшовицька практика супроти окраїн та іногородців, головно України й Фінляндії, які визволялися не за їхніми приписами-рецептами, спародіювала та звела нанівець саме їхнє гасло та принцип. О. Бочковський наголошував на фарисейському зловживанні провідними засадами і гаслами – до кожного з них робили певні застереження, які фактично позбавляли їх питомого змісту та значення. Тому він вважав потрібним чітко сформулювати та уточнити аж надто гнучке поняття «права народів на самовизначення», точно з'ясувати його зміст і межі, які абсолютно виключали б свавільне жонгливання ним і довільне інтерпретування з боку великодержавної дипломатії та панівних народів¹⁶⁶.

Він запропонував для унормування справ розробити проект «Декларації прав народів» з уточненими головними засадами національного права – ґрунтом для національно-визвольної боротьби поневолених народів. Цей проект мав би розглянути і схвалити Міжнародний конгрес усіх поневолених народів і передати його

¹⁶³ Там само. – Ч. 18. – С. 276.

¹⁶⁴ Там само.

¹⁶⁵ *Н. В.* про потребу «Декларації прав народів» (До національної потреби нашого часу) / *Н. В.* // Вістник політики. – 1918. – Ч. 29. – С. 436.

¹⁶⁶ Там само.

Міжнародному мировому трибуналові в Гаазі, який би вплинув на воюючі держави, і проєкт прийняли б до міжнародного права як зобов'язувальну норму¹⁶⁷.

Зрозуміло, що для успішної боротьби всіх народів за свою свободу прийняття «Декларації прав народів» було б неабияким успіхом, бо через це утворився би спільний правно-ідейний ґрунт для ведення цієї боротьби, її тактики і стратегії в поодиноких національно-визвольних змаганнях. Власне, можливий міжнародний конгрес мав стати відповідною трибуною, звідки прозвучали б засади й гасла «Декларації» як основи майбутнього міжнародного права, збудованого в душі національної справедливості, рівноправності та свободи. Однак для проведення такого міжнародного конгресу потрібний почин не індивідуальний, а колективний. Тобто ініціатива має йти від якогось визволеного поневоленого народу.

О. Бочковський спершу сподівався, що такий славетний і почесний почин припаде самостійній Україні та українському народові. Адже молода Українська держава багато присвятила уваги правовому захистові своїх національних меншин, перша рішуче й енергійно домагалася миру, тому не менш сміливо виступатиме на мировому конгресі в обороні своїх прав і поневолених народів загалом, і від неї вийде проєкт «Декларації прав народів» та відповідного й необхідного зреформування дотеперішнього права в демократичному душі.

На жаль, констатував О. Бочковський як відданий соціал-демократ, після відомих подій (ішлося про гетьманський режим) молода Українська Державність сама опинилася в небезпеці. Він засумнівався у можливостях України перед ліквідацією війни виступити на міжнародному форумі ініціативно, а головне, авторитетно в обороні прав поневолених народів з ідеєю «Декларації прав народів»¹⁶⁸.

Учений вважав, що справа «Декларації» лежить в інтересі поневолених народів, є актуальною і невідкладною. Тому всі діячі національно-визвольного руху мусять приділити їй якнайбільшу увагу, а поневолені народи сконцентрувати свої сили й енергію для рішучого натиску на протинаціональну реакцію і абсолютизм, категорично домагатися «Декларації прав народів» – цієї майбутньої своєї «Великої Хартії національних свобод!»¹⁶⁹

Під кінець всесвітньої війни проблема миру вже не була бажаною, але перейшла у сферу дуже близької реальності. Завданням «Декларації прав народів» для вирішення загалом всіх спірних національних справ було: 1) створити правову базу міжнародного характеру та загально-зобов'язувального значення для всіх держав, країн і народів; 2) створити світовий (або тільки та поки що європейський) союз народів; 3) визнати абсолютне право (без будь-яких винятків) усіх народів на повне національне життя у всіх його виявах і формах під культурним, господарським і політичним оглядом; 4) визнати кожному народові без огляду на його расове походження, релігійне вірування, численність, територіальну поширеність повне право на самовизначення; 5) принципово відкинути будь-які спроби відновлення історичних державних конструкцій, які творитимуть небезпеку для міжнародного миру; 6) скасувати класифікацію народів на вищих та нижчих, більш чи менш вартісних, яка повинна ґрунтуватися на принципі

¹⁶⁷ *Н. В.* про потребу «Декларації прав народів»... – С. 437.

¹⁶⁸ Там само.

¹⁶⁹ Там само.

національної рівноправності й рівновартості; 7) стати своєрідною основою майбутнього спеціального національного права, завданням якого буде нормувати національне життя після війни, запобігати національним конфліктам, усувати старі національні ворогування і загалом полагоджувати національні спори та питання¹⁷⁰. У майбутньому національне право повинно мати міжнародний характер та загально зобов'язувальну виконавчу силу¹⁷¹. Зрозуміло, що всі ці завдання треба опрацювати спільними змаганнями та силами всіх зацікавлених чинників. Найвідповіднішою умовою та місцем для цього має стати майбутній мировий конгрес, на якому делегати поневолених народів разом з офіційними представниками держав та панівних народів проведуть реформу міжнародного права в демократичному дусі й публічної інтернаціональної політики. А потім необхідно ухвалити «Декларацію прав народів» як основу нового самостійного національного права.

У такий спосіб, підкреслював О. Бочковський, зреформоване й змодернізоване міжнародне право разом із новоутвореним національним правом мають бути покладені в основу мирних переговорів і вирішення всіх державно-національних справ, унаслідок чого постане європейський всесвітній союз народів¹⁷².

Європейські сполучені держави, на думку вченого, цей *de facto* проєктований після війни союз або ліга народів може поступово втілитися лише як кілька державних спілок із синтетично згармонізованими гео- й націополітичними особливостями Європи.

Унаслідок Першої світової війни почали виникати різні проєкти спілок окремих держав – Центральної та Східноєвропейської, Балканської, Кавказької, Дунайської або Чорноморської та Балтійської, у разі їхньої успішної реалізації вони могли б стати підвалинами європейського союзу¹⁷³.

Це все, за словами Бочковського, варіанти й мотиви, «з яких має скластися згодом загальноєвропейська унія». Він підкреслював, що «у поневолених народів, котрі визволяються, не залишалося іншої можливості, як прямувати до майбутніх Сполучених Штатів Європи шляхом власної самостійності. Отже, через повну самостійність до майбутньої всесвітньої федерації. Таким повинен бути лозунг у даний час поневолених і недержавних народів Європи»¹⁷⁴.

Учений, однак, зазначав, що майбутнє міжнародно-державне і політичне життя Союзу народів має ґрунтуватися на засаді відносної суверенності окремих народів і країн. Це означало, що частину свого суверенітету члени Союзу повинні передати його керівним органам. Повний суверенітет має стати атрибутом тільки найвищого органу Союзу народів, який складатиметься з представників поодиноких народів і держав та перед яким ці останні відповідатимуть за свою зовнішню та внутрішню політичну діяльність¹⁷⁵.

¹⁷⁰ *Н. В. Мировий конгрес і «Декларація прав народів»* / Н. В. // Вістник політики. – 1918. – Ч. 41. – С. 545.

¹⁷¹ Там само. – С. 546.

¹⁷² Там само.

¹⁷³ *Бочковський Ін. Національна справа* / Ін. Бочковський. – Відень, 1918. – С. 128.

¹⁷⁴ Там само.

¹⁷⁵ *Н. В. Мировий конгрес і «Декларація прав народів»*. – С. 546.

Бочковський підкреслював, що фактична самостійність поодиноких народів і країн зовсім не буде обмеженою. Навпаки, вона стоятиме на тривкішому та певнішому ґрунті і матиме захист від непередбачуваних нападів та ексцесів сильніших сусідів «з глитайським апетитом та хижацькою вдачею»¹⁷⁶.

Можна стверджувати, що О. Бочковський був провісником об'єднаної Європи, тобто сучасного Європейського Союзу, теоретичні засади якого він почав розробляти ще наприкінці Першої світової війни.

Учений також виступив проти дипломатії та договорів, які стали однією з причин війни, причому критикував обидві воюючі сторони. Він зазначав, що у зв'язку з війною на обрії міжнародного громадського життя серед політичних домагань неабияке місце займав постулат демократизації дипломатії та створення прилюдної закордонної міждержавної і міжнародної політики¹⁷⁷.

Адже ця війна більше ніж треба переконала світову громадськість, що таємні методи дипломатичного мистецтва та вся система закордонної політики небезпечні та шкідливі в засновку. Тому світ, що потонув у крові під час війни, повинен прагнути абсолютного скасування таємної дипломатії і загальної демократизації та відкритості закордонної політики. Він закликав світову громадськість покінчити з таємними договорами за спинами народів і з дотеперішньою дипломатичною алхімією. На його думку, майбутнє міжнародне життя мало ґрунтуватися на демократичному й відкритому порозумінні поодиноких держав і народів. Інакше людство не позбудеться кривавого привиду війни, а міжнародний мир все ще залишатиметься романтичною утопією політичних мрійників¹⁷⁸.

О. Бочковський з'ясував суть національної держави, наголосив на спекуляції обидвох воюючих сторін – Антанти і Центральних держав – своїми «визвольними» заходами, маючи на меті передусім власні імперіалістичні та великодержавні зацікавлення, а найменше – життєві інтереси та потреби поневолених народів. Тому поневолені й недержавні народи, виходячи з власних інтересів, не повинні занадто довіряти цим великодержавним «визвольникам», а розраховувати тільки на власні сили та взаємну солідарність у діях панівних народів-гнобителів.

Недержавні народи, на думку вченого, не повинні занадто захоплюватися ідеєю національної держави як засобом вирішення національних справ чи вважати її панацеєю від усіх національних недуг. Насправді вона не усувала національних конфліктів і антагонізмів, а іноді навіть їх спричинювала й загострювала¹⁷⁹.

Учений вважав, що постулат національної держави (один народ – одна держава, кожна держава – один народ) не може бути втілений у життя, оскільки нехтував роллю географічного та економічного, історичного й культурного чинників в структурі держави, а також діаспорою та чужими елементами на своїй території. Він наголошував на перевазі мозаїчно-національного типу держави над суто національним. Однак застерігав, що постулат національної держави вміло використовують панівні держави

¹⁷⁶ *Н. В.* Мировий конгрес і «Декларація прав народів»... – С. 546.

¹⁷⁷ *Н. В.* Про необхідність демократизації дотеперішньої дипломатії та про прилюдність закордонної політики взагалі / *Н.В.* // Вістник політики. – 1918. – Ч. 27–28. – С. 417.

¹⁷⁸ Там само. – С. 419.

¹⁷⁹ *Н. В.* До питання про національну державу / *Н.В.* // Вістник політики. – 1918. – Ч. 42. – С. 553.

для своїх національно-імперіалістичних цілей, зводячи нанівець його значення і зміст. Якщо якийсь народ не може утворити національної держави, то держава повинна виплекати національний народ, тобто асимілювати в собі все інородне, що de facto означатиме примусове винародовлення. Реальним тогочасним прикладом були насильна мадяризація, германізація в Австрії, русифікація в Росії тощо.

Таку денационалізаторську політику проводили навіть поневолені та недержавні народи супроти ще більш обездолених сусідів – поляки проти українців у Східній Галичині, чехи на Шльонску проти поляків. Єдиний можливий вихід з такого становища О. Бочковський вбачав у всевітній або хоч у європейській федерації. Проте, на його думку, від федерації відмовляться поневолені народи, вважаючи її прихованим маневром до затримання їх у старій в'язниці та в дотеперішнім ярмі¹⁸⁰.

О. Бочковський висловив своє бажання, щоб поневолені народи й насамперед напіввизволена поки що Україна використали мировий конгрес для вироблення нового й загально справедливого національного та інтернаціонального права, забезпечили на майбутнє свій та всього людства культурний поступ і розвиток¹⁸¹.

Значну увагу науковець приділив аналізу ставлення більшовизму до національної справи. Висвітлюючи це питання, він виділяв два моменти: ідеологічний і тактичний. Більшовики займали радикальну позицію і висували гасло про право поневолених народів на національне самовизначення та самостійність аж до політично-національного сепаратизму, а їхня практична діяльність у національній політиці зводилася до традиційного антагонізму між великоросійським центром і неросійськими «окраїнами» (війна проти України й Фінляндії та інших інородців). Таку суперечність між словом і ділом вчений пояснював нахилом московського загалу до державно-політичного централізму¹⁸².

О. Бочковський зазначав, що за соціалістичною конституцією 1918 р. Росія була федеративною республікою із «повним правом народів на самовизначення». Радянська влада навіть визнала право Польщі на вільне вирішення своєї долі, самостійність Фінляндії, України, Вірменії та всіх народів колишньої Російської імперії. Проте вчений викривав фарисейську національну політику совітів, підкреслюючи, що більшовики визнавали самовизначення народів тільки на свій більшовицький зразок, поборюючи як реакцію кожен іншу форму національного визволення, наприклад, у Фінляндії й Україні, через що цілком зрозуміло викликали недовіру до своєї національної політики. «Загалом же, – наголошував О. Бочковський, – балануюча й непевна політика нової Росії щодо “окраїн” та “інородців” викликала серед них недовір'я й до федерації як такої, тому що вони добачають у ній замасковане прямування до відновлення “єдиної й неділимої” Росії»¹⁸³.

Учений вважав, що для розумної ліквідації війни й одночасно для вирішення національної проблеми, однієї з головних її причин, ініціативну роль повинен відіграти соціалізм нейтральних народів і країв, «вільний від тої національної пристрасті та

¹⁸⁰ Там само. – С. 554.

¹⁸¹ Там само.

¹⁸² Бочковський Іп. Соціалізм і національне питання (Нові знахідки для вияснення відношення соціалізму до національної справи / Іп. Бочковський // Вістник політики. – 1918. – Ч. 35–36. – С. 505.

¹⁸³ Бочковський Іп. Соціалізм і національне питання... – С. 506.

гіпнозу, під впливом яких *volens-nolens* (хоч-не-хоч) знаходиться соціалізм обох воюючих таборів». Бочковський, як соціал-демократ, зазначав, що «тільки соціалізм зможе витворити необхідні теоретичні й реально-політичні передумови для національного порозуміння, а відтак і для полагодження сучасних палких національних справ взагалі»¹⁸⁴.

5. Національна проблема під час війни. Науковець у праці «Національна справа (Уваги на часі в зв'язку з війною)» ґрунтовно проаналізував взаємовідносини між національним самовизначенням та політичною самостійністю народів, вважав національну справу поряд із соціальною однією з найважчих проблем тогочасної доби. Він наголошував на національній свідомості як першій і провідній умові визволення поневолених народів, її поглиблення вважав непереможною твердиною національного існування, а націю у новітньому житті – культурно-творчим елементом. Учений у передмові вперше використав термін «націологія» у значенні спеціальної науки про націю та національні проблеми¹⁸⁵.

Цікавими були міркування О. Бочковського стосовно національного пробудження, відродження та самоозначення¹⁸⁶. Таке розрізнення науковцем послідовних фаз у націотворчому процесі не було випадковим і формальним. Він вважав, що потрібно розрізняти ці основні етапи у тогочасних національних рухах, насамперед пробудження та відродження, і наводив приклад: можна говорити про відродження чеського народу, але про національне пробудження негрів. Адже відроджуватися може тільки те, що вже історично існувало, а згодом занепало, як-от: чехи, українці, провансальці, каталонці та ін. Це були т. зв. «напівісторичні» народи. Однак і ці народи спершу мусили національно пробудитися та пройти обидві фази національного процесу: пробудження і відродження. Пробуджується те, що перед тим не витворило своїх історичних організованих форм – фіни, латиші, естонці та інші, які національно почали пробуджуватися тільки під впливом і у зв'язку з релігійною реформацією¹⁸⁷.

О. Бочковський наголошував на великому значенні релігійної реформації, яка, протестуючи проти мертвої латини у священних книгах, заводила в них живі народні мови, була чималим і одним із перших імпульсів до пробудження національної самосвідомості серед народних мас «неісторичних» народів. Але й в історичних народів релігійно-реформаторські спрямування деколи мали виразний національний характер. Так, чеський гусизм дуже спричинився до значного піднесення національної свідомості чехів, ставши згодом найбільшим їхнім заборолом проти германізації. Вчений запропонував структурний поділ національного визволення, виділивши три головні фази:

1. Від часів реформації, коли почалося друкування церковних книг (Євангелія, Біблії, молитовників рідною мовою для багатьох «неісторичних» народів – фінів, естонців, латинів, литовців та ін.), відбулося культурно-літературне відродження народів і вироблення власної літературної мови. Він наголошував на величезному значенні у відродженні «неісторичних» народів утворення власної літературної мови на народній основі. Рідну мову О. Бочковський вважав визначальним моментом,

¹⁸⁴ Бочковський Ів. Соціалізм і національне питання... – С. 506.

¹⁸⁵ Бочковський Ів. Національна справа (Статті про національне питання в зв'язку з сучасною війною) / Ів. Бочковський. – Відень, 1918. – С. 4.

¹⁸⁶ Бочковський О. Національне пробудження, відродження, само означення / О. Бочковський. – Подєбради, 1931. – С. 1–22.

¹⁸⁷ Там само. – С. 9–10.

вихідною точкою національного ренесансу, підвалиною для подальшої будови культурно-національного самовизначення народу, подією першорядного культурного й суспільного значення для пригноблених народів¹⁸⁸.

2. Доба господарського (економічного) самоутвердження новопробудженого народу, яке найперше і найчастіше виявляється шляхом кооперативної самопомочі в основних галузях національно-економічного життя під кличем «Свій до свого по своє». Це також час інтенсивного об'єднання на ґрунті господарського життя і одночасно внутрішньо-суспільної диференціації всередині молодого народу, де поруч з власною інтелігенцією, поява якої є характерною ознакою вже у першій фазі, народжувалося власне робітництво, міщанство й дрібна буржуазія, тобто народний національно нечіткий організм поволі перетворюється в самостійну національну суспільність¹⁸⁹.

3. На підвалинах культурно-національної та економічної фаз ґрунтується третя фаза у цьому процесі – політична, коли національно-визвольні рухи пробудженого народу завершуються самостійницьким ідеалом, вимогами вільного й необмеженого власного державно-політичного життя, що в національному питанні належить до найтяжчих його моментів. Національна боротьба найгостріше виявляється між старими державно-панівними народами й молодими недержавними та поневоленими саме через державність. Природні вимоги останніх загрожують державно-національному «станові посідання, тому власне для політичної фази характерне різке загострення та напруження національної ворожнечі, класичним зразком цього була тодішня Австрія»¹⁹⁰.

Розвиток національно-визвольного руху О. Бочковський ставив у залежність від багатьох чинників, а саме: устрою та продуктивних сил старої держави, до якої належить народ, що унезалежнюється; географічного положення і територіальних відносин з матірною державою, головню з економічного боку; кількості цього народу та величини власної країни, суспільної диференціації національного організму¹⁹¹.

Так, учений подав тільки орієнтовну схему розвитку національно-визвольних рухів, виділивши три фази. Зрозуміло, що на практиці, в реальному житті така схема не була ідеальною, а окремі моменти не відбувалися хронологічно й почергово один за одним, а здебільшого перепліталися. Однак, на нашу думку, для загальної орієнтації у тогочасних рухах ця схема цілком придатна.

Надзвичайно важливою для теоретичного осмислення проблеми національно-визвольного руху стала праця О. Бочковського «Фінляндія та фінляндське питання»¹⁹², яка у 1916 р. вийшла окремою книжкою і яку він того ж року переробив і опублікував у «Вістнику СВУ»¹⁹³. Автор подав етнічне походження фінів, наголосив на ролі реформації

¹⁸⁸ Бочковський Іп. Національна справа... – С. 18–19.

¹⁸⁹ Там само. – С. 31.

¹⁹⁰ Там само. – С. 31–32.

¹⁹¹ Там само. – С. 32.

¹⁹² Бочковський Іп. Фінляндія та фінляндське питання Іп. Бочковський. – Відень, 1918. – 104 с.

¹⁹³ Н.В. Фінляндське питання / Н.В. – Вістник. – 1916. – Ч. 43. – С. 398–400; Ч. 44. – С. 412–414; Культурно-національне відродження фінського народу. – Ч. 46. – С. 448–450; Ч. 47. – С. 460–462; Суспільно-економічні відносини в Фінляндії. – Ч. 48. – С. 478–480; Ч. 50. – С. 511–515; Фінляндське питання з державно-політичного боку. – Ч. 51. – С. 524–528; Ч. 54. – С. 572–576; Фінляндське питання під державно-політичним оглядом. – Ч. 52. – С. 542–547; Будучина Фінляндії. – Ч. 54. – С. 577–578.

для виникнення і розвитку літературної фінської мови, організації освіти, зокрема шкільництва, заснування Фінської академії у 1640 р., з якої згодом у 1829 р. постав перший у країні університет у Гельсінкі, розкрив соціально-економічне становище цього краю, в т. ч. зріст фінських міст, торгівлі, промисловості, покращення селянського стану.

У роботі зазначено, що підготовча праця провісників національного відродження фінів розпочалася наприкінці XVIII ст., а процес кристалізації та індивідуалізації фінського народу відбувся у середині XIX ст. Цьому сприяли зовнішні обставини, зумовлені суспільно-економічними та політичними змінами в тодішній Європі, що дуже допомагали та пособляли національному пробудженню, а далі відродженню недержавних, поневолених народів, яких «офіційна історія вже викреслила з карти живих». Так і в Фінляндії розвитку національного руху сприяли внутрішні політичні відносини, а саме російсько-шведський антагонізм за панування над цією країною¹⁹⁴.

О. Бочковський, характеризуючи експансивні плани Росії стосовно Фінляндії, підкреслював, що російський уряд підтримував політичний сепаратизм фінів від шведів, під пануванням яких вони перебували від 1323 р. Хоч прилучення у 1811 р. Фінляндії до Росії ослабило шведські впливи на фінський народ, ця північна «окраїна» царської імперії територіально й етнографічно була суцільним окремим організмом та індивідуальністю, що не могло не позначитися на успішному розвитку й поступі самостійницького фінського національного руху, діячів якого називали фіноманами¹⁹⁵.

Велику роль у культурно-національному відродженні фінського народу відіграло засноване у 1831 р. Фінське літературне товариство. Воно мало таке ж значення для фінів, як Наукове товариство ім. Шевченка для українців. Зазначимо, що вчений вважав організацію культурно-національного життя у Фінляндії до певної міри знаковою для українців. Він передбачив процес українізації російської України та уявляв собі ті часи, коли почнеться природне повернення «під рідну стріху поки що винародовленої української інтелігенції типу “тоже малороси” або ще архаїчнішої породи – “gente Rutheni, natione Poloni” (з роду українці, а за національністю – поляки)».

У той час, коли ще йшла світова війна, О. Бочковський внутрішньо відчував наближення органічної потреби українізації культурно-громадського життя в Україні, а разом духовного пробудження поневоленого селянства й українізації міст, досі спольщених чи змосковщених або національно змішаних. Будучи добре ознайомленим з матеріалом про соціально-економічне й національно-політичне становище України, вчений вважав, що його передбачення мало реальні підстави та цілком відповідало основним тенденціям тогочасної національної еволюції, яка була спричинена загальною кволою перебудовою тогочасного суспільно-економічного ладу¹⁹⁶.

Стосовно соціально-економічних відносин у Фінляндії, вчений вважав, що аграрне питання вдалося вирішити через реформу землеволодіння, головню завдяки парцеляції більшої земельної власності. Він наголошував на протифінляндській політиці царизму, адже Фінляндія, хоч відокремлена від Росії, дуже сильно відчувала на собі ярмо державного осередку, характерними ознаками якого були російські бажання

¹⁹⁴ Вістник. – 1916. – Ч. 43. – С. 399–400.

¹⁹⁵ Там само. – Ч. 44. – С. 412–413.

¹⁹⁶ Там само. – Ч. 46. – С. 450.

скасувати окрему фінську монету та митний кордон між країнами, що, цілком зрозуміло, дуже руйнівно вплинуло б на економічну долю фінів¹⁹⁷.

Крім того, маніфестом 3 лютого 1899 р. царизм вирішив остаточно знищити національно-визвольний рух фінського народу. У 1900 р. заведено російську мову в деяких автономних урядах Фінляндії, у 1901 р. – загально-державну воєнну службу. У 1902 р. царський уряд видав п'ять розпорядків: 1) прирівняв російських підданих з фінляндськими щодо урядової служби у Фінляндії; 2–3) дозволив вищим фінським урядам, які вже майже перебували в руках російських властей, знімати з посади без суду підлеглих чиновників; 4) звільнив уряди від громадського контролю, органічно пов'язаного з конституційним режимом; 5) надав фінляндському генерал-губернаторові необмежену владу щодо краєвих фінляндських урядів і чиновників.

Після революції 1905–1907 рр. Фінляндію було закуто в «такі пута», в яких вона не була за весь час свого життя під царським пануванням. У 1910 р. Фінляндію «парламентським шляхом» Росія позбавила конституціоналізму. «Грізний “лютовий” привид 1899 р., – підкреслював О. Бочковський, – стався фактом у 1910 р.»¹⁹⁸.

Так, після столітніх роковин прилучення Фінляндії до Росії можна стверджувати, що цього разу її завойовано остаточно.

У 1912 р. указ про воєнну контрибуцію визнано законом. Тоді ж видано закон про рівноправність у Фінляндії російських підданих з фінляндськими громадянами, адміністративним шляхом у країні припинено політичне та громадське життя, а цензурою заборонено свободу друку.

Однак тріумф царизму у «країні тисячі озер» був зовсім поверхневий. «Він, – підкреслював О. Бочковський, – обриває лише стебла фінляндської національно-політичної самобутності, але коріння цього “народу-вереса” так глибоко та міцно сидять у рідній землі, що ніяка сила ані насильство не зможе їх вирвати на все!»¹⁹⁹.

Війна значно погіршила політичне становище Фінляндії. Царизм використав воєнну хуртовину для останнього її приборкання, що остаточно розвіяло у Фінляндії рештки угодовських настроїв щодо Росії. Так, восени 1914 р. цар затвердив велику «програму» майбутніх русифікаційних заходів – введено воєнний стан, посилено терористичний режим; суддів і адміністративних чиновників, які не виконували проти-законних розпорядків, засуджували й відправляли до петербурзьких в'язниць; багато фінських громадян вислано в Сибір, суворо переслідували пресу, не працював сейм.

«На протязі війни, – підкреслював О. Бочковський, – в політичній орієнтації Фінляндії настав загальний переворот. Те, чого перед війною навіть найсміливіші мрійники не відважилися сподіватися, тобто повного відірвання від Росії, стало нині у сфері реальних можливостей... повна поразка Росії оружжям Центральних держав з кожним місяцем ставала правдоподібнішою, тоді бажання відокремитися від Росії швидко перетворювалося на тверду волю»²⁰⁰. 19 грудня 1917 р. фінляндський сейм прийняв декларацію про державну незалежність країни.

¹⁹⁷ Там само. – Ч. 50. – С. 513.

¹⁹⁸ Там само. – Ч. 52. – С. 546–547.

¹⁹⁹ Там само. – Ч. 54. – С. 576.

²⁰⁰ Там само. – С. 577.

У рецензії на книжку О. Бочковського «Фінляндія та фінляндське питання» (вида- на також фінською, чеською та хорватською мовами), надрукованій у «Вістнику СВУ», зазначалося, що для українців фінляндське питання має «велике, навіть виховуюче значення». Тому редакція часопису цю книжку гаряче радила українській суспільності уважно перечитати з огляду на ті паралелі до української справи, які предметно на- кладала і опрацьовувала праця Бочковського як з історичного погляду, так і з погляду актуальності: що і як робили фіни, а чого і як не робили українці. «Думаємо, – підкрес- лювали в рецензії, – що уважний український читач цієї книжки прийде до висновків, які підсунуть йому працю для свого народу серед усяких обставин»²⁰¹.

Зазначимо, що СВУ видав своїм коштом також брошури Бочковського «Польське питання і соціалізм» (1915), «Литовці і литовське питання» (1915), «Білорусини і їх народне пробудження» (1916).

Так, співпрацюючи з СВУ, О. Бочковський отримав практичний зв'язок з укра- їнським національно-визвольним рухом. З його працями, опублікованими окремими виданнями та на сторінках «Вістника СВУ», мали можливість ознайомитися галичани й наддніпрянці, а також військовополонені українці у таборах Австро-Угорщини та Німеччини, і зрозуміло, що вони впливали на піднесення їхньої національної свідомості, посилювали розуміння ними власної державності та незалежності.

Коротко висвітлимо подальший життєпис і творчі здобутки українського націо- лога. Його політична діяльність активізувалася з проголошенням 28 жовтня 1918 р. Чехословацької республіки. З поверненням до Праги О. Бочковський відновив зв'язки з провідними діячами Чехословаччини, передусім її президентом Т. Г. Масариком. Він дуже активно долучився до організації українського дипломатичного представництва у Празі. Надзвичайна дипломатична місія УНР розпочала свою роботу в Празі 19 січня 1919 р. під керівництвом М. Славинського, і, по суті, тривала до березня 1923 р., тобто до заяви міністра закордонних справ ЧСР Е. Бенеша про недоцільність її подальшої праці. О. Бочковський спочатку очолював пресовий відділ місії, потім був секретарем, а зго- дом – аташе. Свої обов'язки у дипломатичній місії він виконував до 1 жовтня 1922 р., про що листовно повідомив свого друга А. Жука, який «взагалі покинув урядову службу»²⁰².

Зазначимо: дипломатична праця О. Бочковського не була легкою. У Празі скуп- чилося багато російських білоемігрантів, просякнутих русофільським духом і надіями на «єдину неділиму Росію». На український рух чехи звикли дивитися зверхньо, як на щось таке зайве, що перешкоджало Росії стати сильною державою. Багато праці й політичного такту треба було, щоб паралізувати неприхильні до України настрої у Празі. Це виконував по мірі своїх сил найбільше О. Бочковський, що мав у чеському суспільстві давні широкі зв'язки у різних громадсько-політичних колах.

2 травня 1923 р. Сенат Українського вільного університету затвердив його до- центом кафедри соціології й доручив викладати націологію. Того ж року він отримав звання доцента соціології за габілітаційну працю на тему «Проблема революції у світогляді Т. Г. Масарика». Однак уже у квітні 1924 р. МЗС ЧСР відмовилося за- твердити його на посаді доцента на наступний академічний рік за браком коштів²⁰³.

²⁰¹ Вістник... – Ч. 58. – С. 648.

²⁰² Каневська І. Ольгерд Іполит Бочковський... – С. 42–44.

²⁰³ Там само. – С. 47.

7 липня 1924 р. О. Бочковського обрали доцентом кафедри соціології Української господарської академії в Подєбрадах і 29 листопада того ж року професорська рада економічно-кооперативного відділу затвердила його штатним доцентом УГА. На цій посаді він пропрацював по 1935 рік, коли була ліквідована Академія, а її замінив Український технічно-господарський інститут. УТГІ дав змогу продовжити наукову та освітню діяльність викладачам УГА, серед них і О. Бочковському. УТГІ проіснував до часу окупації Чехословаччини нацистами у березні 1939 р.

Крім педагогічної роботи, О. Бочковський в той час опублікував цілу низку праць і статей. Серед них: «Націологія і націографія» (1923), «Боротьба народів за національне визволення» (1932), «Т. Г. Масарик: Національна проблема та українське питання (спроба характеристики та інтерпретації)» (1930) та ін.

Виокремимо одну з робіт ученого «Національне пробудження, відродження, самоозначення» (Подєбради, 1931)²⁰⁴. Праця цікава насамперед через критику О. Бочковським вирішення національного питання більшовиками у Радянському Союзі. Автор зазначав, що більшовики національне питання поставили революційно й політично прагнули його поладити, а «совітська конструкція націо-державних взаємовідносин теоретично, безсумніву, була надзвичайно цікавою спробою адміністративного мистецтва та техніки»²⁰⁵.

Посилаючись на твердження більшовицького націолога Г. Сафарова, що «совітська федерація – це найгнучкіша форма державного союзу», О. Бочковський іронічно підкреслив: «Теоретично й формально це так; але практично і реально – це зовсім не так». Адже для багатьох радянських національних областей і республік совітський режим національно означав утиск, щоправда, і головним чином з причин суспільно-політичного характеру. Справа розходила в тому, що більшовики свідомо звузили поняття нації до класових рамок, хоч, на думку О. Бочковського, «їхні теоретики добре знають і розуміють, що це не так»²⁰⁶.

Для прикладу, як більшовики ставилися до національного питання, вчений наводив висловлювання одного з найвідоміших теоретиків більшовизму Бухаріна: «Поняття нації обіймає в собі всі класи даної суспільності. Тому, оскільки ми орієнтуємося саме на пролетарську диктатуру, ми не можемо виставляти гасла про право націй на самовизначення... цим самим визнавати також фіктивну т. зв. “волю нації”, що втілюється... у плебісциті т. зв. “цілого населення”, включаючи, отже, пануючі класи, або в установчих зборах, в парламенті, скликаному на підставі загального, рівного, безпосереднього й таємного голосування, що у першу чергу репрезентують пануючі класи». Більшовицькі націологи констатували, що «Бухарін, припускаючи для колоній – “для готентотів і бушменів, негрів, індусів і т. д.” “право на самовизначення”, для решти пропонував “самовизначення працюючих класів кожного народу”».

О. Бочковський з обуренням підкреслював: «Зайвим було б полемізувати з цим соціологічно кастрованим розумінням нації»²⁰⁷. Тому що більшовики зводили всю

²⁰⁴ Бочковський О. І. Національне пробудження, відродження, самоозначення. – Подєбради, 1931. – 22 с.

²⁰⁵ Там само. – С. 11.

²⁰⁶ Бочковський О. І. Національне пробудження, відродження, самоозначення... – С. 12.

²⁰⁷ Там само. – С. 12.

соціальну динаміку (активність) до класової боротьби й відповідно применшували всю суть нації до специфічних рамок класів. «З погляду соціологічної теорії це є перша і основна їхня (більшовиків) помилка», – рішуче заявляв учений. Далі він акцентував на тому, що в буденному житті таких помилок у більшовиків було набагато більше. Особливу увагу Бочковський звертав на те, що поняття класу й «диктатури пролетаріату» у них звелося політично до гегемонії власної партії, відповідно пануючої її фракції, кажучи просто, «кліки, або особи, як тепер, наприклад – Сталіна»²⁰⁸. Як бачимо, вчений ще на початку 1930-х років привернув увагу європейської громадськості до обмеження демократії в Радянському Союзі та поширення в країні культу особи.

Бочковський прекрасно усвідомлював, що історичний процес не зупиниться перед цими теоретичними фантазіями та утопіями більшовиків і обов'язково їх скорегує, як колись невірні прогнози Маркса й Енгельса стосовно національного розвитку народів Середньої та Східної Європи чи Балканів. Він зазначав: що, попри на вплив більшовицької революції на національне пробудження народів на території Азії та Європи, «у сутінку червоного прапора національно прокидається старий Орієнт», щоб згодом відкинути цю більшовицьку маску і виявити власне національне обличчя. Він вірив, що поневолені народи Азії та Африки, скинувши з себе колоніальний гніт і здобувши звичайні конституційні можливості для свого національного розвитку, не виправдають сподівання більшовизму, так як не виправдали надії червоної Москви поширити свій вплив на Західну Європу. Щобільше, серед свідомих громадських верств азійських народів більшовизм сприймали як месіянistiчну філософію, а не як політичну чи суспільну ідеологію.

Бочковський наголошував, що світська державна система як своєрідний адміністративний кістяк, без сумніву, переживе історичне *intermezzo* їхнього політичного панування в Москві. Учений передбачив розпад Радянського Союзу, підкресливши, що «Східна Європа, визволена з ярма більшовицької *sui generis* (створеної для себе) “диктатури пролетаріату”, використає цю систему, коли прийде час політичної консолідації цієї частини нашого континенту»²⁰⁹.

Виокремимо ще одну зі сторін громадсько-політичної діяльності О. Бочковського – це праця в Комітеті представників українських організацій у ЧСР для допомоги голодним в Україні. Не заглиблюючись у масштаби репресій і терору під час Голодомору 1932–1933 рр. у Наддніпрянщині, зазначимо, що це була війна сталінського керівництва проти українського народу, жертви якої становили за підрахунками різних дослідників від 4 до 7 мільйонів осіб. Голодомор мав виразний антиукраїнський характер, відбувався саме на українській етнічній території, вдарив по етнічному ядру української нації – селянству.

25 липня 1933 р. у Львові створили Український Громадський Комітет Рятунку України (УГКРУ) на чолі з головою УНДО Дмитром Левицьким і Діловий Комітет, своєрідний виконавчий орган УГКРУ, яким керував редактор часопису «Діло» Василь Мудрий, а також заснували часопис «За Україну»²¹⁰.

²⁰⁸ Бочковський О. І. Національне пробудження, відродження, самоозначення... – С. 13.

²⁰⁹ Там само.

²¹⁰ Діло (Львів). – 1933. – 28 липня; За Україну (Львів). – 1933. – № 1–2.

Підкреслимо, що українські еміграційні Комітети допомоги голодуючим на Великій Україні були засновані у Варшаві (голова Л. Чиколенко), Чернівцях (В. Залозецький), Бухаресті (В. Треппе), Брюсселі (Ю. Яковлів), Парижі (О. Шульгин), Берліні (о. П. Вергун), Вінніпегу (М. Степанишин), Нью-Йорку (О. Ревюк), Софії та Загребі²¹¹.

У Празі на установчому засіданні Комітету допомоги голодним в Україні 19 липня 1933 р. обрали Тимчасовий виконавчий комітет представників українських організацій у ЧСР для допомоги голодуючим у складі: О. Бочковський, С. Русова, І. Паливода, Г. Омельченко, Б. Гомзин, І. Мірний і М. Феденко. Одним із головних завдань Комітету було розширення кількості його учасників та налагодження контактів з подібними комітетами в інших європейських країнах.

Тимчасова управа Комітету у своєму Комунікаті, розісланому редакціям газет і журналів, подала відозву «До українських емігрантських організацій»: «Нашим святим обов'язком людей, що живуть за межами більшовицького режиму, що можуть вільно думати й говорити, є прийти на допомогу нашим близьким, відкрити очі всьому світові на нелюдські знущання над українським народом, що в нерівній боротьбі підпав під панування московських насильників, у хвилини знесення від людських страждань морально підтримати братів наших і посильно допомогти їм.

Тяжка й відповідальна задача лягає на людей, що в цей несприятливий час покликані для цієї праці, але в кого в грудях б'ється серце українське, той віддасть усі свої сили для допомоги рідному народові».

Відозва закінчувалася закликом до всієї української еміграції «без різниці поглядів та переконання – творити комітети для допомоги голодуючим на Україні, а організації, що вже повстали з цією ціллю, просимо про контакт та взаємну інформацію»²¹². Така інформаційна акція принесла свої плоди. Кількість організацій у Комітеті зросла з 31 до 35, а також створено його філію у Братиславі.

Загальні збори українських організацій у Чехословаччині 10 серпня 1933 р. затвердили програму подальших дій Комітету й обрали його постійну управу на чолі з О. Бочковським. До її складу входили також А. Галька, І. Паливода, Г. Омельченко та Б. Гомзин. Комітет утворив дві комісії: організаційно-фінансову (Г. Омельченко), що займалася збором коштів серед українців Чехословаччини для голодуючих в Україні, і редакційно-пропагандистську (Г. Гомзин), завданням якої було документувати свідчення про голод, поширення здобутих відомостей серед світової громадськості, подавати огляди про голод до європейських та світових засобів масової інформації. Крім того, Комітет готував відозви до різних організацій, листи-звернення, робочі звіти про Голодомор на Великій Україні, а під редакцією О. Бочковського почав видавати чеською мовою часопис «Hlad na Ukrajině»²¹³.

Комітет звертався до всіх українських емігрантів інформувати чехословацьку громадськість про справжнє становище в Україні, пропагувати українську допомогую акцію, подавати до пресового відділу Управи Комітету найрізноманітніші матеріали про голод і все, пов'язане з акцією Комітету, – вирізки з газет і журналів із

²¹¹ За Україну. – 1933. – № 1–2. – С. 3–8.

²¹² Комунікат. Ч. 2. 19.VIII.1933 р. Управи Комітету представників Українських організацій в ЧСР для допомоги голодним на Україні. Безплатний додаток до «Українського тижня». – 1933. – С. 1–2.

²¹³ Каневська І. Ольгерд Іполит Бочковський... – С. 58–59.

значенням органу, дати й числа, перевірені розповіді втікачів з радянської України, витяги (копії) з надісланих листів²¹⁴.

Проте, незважаючи на різні заходи українських еміграційних громад у багатьох країнах, лідери найбільших і наймогутніших світових держав залишалися глухими, не хотіли чути про страшний злочин, який чинили більшовики проти української нації, не надавали ніякої допомоги голодуючим в Україні. Навпаки, частина політиків займала прорадянське становище, прагнула передусім налагодження економічного співробітництва з Радянським Союзом.

Так, голова французького сенату Едуард Ерріо, колишній прем'єр-міністр Франції, мер Ліона, який на запрошення радянського керівництва в кінці серпня – на початку вересня 1933 р. перебував у СРСР, відвідавши низку міст, заводів, колгоспів, музеїв і наукових установ, в яких йому влаштовували показовий теплий прийом, після свого прибуття на батьківщину цинічно спростовував відомості про Голодомор в Україні, таким способом дезінформував французьку і світову суспільність.

Така безпринципність французького політика змусила О. Бочковського 5 вересня 1933 р. звернутися з «Отвертим листом» до Едуарда Ерріо. У цьому листі вчений підкреслив, що голод в Україні є штучною, спланованою акцією більшовицької влади з метою знищення українського народу, який не хоче миритися і визнавати більшовицький режим на своїй землі. Цей лист був одним із небагатьох особистих протестів проти європейської політики подвійних стандартів: «Не може бути двох думок про те, що в цьому історичному двобої симпатії культурного світу мусять бути на боці задушеної України, а не совітської Москви»²¹⁵.

«Отвертий лист» О. Бочковського 9 вересня 1933 р. оприлюднив львівський часопис «Діло», 17 вересня 1933 р. – паризький «Тризуб», а згодом – американська щоденна газета «Свобода», низка французьких і бельгійських часописів. Чеською і французькою мовами лист опублікував часопис «Hlad na Ukrajině»²¹⁶.

Однак критичні виступи української преси та громади загалом не змінили поглядів Е. Ерріо стосовно голоду в Україні. У журналі «L'Information» він опублікував низку статей, в яких підкреслював захоплення ідеями гітлеризму на українських землях, а своїх критиків, як і прихильників антирадянської позиції, таврував гітлерівськими агентами²¹⁷.

Учений не забарився з відповіддю Е. Ерріо, надрукувавши у часописі «Діло» статтю «Пан Ерріо – Совіти та голод на Україні»²¹⁸. Автор наголошував на захопленні французького політика московським більшовизмом, яке «зростає тепер, мовляв, у геометричній прогресії та явно еволюціонує від захоплення до закохання, від совітофільства до совітоманії... Через те саме з людьми закоханими, як відомо, неможлива ніяка дискусія на тому об'єкті їхнього захоплення. Бо найбільш характеристичною для них є прикмета: бачити те, чого немає, і не бачити того, що в дійсності є»²¹⁹.

²¹⁴ Комунікат. Ч. 2. 19.VIII.1933 р. Управи Комітету представників... – 1933. – С. 2.

²¹⁵ Діло. – 1933. – 9 вересня.

²¹⁶ Каневська І. Ольгерд Іполит Бочковський... – С. 60.

²¹⁷ Там само. – С. 61.

²¹⁸ Діло. – 1933. – 12 і 13 грудня.

²¹⁹ Діло. – 1933. – 12 грудня.

О. Бочковський піддав нищівній критиці радянофільську позицію Е. Ерріо. Науковець підкреслював, що вся світова спільнота знає про голод на Радянщині, про це пише й світова преса, а з Радянського Союзу щоденно надходять сумні звістки про масове вимирання людей з голоду. «Ніхто, поважно думаючий, не сміє заперечувати цього трагічного факту, – з гнівом й обуренням констатував автор. – Один лише п. Ерріо з подиву гідною непохитністю та впертістю каже і повторює: Все це брехня та політичний шантаж! Ніякого голоду на Україні нема»²²⁰.

Учений зазначав, що у своєму «Отвертому листі» він ще сумнівався і навіть не хотів вірити, що ліонський мер «прихильник і каменярь Нової Європи захоче бути хоча принагідним спільником Москви в її кривавому погромі України... Я помилявся. Пан Ерріо свідомо і без застереження став на бік Совітів, а, отже, і проти жадливої неволі українського народу, нелюдськи катованого більшовицькими окупантами...»²²¹. Проте це ніяк не вплинуло на кар'єру політика і не змінило прорадянського зовнішньо-політичного курсу Франції.

У листі до А. Жука від 4 вересня 1933 р. вчений писав: «Висилаю Вам (до часопису “За Україну”) статтю до збірника, коли буде Вам до вподоби і змісту, то видрукуйте її. На мою думку, слід при кожній нагоді таврувати безличну поведінку Європи у справах більшовизму. Через те саме я написав статтю. Власне, тепер, коли Європа має реагувати на цю підлоту, треба це пригадати. І тим більше, що є нагода, щоб Європа показала своє моральне обличчя з приводу спричиненого голоду на Україні»²²².

Стаття О. Бочковського «Безхребетна Європа (Europa invertebrate)» була опублікована у вересні 1933 р. у часописі «За Україну». Автор, проаналізувавши історико-політичні та моральні причини соціальної розбещеності європейського суспільства, засудив подвійні стандарти окремих представників західноєвропейської еліти, для яких «советська Москва – це Мекка майбутнього відновленого людства». Тому «супроти більшовизму сучасна Європа не спромоглася піднятися до всеєвропейського солідаризму... не змогла просто по-людськи відчутти кривавий жах советської дійсності та по-старому запротестувати проти більшовицького терору стихійним “Не можна мовчати!!!”».

Науковець з обуренням писав, що «безхребетною сучасна Європа є лише кон'юктурно. Вона мовчала на більшовицькі душогубства, але стихійно відгукнулася на методи німецького гітлеризму. Бо ті ж самі люди, що ухиляються від протестів проти більшовиків або навіть виявляли своє советофільство, тепер стали на чолі міжнародної акції проти гітлеризму...» Учений запитував, чому таке стало можливим, адже політичні методи гітлеризму нічим не відрізнялися від більшовицьких.

На думку вченого, це питання ще можна вирішити: «Ще не пізно протестувати проти більшовицького терору. Європа мусить надолужити те, що злочинно досі прогавила. Протестуючи проти диктатури Гітлера, мусить протестувати проти диктатури

²²⁰ Діло. – 1933. – 13 грудня.

²²¹ Там само.

²²² Центральний державний історичний архів України, м Львів (далі – ЦДАЛ України). Колекція мікрофільмів № 9 із документів Архіву Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, що зберігаються в Національній бібліотеці у Варшаві. М/ф 75098. Листи до Андрія Жука (1931–1939) на “Б-К”. – Арк. 3.

Сталіна. Лиш тоді її протест не буде кон'юктурним, але досягне вершин морального пафосу на вислів людяності й засуду насильства взагалі»²²³.

Українська громада в Празі, відгукнувшись на пропозиції Громадського комітету у Львові, провела 29 жовтня 1933 р. День національної жалоби і протесту. У церкві Св. Климента відбулася панахида за померлими від голоду, а після богослужіння – величаві протестаційні збори громадськості, на яких з надзвичайно емоційною промовою виступив О. Бочковський²²⁴.

У 1930-х роках учений став співзасновником Української наукової асоціації, завданням якої було досліджувати «минуле й сучасне української культури, природу, техніку, господарство, правниче, соціальне й громадське життя українського народу та зв'язки його з іншими країнами і націями»²²⁵. Він також долучився до роботи Бюро сіоністичної пропаганди, на засіданні якого виступав з лекціями з національної проблеми.

Науковець брав активну участь у роботі Товариства прихильників Української господарської академії (ТПУГА) у ЧСР з осередком у Празі. 17 листопада 1934 р. на з'їзді членів Товариства О. Бочковського обрали його головою.

Улітку та восени 1936 р. О. Бочковський на запрошення Канадського союзу українських самостійників відвідав Північну Америку. Своїм завданням він вважав популяризувати ідею ТПУГА серед української громадськості в Новому Світі, а центральною проблемою своїх викладів – націю в її визвольних змаганнях!

У Канаді він відвідав 81 населений пункт, проїхавши країну від Атлантичного до Тихого океану, зробивши 105 доповідей для представників української еміграції. У США був недовго, відвідав лише п'ять міст і провів 10 виступів.

Дорогою з Нью-Йорка до Європи вчений відвідав Українське Бюро у Лондоні, зустрівся з редактором і секретарем журналу «Contemporary Russia» та послом Девісом і виступив на засіданні Англійсько-українського комітету з доповіддю «Українська справа і Англія».

Перебування О. Бочковського за кордоном мало не лише моральний успіх, але й принесло Товариству матеріальну підтримку з боку української еміграції – 3 834,45 американських доларів готівкою і 119,25 доларів переказами, за нинішнім курсом ця сума становила би 64200 доларів²²⁶.

Восени 1937 р. вчений на запрошення студентів і прихильників УГА і УТГІ здійснив наукову подорож до Франції. Тут він, крім публічних виступів, відвідував культурні та наукові французькі установи й прихильні до українців політичні інституції та редакції часописів у Парижі та провінції. Крім того, сума зібраних ним пожертв становила 3600 франків готівкою та близько 1000 франків поштовими переказами, що за тодішніх умов було «надміру очікуваною сумою»²²⁷.

Ще перед літом 1939 р. вчений готувався до нової подорожі до Америки, виношував широкі плани і тішив себе надією на нову зустріч з американськими українцями.

²²³ Бочковський О. І. Безхребетна Європа / О. І. Бочковський // За Україну (Львів). – 1933. – С. 11–12.

²²⁴ Український тиждень (Прага). – 1933. – № 47. – С. 3.

²²⁵ Тризуб. – 1933. – № 44. – С. 31.

²²⁶ Каневська І. Ольгерд Іполит Бочковський... – С. 72, 78–79.

²²⁷ Там само. – С. 91–92.

Однак не судилося. Важка хвороба – лейкемія, незважаючи на всі зусилля лікарів, призвела до його смерті 9 листопада 1939 р.

У некролозі друга, опублікованому в американській «Свободі» 11 грудня 1939 р., говорилося: «13 листопада тлінні останки Ольгерда Бочковського спалено в крематорії в Празі, в присутності цілої української Праги та всіх приятелів Небіжчика – українців і неукраїнців, що прийшли віддати йому останній поклін. Не було на похороні ні вінків, ні промов: так хотів у своєму заповіті сам Небіжчик. Лише перед труною, вкритою синьо-жовтим прапором, зеленів вінок із смереки та грав орган ті мелодії, які любив Ольгерд Бочковський за життя». Похований на Ольштинському цвинтарі у Празі.

О. Бочковський – один із засновників української націології. Метою українського народу він вважав здобуття націократії – політичного самовизначення в окремій державі. Вона повинна заступити церкву й державу як організаційні чинники політичного розвитку, знайти живу форму для реалізації права народів на їхнє самовизначення. Він розумів націократію як витвір окремого, нового типу Української держави. О. Бочковський – автор численних праць з проблем теорії та історії націй, боротьби пригноблених народів, зокрема й українського, за національне визволення і національно-державне самовизначення. Він усе своє життя був палким прихильником державної незалежності Української держави.

Ivan Pater. Union for the Liberation of Ukraine and Olgerd-Ipolyt Bochkovskyi: Practical Connection to the National Liberation Movement

This paper reports on the scientific and journalistic activities of Olgerd-Ipolyt Bochkovskyi during the First World War. Special attention is paid to his views on the Ukrainian question, the national awakening of enslaved peoples, the aggressive policy of Russia towards Ukrainians and other European nations, and Ukrainian-Polish relations. The scientist's contribution to the development of theoretical problems of national formation and nation study is shown.

Keywords: Olgerd-Ipolyt Bochkovskyi, national question, nation, nationalism.

Ярослав МАРЧЕНКО

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ЧИННИКИ У ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ ВІЙНІ 1918–1919 РОКІВ

Проаналізовано перебіг польсько-української війни 1918–1919 рр. крізь призму зовнішньополітичних чинників. Висвітлено перебіг Вовчухівської операції, плани західноєвропейських держав щодо відновлення української державності на західноукраїнських землях. Показано масштаби допомоги країн Антанти Польській державі, розглянуто дипломатичні заходи для встановлення перемир'я в Галичині, охарактеризовано плани більшовиків у контексті польсько-української війни 1918–1919 рр. Доведено, що, на відміну від Варшави, керівництво ЗУНР не виявило конструктивної діяльності на дипломатичному фронті, а це могло б сприяти припиненню українсько-польської війни на умовах збереження незалежності Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР).

Ключові слова: ЗУНР, польсько-українська війна, Вовчухівська операція, дипломатія, місія Ю. Бартелемі.

Першолистопадове (1918) повстання у Львові та Галичині привело до проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), заклало фундамент державного і військового будівництва в краї. Воно розпочалося і відбувалося в умовах бойових дій у Львові, які після безпосереднього втручання Польщі – збройної допомоги заколотникам – переросли в польсько-українську війну. Підсумком листопадово-грудневих (1918) боїв стала втрата українцями Львова та відступ Галицької армії (ГА) майже по всій лінії фронту.

Після реорганізації і суттєвого посилення ГА та встановлення тісного союзу з УНР, враховуючи необхідність підняти міжнародний авторитет, керівництво ЗУНР і командування ГА рішуче прагнули здійснити корінний перелом у ході польсько-української війни. Цьому сприяла ситуація на фронті: польське верховне командування не мало можливості посилити війська в Галичині, оскільки в районі Тешина (Цешинської Сілезії) вибухнув новий збройний польсько-чеський конфлікт, який жеврів ще з жовтня 1918 р.¹ «Отже, безперечно для українців, – зазначав командир польської бойової групи підполковник Я. Сопотніцький, – надійшла найдогідніша хвиля для сміливого, безоглядного й завзятого удару на Перемишль»².

У таких військово-політичних умовах 12 лютого 1919 р. у Ставці Начальної команди ГА в Ходорові президент Національної Ради (УНР) Є. Петрушевич скликав нараду представників уряду і командування ГА, в якій узяв участь отаман О. Шаповал –

¹ *Алексієвець Л.* Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. Алексієвець. – Тернопіль, 2006. – С. 108.

² *Карпинець І.* Галичина: військова історія 1914–1921 / І. Карпинець. – Львів, 2005. – С. 134–135.

представник Головного Отамана УНР С. Петлюри. Генерал М. Омелянович-Павленко доповів про стан армії, становище на фронтах і визначив план наступних бойових дій, в результаті яких планували визволити Львів³.

Новий начальник штабу ГА полковник В. Курманович виклав план стратегічної наступальної операції, яка відповідала вимогам стратегії війни⁴. Його підготували досвідчені штабники – полковники Генерального штабу Є. Мишківський і М. Какурін. За цим планом 17 лютого 1919 р. війська ГА перейшли в наступ на головному напрямку і розгорнули активні бойові дії по всьому українсько-польському фронті. Бої від самого початку набули напруженого характеру, особливо на напрямку головного удару під Судовою Вишнею і Городком.

Пресове бюро ГА у повідомленні від 17 лютого 1919 р. зазначало: «Дуже тяжкі бої приходилося зводити нашим військам на Заході від Львова, впродовж залізниці Городок–Перемишль. Бої велися того дня з успіхом для нас, але вже того самого дня пізнім вечором вислали поляки сильні резерви з Перемишля і Мостиски на Судову Вишню... Наші своєю хоробрістю удержували ряд зайнятих місцевостей, як Вовчухи, Бар, Довгомостиська, Дмитровичі, Стоянци»⁵.

Становище на Галицькому фронті стурбувало офіційну Варшаву, польських дипломатів. Новий командувач фронту «Схід» генерал В. Івашкевич, який літаком дістався до Львова із завданням виправити ситуацію, отримав підкріплення – оперативну групу у складі 474 офіцерів та 4 515 підофіцерів і солдатів. Крім того, в район боїв – у Судову Вишню – прибула з резерву група полковника Г. Мінкевича – близько 5,4 тис. солдатів та офіцерів, а до Рави-Руської – не менш потужна група полковника Бербецького. 19 лютого вони включилися в операцію сильними контратаками. Група Г. Мінкевича відтіснила українців від Судової Вишні, зайняла Довгомостиську. Частини полковника А. Серди з Городка атакували курені 7-ї Львівської бригади й до кінця дня захопили Вовчухи, Бар, Мельники та відтіснили українців від залізниці. Але рішучими атаками 3-го корпусу до 21 лютого ці населені пункти відбито у поляків. Контрнаступи частин групи Г. Мінкевича нейтралізовано, але напружені бої не припилися⁶.

Скориставшись успіхом першої фази Вовчухівської наступальної операції, уряд ЗУНР активізував свою діяльність на дипломатичному фронті⁷. Через делегацію УНР, яка виїхала в Париж, президент Є. Петрушевич покладав надії на Антанту і США, у своїх зверненнях і нотах пропонував вплинути на Польщу з метою припинити українсько-польську війну. Але симпатії країн Заходу, особливо Франції, були на боці Польщі: вона була зацікавлена здобути в особі Варшави сильного союзника в протистоянні з Німеччиною та надійний бар'єр проти проникнення більшовизму в Європу. Крім того, президент Франції Ж. Клемансо постійно нагадував колегам, що західні українці в Першій світовій війні воювали в австрійській армії на боці залятого ворога

³ Омелянович-Павленко М. Спогади українського командарма / М. Омелянович-Павленко. – Київ, 2002. – С. 132.

⁴ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. / М. Литвин. – Львів, 1998. – С. 328, 330.

⁵ Република. – 1919. – 22 лютого. – С. 1.

⁶ Там само.

⁷ Кучик О. Українське питання в зовнішній політиці держав Антанти (1917–1920 рр.) / О. Кучик. – Львів, 2004. – С. 119–176; Нариси з історії дипломатії України / [під ред. В. Смолія]. – Київ, 2001. – С. 358–366.

Франції Німеччини. Активну діяльність у цьому напрямі розгорнули в країнах Європи польські дипломатичні представництва, зокрема Польські Національні Комітети в Лондоні й Парижі на чолі з К. Длуським і Р. Дмовським, військові аташати під керівництвом досвідчених генералів і адміралів Т. Розвадовського та Б. Роя (Париж), Р. Лямезяна (Бухарест), В. Клочковського (Лондон), З. Брінка (Вашингтон) та ін.⁸

Проте керівництво Великобританії, Франції і США не було зацікавлене у повному розгромі ЗУНР, її майже 100-тисячної армії. Голова американської місії в Європі А. Кулідж пропонував учасникам Паризької конференції ідеальний вихід: досягти угоди між ворожими сторонами за столом переговорів, бо, як він наголошував, «обидві ці сили можуть бути використані проти більшовиків». Відтак, ще до початку наступальної операції ГА у січні 1919 р. до Львова прибула британська військова місія полковника Г. Вейда і капітана Т. Джонсона, яка запропонувала укласти перемир'я на умовах демаркаційної лінії по р. Буг і далі на схід від Львова з нейтралізацією Дрогобицько-Бориславського нафтового басейну. Після певних дискусій галицький уряд фактично погодився на такі умови, але Варшава виступила проти, а тому до переговорів і не дійшло⁹.

У лютому до Львова прибула нова делегація у складі представників Франції, США, Великобританії та Італії під керівництвом французького генерала Ю. Бартелемі¹⁰. Глава делегації вивчав становище на фронті, зустрічався з польськими воєначальниками й доповідав у Париж, що польські війська справили на нього гарне враження. Водночас 2 лютого він зустрівся і провів перші переговори у Львові з українською делегацією на чолі з полковником І. Омеляновичем-Павленком. Згідно із вказівками уряду ЗУНР і командування ГА, він заявив представникам Антанти, що його держава готова до укладання миру з Польщею по демаркаційній лінії вздовж р. Сян. Натомість польська сторона категорично заявила, що погодиться лише на лінію Збруча. Тоді у місії зародився інший план перемир'я, який мав влаштувати Польщу¹¹.

12 лютого генерал Ю. Бартелемі зустрівся з Ю. Пілсудським у Варшаві та виклав йому свій варіант закінчення українсько-польської війни: встановлення кордону по лінії Буг–Дністер, який залишав Польщі Львів і Дрогобицько-Бориславський нафтовий басейн, що цілком задовольняло польську сторону. Кордон увійшов в історію як «лінія Бартелемі», її вважали дуже вигідним для Польщі виходом із ситуації, яка склалася на фронті у ході Вовчухівської операції, в період вирішальних переговорів місії з керівництвом ЗУНР і командуванням ГА в Ходорові на Львівщині¹².

Поки становище на фронті не викликало особливого занепокоєння, оскільки перевага була загалом на боці поляків, антантівська місія контактувала з польським командуванням, вивчала становище на Галицькому фронті й не виявляла активності. «Та ось терези хитнулися у бік галичан, – зазначають М. Литвин і К. Науменко. – У результаті перших двох днів Вовчухівської операції Львів опинився в стані блокади.

⁸ Центр хранения историко-документальных коллекций (далі – ЦХИДК). – Ф. 308. – Оп. 9. – Д. 517. – Л. 50–51.

⁹ Нариси з історії дипломатії України. – С. 362.

¹⁰ Кучик О. Українське питання в зовнішній політиці держав Антанти (1917–1920 рр.) / О. Кучик. – Львів, 2004. – С. 172, 181–187, 190.

¹¹ ЦХИДК. – Ф. 308. – Оп. 9. – Д. 517. – Л. 54.

¹² ЦХИДК. – Ф. 471. – Оп. 1. – Д. 82. – Л. 150–151.

Над головним угрупованням польських військ нависла загроза розгрому. На успішні бойові дії галичан Париж зреагував миттєво. Вже на другий день операції, 18 лютого 1919 р., полковник В. Курманович отримав від Вищої Ради телеграму з вимогою припинити вогонь у районі залізниці з тим, щоб пропустити до Львова місію Бартелемі»¹³.

Зауважимо, що безпосереднього втручання Антанти в українсько-польську війну уряд Польщі прагнув з грудня 1918 р., коли дав вказівку представникові Польщі в Парижі Р. Дмовському домагатися від Антанти надіслати свої війська у Східну Галичину, організувати мирні переговори поляків з українцями. Але Р. Дмовський відкинув пропозиції Варшави, мотивуючи тим, що фактом переговорів між Польщею і ЗУНР Антанта визнає існування незалежної Української держави. Унаслідок дипломатичних акцій уряд Польщі домогся приїзду місії Антанти, яка отримала завдання Вищої Ради Паризької конференції організувати переговори між ворожими сторонами й досягти миру. Втім, місія Ю. Бартелемі не спішила виконати своє завдання, доки над поляками у ході Вовчухівської операції ГА в другій половині лютого 1919 р. не виникла реальна загроза втрати Львова і Східної Галичини, що означало поразку в українсько-польській війні¹⁴.

20 лютого 1919 р. генерал М. Омелянович-Павленко отримав телеграму місії Ю. Бартелемі зі Львова з вимогою негайно припинити бойові дії на фронті й забезпечити проїзд його делегації до Ставки ГА в Ходорові для переговорів. 22 лютого досить численна делегація Антанти поїздом прибула в Ходорів, де на залізничному вокзалі її зустріли глава уряду С. Голубович та генерал М. Омелянович-Павленко. У складі місії, зокрема, були: від Франції – генерал Бартелемі, майор Вікер; від Великобританії – генерал Картон де Віярт, полковники Моль і Смит; від США – професор Р. Лорд і поручик Фастер; від Італії – майор Стабіле і поручик Парголезі, а також ще група військових від цих країн¹⁵.

Отже, від самого початку переговорів генерал Ю. Бартелемі виявив неприхильне ставлення до української сторони. Насамперед він звинуватив генерала М. Омеляновича-Павленка в тому, що ГА продовжує бойові дії на рубежах, досягнутих у ході Вовчухівської операції, хоча йому пояснили, що їх нав'язує польська армія. Він вручив українцям проект перемир'я, який передбачав припинення війни і встановлення демаркаційної лінії. Під час переговорів у Ходорові за участю президента Національної Ради ЗУНР Є. Петрушевича, членів уряду і прибулого з Києва за запрошенням Ю. Бартелемі Головного Отамана УНР С. Петлюри та у Львові – військових делегацій, українським військам пропонували впродовж двох тижнів відступити від зайнятих позицій та залишити Польщі велику територію зі Львовом і Дрогобицько-Бориславським нафтовим басейном, тобто майже половину Східної Галичини. Дипломат М. Лозинський справедливо визначав, що проект Бартелемі був «одностороннім диктатом, який комісія на основі порозуміння з поляками рішила накинути українцям»¹⁶.

Генерал Ю. Бартелемі справді не пропонував, а диктував українцям свої умови, ще й погрожував: «Не можу заперечити, – говорив він, – що в цей момент ваше

¹³ Литвин М. Історія ЗУНР / М. Литвин, К. Науменко. – Львів, 1995. – С. 165.

¹⁴ ЦХИДК. – Ф. 308. – Оп. 9. – Д. 517. – Л. 57.

¹⁵ Там само. – Л. 57–58.

¹⁶ Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920 / М. Лозинський. – Нью-Йорк, 1970. – С. 81.

положення є добре, але воно може дуже скоро змінитися не на вашу користь... Якщо ви не погодитеся на наш проєкт, то будете мусіти відповідати за це перед цілою Антантою. Тоді муситимете воювати з Польщею, яка одержить допомогу із 6-ти добре зорганізованих і добре озброєних дивізій армії Галлера, про хоробрість і боєздатність якої ми мали нагоду переконатися у Франції»¹⁷. Проєкт генерала Ю. Бартелемі передбачав насамперед припинення бойових дій на фронті з 25 лютого 1919 р.; відступ українських військ на вказану місією демаркаційну лінію, обмін військовополоненими, створення двосторонніх українсько-польських комісій в пунктах на лінії перемир'я – Самбір, Кристинопіль, Красне, Бібрка, Миколаїв, Кам'янка-Струмилова¹⁸.

Пропозиції місії з Парижа несподівано підтримав С. Петлюра, сподіваючись, що Антанта визнає ЗУНР та УНР і надасть допомогу українцям у боротьбі з більшовиками. Вже тоді, згадував учасник переговорів М. Лозинський, С. Петлюра був готовий коштом території ЗУНР, як і місія Заходу, примирити українців з поляками, щоб скерувати обидві армії на боротьбу з червоною Москвою. Саме в лютому Червона армія розгорнула наступ у напрямку Фастів–Біла Церква–Коростень, зайняла ці міста і продовжувала тиснути Армію УНР на Житомир, Бердичів, Вінницю¹⁹.

Українська делегація на переговорах рішуче відстоювала свою позицію: погоджуючись на укладання миру з поляками, відкидала всі претензії на територію ЗУНР з боку місії Антанти, яка відверто стояла на боці поляків. Єдине, на що українці погодилися від початку переговорів, це на припинення бойових дій вранці 25 лютого, розміщення двосторонніх комісій для контролю за виконанням умов перемир'я. У деяких місцях, зокрема в Городку, за діяльністю двосторонніх комісій і виконанням умов тимчасового перемир'я стежили представники місії Антанти: полковник Сміт і майор Стабіле. Щоправда, це не завадило полякам 26 лютого після артилерійської підготовки атакувати позиції галичан, зайняти Братковичі, Вовчухи й дещо відсунути українців від залізниці²⁰.

Переконавшись, що делегація Паризької мирної конференції і керівництво Польщі та командування польських військ Галицького фронту діють заодно, щоб за рахунок території ЗУНР вирішити проблему припинення українсько-польської війни, М. Омелянович-Павленко згадував: «28 лютого пізно ввечером, наша делегація остаточно відкинула пропозиції комісії. У переїзді через Ходорів делегація поручила Начальній Команді проголосити дальшу боротьбу. Штаб це виконав негайно, даючи 1 березня такий наказ УГА: «Начальна Команда в порозумінні з Радою Державних Секретарів примушена була розпочати переговори з Поляками для вироблення справедливої демаркаційної лінії і перенесення через те галицького українсько-польського питання на мировий конгрес. На третій день переговорів запропоновано нам остаточно демаркаційну лінію, яка являється образою наших найсвятіших почувань, бо на основі цієї лінії Камінка-Струмилова, Львів, Дрогобич та від тих місцевостей на захід великі простори української території мали би оставати надалі в руках Польщі... З відчуттям

¹⁷ Дольницький М. Роля Антанти в українсько-польській війні 1918–1919 рр. / М. Дольницький // Українська Галицька Армія: Матеріали до історії. – Вінніпег, 1958. – Т. 1. – С. 435.

¹⁸ Там само. – С. 437.

¹⁹ ЦХИДК. – Ф. 308. – Оп. 9. – Д. 517. – Л. 62.

²⁰ Там само. – Л. 64.

тяжкої образи за кров наших братів, за святу пам'ять полеглих за волю і народну честь старшин, стрільців і козаків Начальна Команда примушена продовжувати війну з ворогом... Останні звіти з поля бою дали Начальній Команді запевнення в тому, що Галицька Армія зуміє дати нашому ворогові належну відсіч... До зброї Товариші-Команданти, старшини, стрільці і козаки! Хай нас розсудить залізо і кров!»²¹.

Вказані рішення уряду ЗУНР і Начальної Команди ГА цілком відповідали настроям населення держави та особового складу армії, які відкидали можливість втратити досягнення Вовчухівської операції й віддати Польщі столицю Львів та майже половину території ЗУНР. Зазначимо, що польська делегація в Парижі виступила із заявами, ніби вина за провал мирних переговорів з місією Ю. Бартелемі лежить лише на українській стороні. Вона звертала увагу на те, що в період Першої світової війни галичани воювали на боці Австро-Угорщини проти країн Антанти, й попереджала, що вони рано чи пізно підпадуть під вплив більшовицької агітації²².

Чимало дослідників історії українсько-польської війни вважають провал Ходорівських переговорів ключовим моментом у ході війни, який визначив радикальний поворот у політиці країн Антанти, особливо Франції і Великобританії, на користь Польщі та посилення ними дипломатичної підтримки Варшави і військової допомоги. Невдовзі після цих подій Париж прийняв рішення скерувати на Галицький фронт могутню армію генерала Ю. Галлера, комплектувалася з поляків із-зі океану, навіть із США, очолювану французькими генералами та офіцерами і потужно озброєну. Її бойові дії круто змінили хід війни й визначили остаточну перемогу Польщі над ЗОУНР.

Польський політичний провід ще до проголошення 1918 р. незалежності домігся визначних успіхів на дипломатичному фронті. У найвпливовіших країнах Антанти – Франції, Великобританії та США були засновані Польські Національні Комітети. Великою активністю й результативністю відзначався ПНК на чолі з генералом Т. Розвадовським у Франції, завдяки чому на довгі роки Париж підтримував тісні відносини з Варшавою, захищав її інтереси на міжнародній арені, особливо наприкінці і після Першої світової війни, коли Франція зайняла провідне становище серед інших країн Європи. Після проголошення незалежності і в роки українсько-польської війни Варшава заснувала 11 військових місій і аташатів в європейських країнах. Їх очолювали: у Парижі – генерал Т. Розвадовський (згодом очолив Галицький фронт), у Лондоні – контр-адмірал В. Клочковський, у Римі – генерал В. Катковський, у Константинополі – генерал Й. Торжецький, у Відні – майор Є. Прохазка та інші – у Брно, Белграді, Бухаресті, Будапешті. Натомість дипломатичних місій ЗУНР уряди країн Європи та Америки офіційно не визнавали²³.

Згідно з угодою між Ю. Пілсудським і Ж. Клемансо, взимку 1919 р. у Франції розгорнулося формування польської армії під командуванням французького генерала Ю. Галлера і групи генералів та офіцерів. Її особовий склад творили насамперед військовополонені поляки колишньої австрійської армії. Заходами військових місій звільнено з полону і скеровано в Париж: із Італії – 24 387, з Великобританії – 3 400, із Франції – 7 213 вояків. (Зазначимо, що ЗУНР так і не вдалося впродовж 1918–1919 рр.

²¹ *Омельянович-Павленко М.* Спогади українського командарма. – С. 151–152.

²² ЦХИДК. – Ф. 308. – Оп. 9. – Д. 517. – Л. 65.

²³ Там само.

звільнити з Італії і переправити в Галичину 40 тис. полонених українців). Крім того, було оголошено про набір до армії Ю. Галлера добровольців польської діаспори²⁴.

Зокрема, лише із США прибуло в Париж 2 тис. галичан. Як доповідав генерал Ю. Галлер Польському військовому відділу при Національному Комітеті в Парижі 14 лютого 1919 р., було сформовано: штаб армії – 42 офіцери і 309 солдатів, 1-ша піхотна дивізія – 296 офіцерів і 10 806 солдатів, 2-га піхотна дивізія – 203 офіцери і 8 205 солдатів, вишкільні частини – 229 офіцерів і 5036 солдатів. Крім того, писав командарм, зголосилося добровольців: у Італії – 17 тис., у Франції – 4 тис., у Великобританії – 10 тис., а всього – 857 офіцерів і 90 980 солдатів, які тимчасово перебували у польських таборах²⁵.

Дехто з громадсько-політичних діячів і військовиків ЗУНР (серед них прихильник консервативного руху В. Кучабський) вважали можливим прийняти умови Парижа, щоб включити Галичину і Наддніпрянську Україну разом із Польщею в число союзників Антанти у протистоянні з червоною Москвою у такий спосіб врятувати незалежність ЗУНР, нехай на меншій території. Водночас досвідчений дипломат М. Лозинський їм аргументовано заперечував, бо був упевнений, що прийняття пропозицій Ю. Бартелемі не врятувало б Галицьку державу від польської агресії²⁶.

Розвиток Вовчухівської операції ГА та втручання місії Антанти з метою допомоги Польщі в момент її воєнних невдач постійно були в полі зору більшовицького керівництва в Москві. Якщо на початку українсько-польської війни партійна преса, зокрема центральний орган РКП(б) «Правда», містила повідомлення нейтрально-інформативного характеру, то в лютому–березні вони несподівано стали прихильними до галицьких українців. У постанові ЦК від 4 лютого 1919 р. за підписом В. Леніна зазначено, що Польща намагається загарбати силою землі Галичини. А 21 березня «Правда» так прокоментувала діяльність антантівської місії Ю. Бартелемі: «Народний Секретаріат ЗУНР – український уряд – не міг пристати на образливі пропозиції поляків встановити демаркаційну лінію, яка залишала в руках поляків великі простори української території». «Правда» задоволено констатувала, що переговори в Ходорові провалилися і Галицька армія розгорнула активні бойові дії проти поляків. А на III з'їзді РКП(б) В. Ленін у виступі висловився за поширення впливу більшовицької Росії і радянського Харкова на Галичину. Москва сподівалася включити ЗУНР в єдиний фронт з радянською Україною, прокомуністичною Угорщиною проти Антанти, а також використати територію ЗУНР для походу Червоної армії в Угорщину. Згодом уряд Х. Раковського в радянській Україні вжив заходів для прямих переговорів з керівництвом ЗУНР і командуванням УГА і навіть пропонував допомогу в боротьбі з поляками, намагався відколоти ЗУНР від УНР, з якою точилася війна²⁷.

Отже, комісія Ю. Бартелемі своїми пропозиціями на переговорах в Ходорові засвідчила, що відстоює інтереси Польщі. Зініційована нею перерва в бойових діях дала змогу полякам значно посилити свої війська Галицького фронту й перейти у

²⁴ ЦХИДК. – Ф. 308. – Оп. 9. – Д. 517. – Л. 65.

²⁵ ЦХИДК. – Ф. 471. – Оп. 1. – Д. 83. – Л. 39–55.

²⁶ *Кучабський В.* Корпус Січових Стрільців. Воєнно-історичний нарис / В. Кучабський. – Чикаго, 1969. – С. 255–258, 267; *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918–1920. – С. 84.

²⁷ Правда. – 1919. – 5 лютого. – С. 1; *Назарук О.* Рік на Великій Україні / О. Назарук. – Відень, 1920. – С. 178–181.

березні до контрнаступу, який звів нанівець досягнення Вовчухівської операції ГА. Державно-політичне керівництво ЗУНР, особливо президент Є. Петрушевич, усе ще вірили у справедливі рішення Найвищої Ради Паризької конференції; сподівалися, що вона визнає ЗУНР поряд з іншими незалежними національними державами, які утворилися після розпаду Австро-Угорської імперії, та недоторканість її кордонів. Тому галицькі українці виконували вимоги Парижа припинити бойові дії і розпочати мирні переговори з поляками, які виявилися підступними маневрами на користь Варшави. Власне ці заходи Парижа не дозволили довести до переможного кінця Вовчухівську наступальну операцію Галицької армії в лютому–березні 1919 р.

Не лише західноукраїнські, але й американські лідери не розглядали варіанта утворення самостійної ЗУНР. На сході Європи перевагу віддавали федеративним зв'язкам, що, на думку офіційного Вашингтона, мало забезпечити право окремих народів на самовизначення і водночас запобігти балканізації Центрально-Східної Європи та творенню малих нежиттєздатних держав. Важливим геополітичним чинником, що ускладнював політику великих європейських держав і США у Східній Галичині, було врахування інтересів Росії, яка в роки Першої світової війни прагнула приєднати Східну Галичину; цього домагалися також О. Колчак та А. Денікін²⁸.

З інших зовнішніх причин, які завадили військово-політичному проводу ЗУНР виконати завдання операції, відзначимо важке становище УНР на українсько-більшовицькому фронті в лютому–березні 1919 р., що не дало змоги Галицькій армії отримати необхідну допомогу, а також позиція С. Петлюри, який, по суті, підтримував вимоги місії Антанти. Проте він керувався власними міркуваннями: розраховував на допомогу ГА та активне втручання Польщі у війну з більшовицькою Росією, що, на його думку, врятувало б УНР. Негативну роль зіграло виникнення більшовицького уряду Б. Куни в Угорщині, це налякало Захід і посилило його допомогу Польщі, щоб не допустити подальшого проникнення більшовизму в Європу.

Yaroslav Marchenko. Foreign policy factors in the Polish-Ukrainian war in 1918–1919

The article studies some aspects of the Polish-Ukrainian War in 1918–1919 through the prism of foreign policy factors. Author highlights the features of the Vovchukhiv operation, plans of Western European countries regarding the restoration of Ukrainian statehood on the Western Ukrainian lands. Amount of aid from the Entente to interwar Poland is shown, diplomatic measures for establishing a truce in Galicia are considered, Bolsheviks' plans through the Polish-Ukrainian war in 1918–1919 are described. The author argues that the ZUNR's leadership did not show constructive activity in diplomacy as it Warsaw did; this could help end the Ukrainian-Polish war on the conditions of maintaining the independence of the Western Ukrainian People's Republic (ZUNR).

Keywords: ZUNR, Polish-Ukrainian war, Vovchukhiv operation, diplomacy, mission of Yu. Barthelemy.

²⁸ Нариси з історії дипломатії України. – С. 374.

Оксана ПАСИЦЬКА

БІЗНЕС І ОСВІТА: ДІЯЛЬНІСТЬ ТОРГОВЕЛЬНО- КООПЕРАТИВНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ У ГАЛИЧИНІ В ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

Охарактеризовано стан розвитку та особливості навчального процесу в українських кооперативних та торговельних навчальних закладах. Зокрема проаналізовано діяльність Кооперативного ліцею Ревізійного Союзу Українських Кооператив та Торговельної школи Товариства «Просвіта», роль українських культурно-освітніх товариств та економічних установ у розвитку та пропаганді кооперативної освіти в Галичині.

Ключові слова: кооперація, освіта, викладачі, учні, торговельно-кооперативні навчальні заклади, Галичина, Львів.

У першій третині ХХ ст. становленням та розвитком українського торговельно-кооперативного шкільництва в Галичині займалися культурно-освітні товариства та установи, як-от «Просвіта», «Рідна школа», РСУК, «Народна торгівля», «Сільський господар», «Маслосоюз». Найбільш результативною в цьому напрямі виявилася діяльність А. Гаврилка, М. Галушинського, А. Жука, А. Качора, К. Коберського, Д. Коренця, Й. Танчаковського, В. Левицького, О. Луцького, І. Лучишина, Ю. Павликовського тощо. Особливу роль у популяризації ідей кооперативного руху відіграло Товариство «Просвіта». Створення учнівських кооперативів і запровадження теоретичного курсу з кооперації було одним із напрямів діяльності Товариства «Рідна школа» в галузі торговельно-кооперативного виховання. Економічні товариства «Народна торгівля», «Сільський господар», «Маслосоюз» спрямовували свою діяльність на підготовку кваліфікованих кадрів для власних потреб. РСУК виконував інформаційно-координуючі функції у процесі поширення й реалізації кооперативних ідей.

У зв'язку з формуванням бізнес-середовища та розширенням мережі кооперативів виникала потреба в поширенні кооперативних ідей, підготовці кваліфікованих кооперативних працівників. Про необхідність кооперативного навчання писав референт фахових шкіл І. Лучишин: «В наших гімназіях, семінаріях та в старших класах народних шкіл треба конче завести обов'язкову науку кооперації та дати можливість молоді практично зазнайомитися з нею через закладання і ведення при кожній школі шкільних кооператив. Берім собі приклад хоч би з Естонії і Латвії, де кооперація є предметом навчання у всіх школах, від народніх до університету»¹.

¹ *Лучишин І.* Фахові школи: порадник для батьків та молоді / І. Лучишин. – Львів: Накладом «Рідної школи» при матеріальній допомозі Ревізійного Союзу Українських Кооперативів та Маслосоюзу у Львові. З друкарні Е. Шпильки в Яворові. – 1930. – С. 59.

Важливим виховним і соціалізуючим чинником особистості було запровадження у 1932 р. обов'язкового теоретичного навчання основ кооперації у старших класах середніх та народних шкіл. Одночасно керівництво «Рідної школи» наголошувало, що головною метою навчання кооперації молоді є морально-ідеологічне виховання в дусі етичних ідей співництва й солідарності, а не суто професійна підготовка кооператорів-практиків². Навчання кооперації планували проводити так, щоб зацікавити молодь до самостійного вивчення кооперації та поглибити симпатії до кооперативної ідеї. Із наукою кооперації повинен був ознайомитися не лише той учитель, який викладав кооперацію. Із основами кооперації мали ознайомитися всі учителі. Педагоги мали використовувати кооперативні знання для поглиблення кооперативних відомостей у процесі навчання інших предметів. Наприклад, під час викладання історії та географії треба було також торкатись економічних питань, зокрема кооперації. На уроках української мови учнів навчали писати протоколи засідань, вести кореспонденцію. Тобто перед учительським персоналом ставили завдання докладати максимум зусиль для виховання молоді в кооперативному дусі³. Однак, на відміну від економічних навчальних закладів, у середніх та народних школах цю ідею не вдалося цілком реалізувати.

Педагог А. Гаврилко писав, що «від освіти народу залежить успіх кооперації»⁴. Він також давав поради, як навчати дітей кооперації, зокрема чого має навчити молодь шкільна кооперація: «Бачити й вишукувати те, що усіх лучить, оминати того, що роз'єднує більшість; бачити потреби загалу і спосіб їх вдоволювання; учитися на прикладі товарознавства – які є товари, з чого їх виробляють і як; пізнавати джерела закупки товарів – гуртові й детальні; порівнювати ціни гуртові з детальними, калькулювати ціни товарів; учитися книговодства, складання рахункових звітів і звітів про діяльність; учитися парламентаризму, проведу нарадами, висказувати в відповідній формі свої гадки, виконувати ухвали»⁵.

Мета діяльності шкільних кооперативів – ознайомлення дітей із кооперативною ідеєю і практикою. Відповідно до потреб учнів і школи шкільні кооперативи займалися: забезпеченням підручниками і шкільними приладами; поповненням шкільної бібліотеки книжками, журналами, часописами; створенням шкільного музею й поповнення експонатами; організацією шкільних свят, лекцій та екскурсій. Більш складним видом діяльності була організація кооперативної їдальні чи буфету для харчування своїх членів, зокрема бідніших. Шкільні кооперативи виробничого типу займалися палітурними (оправа книжок) і столярними роботами; виготовленням іграшок; організацією спільної праці в городництві, садівництві, бджільництві. При школах діяли також ощадні та кредитні каси як спеціальні фонди, які привчали учнів до ощадності та громадського планування і особистого життя, так і всієї шкільної громади⁶.

² Гінтерс З. Соціалізація особистості в процесі фахової економічної освіти: ретроспективний погляд / З. Гінтерс // Педагогіка і психологія професійної освіти: науково-методичний журнал / [гол. ред. Н. Г. Ничкало]. – Львів, 2007. – № 5. – С. 174.

³ Там само. – С. 174–175.

⁴ Гаврилко А. Роля учительства в кооперації / А. Гаврилко. – Львів: Накладом автора і с-ки. З друкарні «Діла». – С. 3.

⁵ Там само. – С. 11.

⁶ Гінтерс З. Соціалізація особистості в процесі фахової економічної освіти... – С. 172–173.

До економічної теоретико-практичної діяльності учнів спонукали не лише шляхом створення шкільних крамниць, а й організації ощадних кас. У крамницях учні вчилися торговельній справі, обліку й розрахункам у торгівлі, оцінюванню вартості виробів, а в ощадних касах ознайомилися з елементами банківської справи. У такий спосіб формувалися практичні навички майбутньої бізнесової діяльності.

Про кооперативне виховання референт фахового шкільництва І. Лучишин писав: «Кооперація виховає працюючих, рухливих громадян, дасть їм практичне знання, необхідне для людини як господаря у власному чи народному господарстві. А правильно поставлене кооперативне виховання піднесе в очах молодого покоління значення і вартість людей, які працюють для і серед народу, покаже їм, що на українських землях є величезне поле для праці, яке живим і працездатним людям дасть засіб для прожиття»⁷.

У 1920–1930-х рр. РСУК був однією з центральних установ, яка займалася підготовкою кадрів для української кооперації й торгівлі. РСУК за участі представників різних кооперативних об'єднань («Народна торгівля», «Центросоюз», «Центробанк», «Маслосоюз») і громадських освітніх організацій («Просвіта», «Рідна школа») організовував засідання, на яких обговорювали питання підвищення кваліфікації кооперативних працівників. Із цією метою РСУК організовував кооперативні курси, забезпечував лекторів та слухачів необхідними навчальними матеріалами, а до викладання дисципліни кооперації залучав своїх службовців. Надзвичайно популярними були заочні кооперативні курси РСУК⁸.

Від 1936 р. РСУК проводив вакаційні курси, на яких викладали О. Луцький, К. Коберський, І. Зелінський, І. Луч, М. Корчинський та інші. Лекції читали: Ю. Павликовський «Кооперація за української державності»; І. Витанович «З починів українського суспільно-економічного відродження і як народжувався у нас кооперативний рух», «Кооперація як виховний чинник в школі і потреби та недостачі в наших школах»; І. Филипович «Відбудова західноукраїнської кооперації після війни»; О. Луцький «Наш кооперативний світогляд на тлі головних економічних доктрин», «Кооперативи здоров'я і план організації українських кооперативів здоров'я»; В. Левицький «Кооперація як форма господарської демократії»; К. Коберський «Абрамовський як ідеолог кооперації», «Планова кооперація і господарка»; М. Хроноват «Краєвий молочарський союз у минулому, сучасному і майбутньому»; А. Матчак, Б. Біганський «Враження з прогулянки українських кооператорів по Швеції і Данії».

Як провідна установа української кооперації, РСУК проводив курси бухгалтерів для учнів греко-католицької Богословської академії у Львові, лекції з кооперації на курсах інструкторів Хліборобського вишколу молоді, сільськогосподарських інструкторок при «Сільському господарі» у Львові та кооперативних пропагандисток Жіночої кооперативної гільдії та Союзу українок⁹. РСУК організовував щорічні кооперативні свята під гаслом: «Самі беремо свої справи в руки». Із метою кооперативної

⁷ Лучишин І. Кооперативне виховання в школах «Рідної школи» // Рідна школа (Львів). – 1932. – Ч. 1. – С. 91.

⁸ Ковальчук О. Особливості підготовки кадрів кооперативними товариствами у Галичині (кін. XIX – перша пол. XX ст.) / О. Ковальчук // Педагогіка і психологія професійної освіти: науково-методичний журнал / [гол. ред. Н. Г. Ничкало]. – Львів, 2002. – № 6. – С. 397.

⁹ Там само. – С. 398.

пропаганди РСУК підготував цикл фільмів із кооперативного та побутового життя. Члени РСУК проводили низку інших заходів: анкетування «Кооперація як чинник поступу в нашій національній життю»; конкурси статей на тему «Вплив кооперації на наше село». Із метою поглиблення знання кооперативних працівників організували закордонні екскурсії до Данії та Швеції¹⁰.

РСУК планував створити мережу кооперативних курсів у всій Галичині. У 1938 р. представники ревізійно-кооперативної установи зверталися до Кураторії львівського шкільного округу з відповідною пропозицією щодо відкриття систематичних кооперативних курсів на зразок роботи в цьому напрямку економічної установи «Сполем» у Варшаві¹¹. Планували організувати навчання у групах бухгалтерів кредитних та молочарських кооперативів, кооперативних працівників і членів наглядових рад¹².

Від кінця 1930-х рр. у Львові діяв Приватний коєдукаційний кооперативний ліцей РСУК – школа вищого ступеня, яка готувала кооперативних службовців середньої ланки різних кооперативних організацій¹³. Ліцей функціонував під керівництвом дослідника кооперативного руху І. Витановича, який був учнем І. Крип'якевича та М. Кордуби. І. Витанович написав низку розвідок на кооперативну тематику, які публікували в «Господарсько-кооперативному часописі», «Агрономічному віснику» та інших економічних часописах.

Право на відкриття ліцею дала Кураторія Львівського шкільного округу 14 вересня 1938 р. Навчання відбувалося у приміщенні РСУК. У ліцеї навчали молодь працювати в рільничих, рільничо-торговельних, споживчих, кредитових кооперативах на теоретичних і практичних заняттях відповідно до Закону від 11 березня 1932 р. про устрій шкільництва¹⁴. На перший навчальний 1938–1939 н. р. записалося 43 особи (22 хлопці, 21 дівчина). Це були діти із сімей різного соціального статусу з Львівського, Станиславівського, Тернопільського, Волинського воєводств¹⁵.

У навчальному закладі працювали вчителі, які мали закінчені вищі академічні студії або тимчасовий дозвіл на навчання. Вони брали участь у краєвих та закордонних конференціях, з'їздах, а також були слухачами методично-дидактичних курсів техніки реклами в Катовіцах.

У навчальному закладі велику увагу приділяли викладанню фахових предметів, зокрема намагалися поєднувати теорію з практикою, а саме теорію з організацією кооперативів, товарознавство з господарською географією. Під час викладання акцентували увагу на суспільній співпраці та кооперативних ідеях. У ліцеї були спеціалізовані фахові кабінети: товарознавчий, торговельний, а також діяв шкільний кооператив.

¹⁰ Там само. – С. 400–401.

¹¹ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). – Ф. 179. – Оп. 4а. – Спр. 2576. – Арк. 1.

¹² Там само. – Арк. 6.

¹³ *Гінтерс* З. Економічна освіта молоді в Галичині на початку ХХ ст. / З. Гінтерс // Педагогіка і психологія професійної освіти: науково-методичний журнал [гол. ред. Н. Г. Нічкало]. – Львів, 2005. – № 2. – С. 133.

¹⁴ ЦДІАЛ України. – Ф. 179. – Оп. 4а. – Спр. 665. – Арк. 2.

¹⁵ Там само. – Арк. 1–7.

Серед торговельних навчальних закладів варто виділити Торговельну школу Товариства «Просвіта» у Львові, яка функціонувала з 1911 р. Торговельна школа була своєрідним навчально-виробничим комплексом у міжвоєнний період: Торговельна школа (1911); Однорічний торговельний курс для абітурієнтів (1921), від 1937 р. – Школа адміністративно-торговельної підготовки; Вищий кооперативний курс (від 1929 р. – Економічно-кооперативний інститут)¹⁶. Згідно зі статутом завдання Торговельної школи полягало в тому, щоб «підготовляти теоретично і практично молодь обох полів до праці в наших торговельних, касових і промислових, передусім кооперативних установах»¹⁷.

Педагогічний процес у навчальному закладі ґрунтувався на програмах і навчальному плані, які були складені на підставі планів дворічних торговельних шкіл, які діяли в Австрії (від 1911 р.), та відповідно до планів трирічних шкіл (від 1924 р.). За окремим дозволом шкільної влади введено науку про співництво (кооперацію) як обов'язковий предмет¹⁸. Додатковими предметами у школі були англійська та французька мови, палітурництво, друкування на машинці.

Навчання й виховання молоді, професійна підготовка значною мірою залежали від педагогічного колективу. Зауважимо, що впродовж 1920–1930-х рр. у школі та на курсах викладали педагоги штатні та сумісники з вищою загальною чи професійною освітою, яку здобули в місцевих або закордонних вищих школах. Наприклад, А. Ковалисько, А. Березовський, І. Лежогубська були випускниками Торговельної академії у Відні. А. Березовський працював у школі понад 30 років, а І. Лежогубська – понад 25 років. Педагоги С. Старосольський, М. Рудницький, Т. Білостоцький, І. Витанович, Є. Пеленський, Д. Коренець закінчили філософські студії у Львівському університеті та за кордоном. С. Любомир вивчав товарознавство у школі, політичну арифметику на Однорічному торговельному курсі, завідував товарознавчим кабінетом, був інженером Політехніки у Празі, директором фірми «Достава»¹⁹. Крім цього, він – автор підручників із товарознавства читав відкриті лекції «для всіх поляків – професорів товарознавства Львівської округи»²⁰. У школі викладав також Северин Пастернак – директор Фахово-доповнюючої чоловічої школи у Львові, випускник гірничої академії у Пржимбрамі. Працювали в цьому навчальному закладі випускники Вищої школи заграничної торгівлі у Львові З. Котович і В. Кисілевський. У 1920-х рр. кооперацію у школі викладав редактор «Господарсько-кооперативного часопису» А. Гаврилко, а також учителями працювали Ю. Павликовський – випускник правничих студій Львівського університету та Рільничої академії у Відні; І. Цьорох та О. Скрентович – випускники Торговельної академії у Львові; В. Несторович викладав економію і книговодство на Однорічних торговельних курсах, був абсолювентом Високої школи для світової торгівлі у Відні, редактором фахового часопису «Торговля і промисл»; І. Федів – доктор філософії Празького університету, абсолювент Празької

¹⁶ Ковальчук О. Навчально-виховний процес в українській торговельній школі / О. Ковальчук // Рідна школа. Збірка спогадів колишніх учнів – «рідношкільників». – Львів: РВО «Основа», 1999. – С. 103–104.

¹⁷ ЦДІАЛ України. – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 1696. – Арк. 1.

¹⁸ Ковальчук О. Навчально-виховний процес в українській торговельній школі... – С. 106.

¹⁹ ЦДІАЛ України. – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 1696. – Арк. 7–8.

²⁰ Там само. – Спр. 1697. – Арк. 16.

політехніки, викладав господарську географію і стенографію на Однорічних торговельних курсах²¹. Важливу роль у діяльності школи відіграв Й. Танчаківський – перший референт фахового шкільництва в «Рідній школі» у Львові і творець так званої Торговельно-промислової комісії в «Рідній школі». У період керівництва Д. Коренця педагогічну працю розпочали енергійні вчителі А. Ковалисько та І. Витанович.

Деякі професіонали поєднували громадську діяльність із викладацькою працею, зокрема М. Волошин – адвокат, І. Чапельський – банківський урядник, В. Ольховий – інженер РСУК, викладав кооперацію й кооперативне книговодство, К. Коберський – редактор кооперативного часопису, навчав учнів кооперації, Р. Чайковський – апеляційний суддя, який викладав торговельне законодавство й суспільно-політичний устрій держав²².

Велику увагу приділяли учнівській практиці та відвідуванню кооперативних установ, приватних і державних торговельних, промислових і кооперативних підприємств, що мало допомогти молоді після закінчення школи працевлаштуватися за фахом. Учні проходили вакаційну практику у львівських кооперативах та на фабриках, зокрема у краєвому союзі «Сільський господар», «Народній торгівлі», парцеляційному товаристві «Земля» тощо. Під час навчання шкільна молодь відвідувала «склепи і магазини» «Народної торгівлі», Краєвого союзу господарського, бюро Краєвого союзу кредитового, Земельного банку гіпотечного й Товариства взаємних обезпечень «Дністер». Наприклад, у лютому–березні 1922 р. учні школи оглянули млин «Том і син». У 1925 р. вони відвідали «Східні торги», фабрику «Фортуна нова», Львівську броварню, книгарню «Атлас», «Маслосоюз», фабрику залізних виробів Зеленського, фірму Бачевського у Львові²³. У 1937–1938 н. р. учні купецької гімназії оглянули ливарню заліза «Ферум», механічну ткальню «Комета» у Львові, а також мали зустріч із М. Заячківським – директором «Народної торгівлі»²⁴. У 1938–1939 н. р. учні, окрім краєзнавчих прогулянок, відвідували «Східні торги» у Львові, у Винниках – фабрику цвяхів «Сталь», державну фабрику тютюнових виробів, підприємство «Гар», де виготовляли гребінці і дзеркала, млин Аксельбрада у Львові тощо²⁵. Учні Торговельної школи відзначали українські національні та професійні свята, відвідували виставки українського промислу, виставки творів Асоціації незалежних українських митців, протиалкогольні публічні заходи Товариства «Відродження» тощо.

Випускники школи й курсів працевлаштовувалися в міських і сільських кооперативах від найнижчого ступеня до найвищих централ РСУК. Чимало з них ставали співробітниками торговельних фірм, власниками торговельних підприємств. Абсолютенти мали право займати місця урядовців II категорії в державній і самоврядній службі на рівні з матуристами гімназій.²⁶ У 1936 р. випускники Торговельної

²¹ ЦДІАЛ України. – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 1696. – Арк. 8–9.

²² Там само. – Ф. 179. – Оп. 4а. – Спр. 2256. – Арк. 22.

²³ Там само. – Спр. 2257. – Арк. 15, 20; Спр. 2258. – Арк. 10.

²⁴ Там само. – Спр. 2265. – Арк. 50.

²⁵ Там само. – Спр. 2266. – Арк. 33.

²⁶ Ковальчук О. Навчально-виховний процес в українській торговельній школі... – С. 105.

школи утримували понад десять крамниць, що було дуже важливо для суспільно-економічного розвитку Галичини²⁷.

У 1930-х роках унаслідок реформування фахового шкільництва відбулися зміни в торговельно-кооперативних навчальних закладах. Зокрема, Торговельну школу у Львові реорганізовано в торговельну гімназію (офіційна назва – Приватна коедукційна купецька гімназія у Львові Товариства «Рідна школа»), а замість Однорічного підготовчого курсу створено Однорічну школу адміністраційно-торговельної підготовки, а Торговельну школу в Яворові перейменовано на Кооперативну школу. Педагогічна спільнота позитивно відреагувала на реорганізацію торговельних навчальних закладів і очікувала позитивних змін²⁸.

Навчання в гімназії тривало чотири роки. Навчально-організаційний процес школи відповідав організації аналогічних державних чотирирічних купецьких гімназій, а індивідуальний напрям навчального закладу був торговельно-кооперативним. Торговельна гімназія готувала кваліфікованих працівників кооперативів, чого вимагали тогочасні економічні обставини. Велику увагу приділяли також вивченню торговельного підприємництва, товарознавства, господарської географії, техніки реклами, організації й техніки торгівлі. Учні торговельної гімназії проходили обов'язкову практику на різних господарсько-кооперативних підприємствах²⁹. Закінчення Торговельної гімназії давало змогу продовжувати навчання на вищих студіях, працювати в економічних установах (кооперативних, банківських, господарських, промислових), чи бути урядовцями II категорії на державній службі³⁰.

У Купецькій гімназії в 1937–1938 н. р. навчалось 235 учнів: 91 дівчина, 144 хлопці³¹. Станом на 1938–1939 н. р. у школі працювало 5 штатних, 15 позаштатних учителів та 2 лікарів³². Педагогів Купецької гімназії, крім навчально-виховної роботи, активно залучали до науково-виховних заходів у закладі й за його межами. Зі звіту за 1938–1939 н. р. дізнаємося про те, що в січні 1939 р. проф. Т. Білостоцький брав участь у Конгресі польських стенографів та 3'їзді учителів стенографії. 27–28 січня 1939 р. проходила окружна «конференція учителів-комерціалістів» у Державній купецькій гімназії у Станіславові за участі проф. З. Котовича, проф. С. Пастернака та проф. В. Кисілевського. А. Ковалисько у березні 1939 р. брав участь у «конференції учителів-комерціалістів» у Тернополі. У травні 1939 р. в Державній купецькій гімназії в Перемишлі організовано конференцію учителів товарознавства, у якій взяли участь директор А. Ковалисько, проф. Л. Савойка і проф. С. Пастернак³³.

Зауважимо, що приватні торговельно-кооперативні заклади майже не фінансувалися з державного бюджету. Зокрема, із кошторису Львівської купецької гімназії довідуємося, що дохід навчального закладу у 1937 р. становив 44 280 зл.: 38 810 –

²⁷ Білавич Г. Товариство «Рідна школа» / Г. Білавич, Б. Савчук. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1999. – С. 132.

²⁸ ЦДІАЛ України. – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 1696. – Арк. 5.

²⁹ Там само. – Спр. 1696. – Арк. 11.

³⁰ Там само. – Спр. 1703. – Арк. 1.

³¹ Там само. – Спр. 1402. – Арк. 2.

³² Там само. – Ф. 179. – Оп. 4а. – Спр. 2266. – Арк. 8.

³³ Там само. – Арк. 32.

шкільні сплати, 2 250 – здача в оренду приміщення на адміністративно-торговельний курс, 3 000 – допомога від Міністерства віросповідань і освіти, 200 зл. – допомога Промислово-торговельної палати³⁴.

Найбільше надії на розвиток торговельного навчального закладу у Львові педагогічні працівники покладали на українську спільноту. Організаційну підтримку та фінансову допомогу Торговельна школа отримувала від Товариства «Рідна школа», Краєвого союзу кредитового, Товариства «Дністер», «Народної торгівлі», Центрального союзу кооперативів, Краєвого товариства кредитового, «Народної гостинниці»³⁵.

Товариство «Рідна школа» наприкінці 1930-х рр. мало намір заснувати також однорічну кооперативну школу у Бродах³⁶, а також у Сокалі, в Угневі, у яких могла б навчатися молодь із Волині та Холмщини³⁷. Однак ці спроби були невдалими. На зразок Львівської торговельної школи хотіли відкрити фаховий навчальний заклад у Станіславові. Організаційними питаннями займався банкір Василь Тимцюрак, а директором був професор В. Садовський. Однак, зважаючи на недостатню кількість учнів, школа функціонувала лише один 1921–1922 н. р. Опісля О. Скрептович намагався відкрити у Станіславові торговецькі курси «Рідної школи», але й вони не працювали довго. Торговельна школа у Городенці, яку заснував адвокат В. Кассіян, також діяла нетривалий термін. Лише в 1934 р. організовано в Яворові Українську приватну торговельну школу, а 1939 р. – у Станіславові – чотирирічну торговельно-кооперативну гімназію. У 1938–1939 н. р. відкрито Приватний жіночий торговельний ліцей із українською мовою навчання Українського інституту для дівчат у Перемишлі³⁸.

Отже, торговельно-кооперативні навчальні заклади Галичини відігравали важливу роль у національному економічному розвитку українців та формуванні економічної моделі суспільства. У них навчалася молодь не лише з Галичини, а й з Волині, Холмщини, Полісся, Підляшшя, Бессарабії, Буковини й Закарпаття. Тобто вони мали не лише локальний, а загальноукраїнський характер національно-господарських установ. Українці в еміграції також організовували торговельні навчальні заклади, наприклад Українську комерційну школу в Чикаго, про яку згадує економіст В. Доманицький у своєму рефераті як про заклад спеціально пристосований до умов американського економічного життя³⁹. Загалом, торговельно-кооперативне навчання і впровадження шкільного кооперативу розглядали в тогочасному бізнесовому середовищі як практику громадської співпраці, солідарності та самопомоги. Кооперативне виховання було практичною школою демократичного виховання, прищеплювало молоді почуття громадської відповідальності, готувало дітей до дорослого підприємливого життя, вчило думати не лише про власні потреби, але й мислити критеріями соціального підприємництва.

³⁴ ЦДАЛ України. – Ф. 179. – Оп. 4а. – Спр. 1400. – Арк. 1 зв.

³⁵ Там само. – Спр. 2258. – Арк. 12.

³⁶ Там само. – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 337. – Арк. 1.

³⁷ Там само. – Спр. 338. – Арк. 4.

³⁸ *Ginперс* З. Економічна освіта молоді в Галичині на початку ХХ ст. ... – С. 132.

³⁹ ЦДАЛ України. – Ф. 302. – Оп. 1. – Спр. 606. – Арк. 25.

Oksana Pasitska. Business and Education: Activities of Trade-Cooperative Educational Institutions in Galicia in the first third of XX century

The article inquires into the development and features of educational process in Ukrainian cooperative and trade educational institutions. Particularly, activities of the Cooperative lyceum of Ukrainian Cooperatives' Revisory League (RSUK) and Trade school of «Prosvita» society are analyzed. The position and role of Ukrainian cultural and educational societies and economic establishments in development and propaganda of cooperative education in Galicia are identified.

Keywords: cooperation, education, teachers, students, trade-cooperative educational institutions, Galicia, Lviv.

Ірына РАМАНОВА

РЭПРЭЗЕНТАЦЫІ БАЛЬШАВІЦКАГА ТЭРОРУ Ў ШКОЛЬНЫХ НАВУЧАЛЬНЫХ КУРСАХ

У статці зазначена, што поєднання радянскай схемы выкладання історыі з некаторымі перапіскамі «старых» тем і невялікім дадаванням новых ё характэрным для падручнікаў Беларусі ў XXI ст. Стаття складаецца з двух частин. Перша частина прысвечана інтэрпрэтацыі перыяду 1930-х гадоў у школьнаму падручніку для 10 класіў (Я. К. Новік, «Історыя беларусі», 1917–1945 рр., «Вуч, Дапам, 10 клас», Мінськ: «Народна асвета», 2012. 182 с.). Друга частина акреслюе асновны ідэі аўтара, і іі можна розглядаці як альтэрнатыўны падручнік. Асновны тэзі: трэба не ліше змінці структуру падацца матэрыялу падручніка (сацыяльна-політычнае жыцця, сацыяльна-эканамічны развіток, культура), але й іго канцэпцыю. Мі павінны відмовіціся від тоталітарнаі мадэлі вівчэння радянскага суспільства. В эпоху «всезнацца» Google і велікаі кількасці канфліктных джерел завданням школьнага курсу мае стати фармування навічок крытычнага мыслення. У статці розкрыто, як можна спробаваті віршыці ці праблемы, залучышы певны тэмы та матэрыялы дошкільных курсіў.

Ключовыя слова: Беларусь, школьны падручнікі, вітчызняна історыя, выкладання матэрыялу, новы канцэпцыі.

Бясконцае прайграванне савецкай схемы з некаторым перапісваннем «старых» тэм і невялікім украпленнем новых – вось што характарызуе нашыя падручнікі па XX стагоддзі. Натуральна, варта спыніцца на змесце падручнікаў, але, падкрэслію, неактуальнай на сённяшні дзень з’яўляецца і сама канцэпцыя падачы матэрыялу.

У дадзеным артыкуле я спынюся, найперш, на 1930-х гадах. За аснову вазьмудзейнічаючы школьны падручнік Я. К. Новіка «Гісторыя Беларусі, 1917–1945»¹, пасля паспрабую акресліць асноўныя меркаванні наконт таго, як мог бы выглядаць альтэрнатыўны падручнік.

1920–1930-м гадам ва ўзгаданым падручніку прысвечаны другі раздзел («Беларусь ва ўмовах станаўлення савецкага сацыялістычнага грамадства. Заходняя Беларусь пад уладай Польшчы»), нас цікавяць параграфы 8–17.

Літаральна першым сказам дадзенага раздзелу задаецца фрэйм і вектар: «1921–1939 г. – перыяд ажыццяўлення ў Беларускай ССР новай эканамічнай палітыкі і будаўніцтва савецкага сацыялістычнага грамадства». Такім чынам, размова будзе весціся ў рамках парадэгмы «будаўніцтва савецкага сацыялістычнага грамадства»

¹ *Новік Я. К.* Гісторыя Беларусі, 1917–1945: вучэб. дапам. для 10 класа ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларускай мовай навучання / Я. К. Новік. – Мінск: «Народная асвета», 2012. – 182 с.

(с. 46)², бо пра нэп тут жа напісана каратка і зразумела – гэта «тактычны манеўр Камуністычнай партыі і Савецкай дзяржавы ва ўмовах пасляваеннай разрухі, а не змена стратэгічнага курсу» (с. 47). Пры чым, для выступаючых супраць «тактычнага манеўру» гэта было «ідэалагічным прыкрыццём барацьбы за ўладу, якая доўжылася на працягу двух наступных дзесяцігоддзяў».

Пры чытанні падручніка нельга пазбавіцца ад уражання, што ёсць нейкі абсалют – Камуністычная партыя і Савецкая дзяржава, якія ведаюць, як трэба, усе, хто супраць, маюць толькі карысныя мэты. Пры чым, ніякіх прозвішчаў, фактаў! Змагаюцца сілы Добра і Зла. Далей ідзе некаторая канкрэтызацыя – сілы Добра прадстаўлены Сталіным, Зла, найперш, – Троцкім, які прапаноўваў абкласці сялян «індустрыяльнай данінай» (с. 47). Палітычная лінія прыхільнікаў Сталіна (як сказана ў падручніку «большасці кіраўнікоў ЦК ВКП(б) і СНК СССР»(!)) асноўвалася на тым, што «індустрыя павінна базіравацца на паступовым пад’ёме матэрыяльнага і культурнага ўзроўню працоўных горада і вёскі» (с. 47)³. Але ў наступным абзацы размовы пра гэта ўжо няма, ёсць – пра неабходнасць дагнаць капіталістычныя краіны і пра поспехі, якія былі дасягнуты.

У раздзеле аб Культурнай рэвалюцыі, сцвярджаецца: «Усе здабыткі культуры і сусветнай цывілізацыі станавіліся даступнымі для чалавека працы» (с. 48). Гучыць як лозунг. І не было ў СССР ні цензуры, ні ідэалагічнага дыктату, ні барацьбы з іншадумствам, ні жалезнай заслоны і г. д.

На ст. 48 пасля заявы, што «да канца 30-х гадоў у СССР было створана сацыялістычнае грамадства», мы, урэшце, можам даведацца што гэта такое, «сацыялістычнае грамадства», сярод сямі пунктаў вызначэння наступныя: аднапартыйная сістэма, усеўладдзе партыйна-дзяржаўнай наменклатуры і абмежаванне дэмакратычных пачаткаў у жыцці грамадства. Вось так вось! З гэтым паспрачацца нельга, усё гэта да канца 1930-х гадоў ужо мела месца, а значыць, зыходзячы з такога вызначэння, «сацыялістычнае грамадства было створана».

² У падручніку па Сусветнай гісторыі сказана іншае: «В СССР был построен “государственный социализм” и далее: “Государственный социализм” советского типа явился иной альтернативной капитализму моделью индустриального развития общества» (*Космач Г. А.* Всемирная история Новейшего времени: 1918–1945: учеб. пособие для 10 кл. учреждений общ. сред. образования с русским языком обучения / Г. А. Космач, В. С. Кошалева, М. А. Краснова. – Минск: Народная асвета, 2012. – С. 84.

³ Параўнаем з падручнікам па Сусветнай гісторыі: «Советское партийное руководство во главе с И. В. Сталиным, отказавшись от нэпа, перешло к политике индустриализации, а затем и к коллективизации страны. Индустриализация требовала огромных средств и накоплений. Стронники нэпа в руководстве партии и государства предлагали делать необходимые накопления шаг за шагом, медленно и постепенно строить социализм, используя прежде всего экономические рычаги. Противники нэпа во главе со Сталиным, обвиняя своих оппонентов в защите частной собственности и буржуазных элементов, утверждали, что нэп не может дать средств, необходимых для ускоренной индустриализации. Победила точка зрения Сталина, который поставил задачу в короткий срок создать мощную индустриальную базу, опираясь на собственные силы. В данных исторических условиях эту задачу можно было решить только за счет усиления давления на крестьянство. В ходе сплошной коллективизации сельского хозяйства, начавшейся в конце 1929 г., был создан механизм перераспределения средств на нужды индустриализации» (*Космач Г. А.* Всемирная история Новейшего времени... – С. 91–92).

У наступным абзацы пералічваюцца дэфармацыі «першага ў свеце сацыялістычнага грамадства» і тут sic! «абмежаванне дэмакратычных пачаткаў у жыцці грамадства». Толькі што гэта было прыкметай сацыялістычнага грамадства, а зараз, аказваецца, гэта дэфармацыя. Затое далей ідзе тлумачэнне, чаму мелі месца гэтыя дэфармацыі (у вельмі апраўдальным ключы) (с. 48).

Рубрыка «Ваша меркаванне» ненавязчыва падводзіць вучняў да таго, што ахвяры ў 1930-я гады мелі месца, але яны былі апраўданыя. І апраўданнем гэтым ахвярам з’яўляецца перамога ў Вялікай Айчыннай вайне.

У параграфі 10 «Грамадска-палітычнае жыццё БССР у 1920-я гады», як у старыя часы, размова ідзе аб дзейнасці саветаў, прафсаюзаў, камсамола. Аб стварэнні СССР напісана: «У выніку ўсебаковага супрацоўніцтва да сярэдзіны 1922 г. усе саветскія рэспублікі прыйшлі да ідэі дзяржаўнага саюза паміж імі», рэспублікі «частку паўнамоцтваў добраахвотна перадавалі цэнтральным органам улады» (с. 57)⁴. Ну і, натуральна, ад уваходжання на такіх умовах – суцэльная карысць. А пасля гэтага рубрыка «Ваша меркаванне», зноў жа, «як бы няўзнак» пытаецца ў вучняў: «Ці згодны вы з тым, што ўтварэнне СССР адпавядала жыццёвым інтарэсам Савецкай Беларусі?».

У параграфі 11 «Беларусізацыя» пры апісанні палітыкі карэнізацыі маецца пасаж, што «некаторыя сіяністскія арганізацыі» (што гэта за арганізацыі?) скардзіліся на выкідванне яўрэяў з устаноў. Аўтар падручніка адказвае ім: «у канцы 1920-х гг. колькасць яўрэяў на кіруючых пасадах у некалькі разоў перавышала іх удзельную вагу ў складзе насельніцтва БССР» (с. 65). Па-першае, адно другому не прарэчыць. А па-другое, ёсць у гэтым некі антысеміцкі пасыл (мала выкідвалі? ці што?). Яўрэі, як і беларусы, былі мясцовымі, карэннымі, яны складалі значна большую частку гаражан, чым беларусы і мелі лепшую адукацыю, то на дадзеным гістарычным этапе заканамерна, што ім прасцей было займаць якія б то ні было пасады, чым беларуска-сялянам.

У параграфі 13 «Правядзенне індустрыялізацыі ў БССР» пішацца пра формы перапампоўвання сродкаў на патрэбы індустрыялізацыі (с. 73), літаральна некалькі параграфіў назад ў гэтым быў выкрыты Троцкі і яму супрацьпастаўлены Сталін, які быў катэгарычна супраць (с. 47), а вось як адбыліся такія перамены, напэўна, разумны вучань павінен сам дадумацца, супаставіўшы матэрыял з тым, што прыводзіцца ў рамках падручніка па сусветна гісторыі, ці ў Вікіпедыі пачытаць⁵.

⁴ Параўнаем з падручнікам па Сусветнай гісторыі: «Вопреки идее Ленина СССР по своей сути являлся централизованным государством. Первые союзные республики находились под полным контролем большевиков и РСФСР» (*Космач Г. А. Всемирная история Новейшего времени... – С. 88*).

⁵ Параўнаем з падручнікам па Сусветнай гісторыі: «Советское партийное руководство во главе с И. В. Сталиным, отказавшись от нэпа, перешло к политике индустриализации, а затем и к коллективизации страны» (с. 91). «Индустриализация требовала огромных средств и накоплений. Сторонники нэпа в руководстве партии и государства предлагали делать необходимые накопления шаг за шагом, медленно и постепенно строить социализм, используя прежде всего экономические рычаги. Противники нэпа во главе со Сталиным, обвиняя своих оппонентов в защите частной собственности и буржуазных элементов, утверждали, что нэп не может дать средств, необходимых для ускоренной индустриализации. Победила точка зрения Сталина, который поставил задачу в короткий срок создать мощную индустриальную базу, опираясь на собственные силы. В данных исторических условиях эту задачу можно было решить только за счет усиления давления на крестьянство. В ходе сплошной коллективизации сельского хозяйства, начавшейся

Рубрыка «Ваша меркаванне» зноў мае выхаваўчы эфект, вучням належыць паразважаць аб ролі сацсаборніцтва і энтузіазму ў гады індустрыялізацыі.

Параграф 14 «Калектывізацыя сельскай гаспадаркі ў БССР» пачынаецца з пераканання чытачоў у неабходнасці яе правядзення, больш за тое, у яе гістарычнай абумоўленасці: «Пры распрацоўцы і правядзенні палітыкі калектывізацыі ўлічваліся калектывісцкія традыцыі славянскай (!) вёскі – сялянская абшчына, калектывная праца на будоўлі дарог і мастоў, падчас дапамогі людзям, якія трапілі ў бяду («талака»), а таксама вопыт развіцця кааперацыі ў дарэвалюцыйнай Расіі» (с. 76).

«Было зроблена нямаля, каб сяляне добраахвотна ўступалі ў калгасы. Аднак прыцып добраахвотнасці пры арганізацыі калгасаў не заўсёды забяспечваўся» (с. 76). Далей ідзе традыцыйны савецкі наратыў, аб тым, што бяднейшае сялянства было за калгасы, заможнае – супраць, а сярэднія вагаліся. Вельмі адназначна трактуецца тэрмін «кулак», быццам бы сапраўды была такая аб'ектывная існуючая катэгорыя насельніцтва, альбо пры навешванні ярлыка «кулак» улады кіраваліся нейкімі аб'ектывнымі прыкметамі (с. 77). Больш за тое, дакумент прыведзены ў канцы параграфа «Аб прыкметах кулацкіх гаспадарак», з пастановы СНК СССР ад 21 мая 1929 г., павінен пацвердзіць вышэйсказанае. Атрымліваецца – усё па закону! За выключэннем асобных перагібаў...

Пераход да суцэльнай калектывізацыі ад папярэдняга перыяду адрозніваўся тым, што «сялян *часта* сталі прымушаць запісвацца ў калгасы». Нельга думаць, што нехта сёння ўсур'ёз можа верыць такім змякчэнням аўтара. Сярод формаў супраціву сялянства калектывізацыі – толькі масавае забойства сялянамі сваёй жывёлы. Аўтар адзначае, што пагалоўе жывёлы моцна скарацілася.

І далей: «нельга называць усіх багатых сялян людзьмі, якіх савецкая ўлада незаслужана карала, крыўдзіла. Толькі са студзеня да красавіка 1930 г. было зафіксавана 519 антысавецкіх кулацкіх выступленняў. Улічваючы палітычную пазіцыю і шкодніцкую дзейнасць кулацтва, а таксама факт суцэльнай калектывізацыі, была распрацавана новая палітыка ў адносінах да заможнай часткі сялянства. Гэта была палітыка ліквідацыі кулацтва як класа на аснове суцэльнай калектывізацыі... сэнс гэтай палітыкі... перавыхаванне іх шляхам далучэння да прадукцыйнай працы» (с. 78). Такім чынам, усё акцыі пратэсту (акрамя «масавага забойства сваёй жывёлы») аднесены да кулацкіх выступленняў!

Нагадаю, палітыка «ліквідацыі кулацтва як класа» – гэта не толькі «перавыхаванне іх шляхам далучэння да прадукцыйнай працы», але і расстрэл усіх, аднесеных да першай катэгорыі. Ды і само перавыхаванне, як мы добра ведаем, адбывалася на спецпаясеннях ва ўмовах неспрыяльных для выжывання, у Гулагу. А вось пра «скарачэнне пагалоўя» сялянства (у адрозненні ад скарачэння пагалоўя жывёлы) аўтар не піша. Хоць і сціпла адзначае, што мелі месца асобныя перагібы (с. 79).

Натуральна, пра голад у СССР у цэлым і БССР у прыватнасці няма ні слова.

в конце 1929 г., был создан механизм перераспределения средств на нужды индустриализации. Однако такой стремительный индустриальный рывок в рекордно короткие сроки был достигнут дорогой ценой – в основном за счет упадка сельского хозяйства и легкой промышленности, крайне низкого уровня жизни подавляющего большинства советских граждан» (*Космач Г. А.* *Всемирная история Новейшего времени...* – С. 91–93).

Выснова падручніка па тэме гучыць так: нельга адэньваць калектывізацыю негатыўна (с. 79), яна «дазволіла стабілізаваць становішча ў аграрным сектары эканомікі, павысіць прадукцыйнасць працы, павялічыць вытворчасць збожжа, ільновалакна, бульбы, малака і іншай прадукцыі пры змяншэнні колькасці занятых у сельскай гаспадарцы» (с. 80). Больш за тое, «калектывізацыя сельскай гаспадаркі ў СССРі БССР адпостроўвала тэндэнцыі сусветнага развіцця сельскагаспадарчай вытворчасці» (стварэнне буйных сельскагаспадарчых кааператываў) (с. 80)⁶. У глабальнай перспектыве можна было б задумацца, паспрачацца, але не ў раздзеле пра 1930-я гады!

Сярод пытанняў да параграфа: «Назавіце памылкі, якія былі дапушчаны пры правядзенні калектывізацыі». Адказ, відавочна, павінен будавацца так: курс правільны, але пры рэалізацыі... у сілу абставін ... асобныя памылкі і г. д.

У параграфі 15 «Грамадска-палітычнае жыццё ў канцы 1920–1930-х гг.» абстаяльна распісана сістэма органаў кіравання, а пасля адзначана, што «рэальная палітычная ўлада канцэнтравалася ў партыйных органах». Узнікае пытанне – і шмат было гэтых органаў? І што гэта такое? І дзеля чаго была распісана ўся структура органаў кіравання вышэй, калі яны нічым рэальна не кіравалі?

Адзначана, што мелі месца «адміністрацыйна-дырэктывыя метады кіравання, што абмяжоўвала ініцыятыву і прадпрымальнасць кіраўнікоў прадпрыемстваў і ўзмацняла бюракратызм дзяржаўных структур» (с. 83) – нават не ведаю, як пракементаваць гэты сказ... Атрымліваецца, ключавой характарыстыкай грамадска-палітычнага жыцця 1930-х гадоў было «ўзмацненне бюракратызму дзяржаўных структур»...

У дадзеным параграфі маецца асобы падраздзел «Палітычныя рэпрэсіі» (толькі падраздзел!), які пачынаецца так: «Курс на будаўніцтва сацыялістычнага грамадства пахаваў надзеі на рэстаўрацыю капіталізму. У 1920-я гады ў савецкім грамадстве абвастраліся супярэчнасці па пытаннях аб кірунках грамадска-палітычнага развіцця краіны і шляхах пабудовы сацыялізму ў СССР. У вельмі жорсткай форме разгарнулася барацьба супраць праціўнікаў палітычнага курсу Камуністычнай партыі і Савецкай дзяржавы. У гістарыяграфіі гэтая барацьба вядома пад назвай палітычныя рэпрэсіі». Такім чынам, атрымліваецца: палітычныя рэпрэсіі – гэта жорстая барацьба супраць

⁶ Параўнаем з падручнікам па Сусветнай гісторыі: «Продовольственное обеспечение процесса индустриализации не могло быть достигнуто на основе мелкого кустарного сельскохозяйственного производства «вольных» крестьян, преследующих исключительно свои интересы. Его могло обеспечить только послушное и контролируемое государством крестьянство. Принимая решение о сплошной коллективизации крестьян, советское партийное руководство стремилось также к укреплению своей власти путем уничтожения прослойки зарождавшихся сельских капиталистов (кулаков) и вообще рыночных отношений на селе. Объединение всех крестьян в колхозы и совхозы было не планомерным и добровольным, а немедленным и принудительным. Семьи зажиточных крестьян и даже середняков раскулачивались и выселялись в восточные и северные районы страны. От этой политики пострадали миллионы людей. Сократилось поголовье скота, начался массовый уход сельского населения в города, где требовалась рабочая сила. Оставшиеся в деревне 35 млн колхозников вынуждены были обеспечивать те же показатели сельскохозяйственного производства, которых ранее достигали 55 млн крестьян-единоличников. Таким образом, индустриальный скачок был осуществлен во многом за счет крестьян, полностью зависимых от государства. Именно в этом заключался основной исторический итог коллективизации». (*Космач Г. А.* Всемирная история Новейшего времени... – С. 94).

праціўнікаў палітычнага курсу Камуністычнай партыі і Савецкай дзяржавы. Дазволім сабе ўсумніцца ў правільнасці дадзенага вызначэння ў прынцыпе, да таго ж, падчас рэабілітацыі ахвяр сталінскіх рэпрэсій было выпрацавана зусім іншае вызначэнне пад яго патрапілі нават тыя, каго аўтар у савецкім духу кляймоў як кулакоў.

Названа, што было рэпрэсавана 826 беларускіх нацыянал-дэмакратаў, узгадваецца зноў Саюз Вызвалення Беларусі (без тлумачэння, што гэта), ёсць пра парушэнне законнасці, даносы, здзекі і катаванні (адзін абзац с. 84–85). А далей «У выніку пацярпела шмат нявінных людзей – партыйных і дзяржаўных кіраўнікоў, дзеячоў навукі, літаратуры і мастацтва, духавенства, працаўнікоў» [каго/чаго? хто гэта? – кам. *I. P.*]. З сэрэдзіны 1950-да сярэдзіны 1990-х у Беларусі было рэабілітавана больш за 160 тыс. грамадзян, якія пацярпелі ад палітычных рэпрэсій [згодна з вышэйпрыведзеным вызначэннем, усе яны, трэба меркаваць, былі «праціўнікамі палітычнага курсу Камуністычнай партыі і Савецкай дзяржавы» – кам. *I. P.*] (с. 85).

Тут цікавы момант, маштаб рэпрэсій не паказаны, не названы нават прыблізныя лічбы рэпрэсаваных (паводле У. Адамушкі гэта прыкладна 600 тыс.⁷), нечакана ўказана толькі колькасць рэабілітаваных (160 тыс.). Што гэта: спроба за меншымі лічбамі схаваць большыя? Дарэчы, крыху вышэй, пішацца пра адмену картак і ні разу не ўзгадваецца пра прычыны і час іх увядзення. Што гэта, свядомая канцэнтрацыя ўвагі толькі на пазітыве: адмена картак, рэабілітацыя і стваральная праца!

І далей: «Разам з тым дзесяткі мільёнаў ахвяр палітычных рэпрэсій у СССР, пра якія расказваецца ў публікацыях апошніх дзесяцігоддзяў, не што іншае, як міф, запушчаны ў грамадскую свядомасць для дыскрэдытацыі сацыялістычнай сістэмы» (с. 85). А крыху вышэй было аб тым, што «Пытанне чаму адбываліся рэпрэсіі, іх сапраўдныя прычыны ў гістарыяграфіі асвятляюцца з рознай ступенню аргументаванасці. Гісторыкі маюць розныя меркаванні па гэтым пытанні (гл. дадатковы матэрыял)» (с. 84).

Вельмі ўдалы ход! Школьны падручнік сёння не з'яўляецца адзінай крыніцай інфармацыі, а тэму сталінскіх рэпрэсій ад сённяшняга дня не аддае столькі стагоддзяў, як, напрыклад, сярэднявечнае паляванне на ведзьм. Наадварот, яна пастаянна актуалізуецца рознымі СМІ. Дыдактыка заключаецца ў тым, каб падрыхтаваць вучня да сустрэчы з іншай праўдай. І робіцца гэта вельмі крэатыўна!

Усе гісторыкі падручнікам згодна са сваімі трактоўкамі пычын рэпрэсій падзяляюцца на групы: 1) тыя, хто лічыць іх прычынай вызваленне партыйнага і дзяржаўнага апарату ад сапраўды недастойных чыноўнікаў, падаўлення мясцовага сепаратызму і забеспячэнне безумоўнай улады цэнтру; 2) «Другая група гісторыкаў, у тым ліку замежных, пісала аб тым, што Сталін напярэдадні Другой сусветнай вайны жорстка расправіўся з «пятай калонай» (чужаземнай агентурай, якая дзейнічала на тэрыторыі СССР) і гэтым самым умацаваў бяспеку ўласнай дзяржавы. Ініцыятыва ў ажыццяўленні рэпрэсій ішла «знізу» ад мясцовых партыйных і савецкіх кіраўнікоў...»; 3) тыя, хто лічыць, што рэпрэсіі мелі эканамічную аснову (выкарыстанне працы зняволеных); 4) гісторыкі, якія тлумачаць рэпрэсіі нецярпімасцю дзяржаўных і партыйных структур да іншадумства, перакладваннем уласных памылак на плечы «ворагаў» і «шкоднікаў»; 5) «нямала гісторыкаў... пішуць пра насілле бальшавікоў як «павівальную бабаку

⁷ *Адамушка У.* Рэпрэсіі палітычныя / *У. Адамушка* // *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. – Мінск: БелЭн, 2001. – Т. 6. – С. 175.*

любой рэвалюцыі» і як вынік класавай барацьбы» [чаму насілле бальшавікоў – павіральная бабка ЛЮБОЙ рэвалюцыі таксама не зразумела – кам. *I. P.*].

Пакінем у баку штучнасць і ўмоўнасць такога падзелу гісторыкаў. Тут важна іншае, такім чынам, вучань падрыхтаваны да таго, што ёсць больш радыкальныя падаходы да праблемы рэпрэсій, але нельга ім верыць, бо ў падручніку (якому вучань мусіць давярцаць) дадзена іншая трактоўка.

Сашлемся на Х. Арэнд, якая пісала, што калі нехта не ў стане зрабіць так, каб з яго маной пагадзіліся, не настойвае, што яго сцвярджэнне – ісціна ў апошняй інстанцыі, але «делает вид, что это его «мнение», на которое у него, дескать, есть конституционное право... размывание границы, отделяющей истину факта от мнения, – одна из многих форм, какие может принять ложь»⁸.

І калі вярнуцца да праблемы рэпрэсій. Нельга разрываць культуру і рэпрэсіі, ці эканоміку і рэпрэсіі і г.д., нельга пісаць пра поспехі індустрыялізацыі і маўчаць пра ГУЛаг, пісаць пра новую савецкую літаратуру і маўчаць аб тым, колькі і якіх кніг было знішчана фізічна, што такое самацэнзура і г.д.

У пераліку ахвяр, зноў жа, партыйныя кадры, дзесячы мастацтва, зусім не адзначана, што найбольшую колькасць рэпрэсаваных склалі «маленькія людзі» і, найперш, сяляне. Няма ніводнага слова аб масавых аперацыях, якія склалі «вертыкаль Вялікага тэрору»⁹ («Аб аперацыі па рэпрэсаванні былых кулакоў, крымінальнікаў і іншых антысавецкіх элементаў» ад 30 чэрвеня 1937 г., нацыянальныя аперацыі НКВС), паводле якіх толькі з ліпеня 1937 па лістапад 1938 гг. у БССР было арыштавана 54 845 чалавек, з іх больш за 27 391 было расстраляна¹⁰.

Па дадзеных аперацыях з Масквы спускаліся ліміты на арышт і растрэл. Паказ на прыкладзе канкрэтных архіўных дакументаў, як гэтыя ліміты ўстанаўліваліся, чаму і як яны былі перавышаны на месцах ў тры-пяць разоў; што становілася падставай для абвінавачвання чалавека ў шпіянажы, ці антысавецкай змове – вось, што сфарміруе ў вучня дакладнае ўяўленне, аб тым, што такое рэпрэсіі, што такое сталінізм, таталітарызм. А пошукі прыведзеных у дакументах прозвішчаў «шпіёнаў» і «ворагаў» у картатэцы рэпрэсаваных і рэабілітаваных «Мемарыяла» (можна выкарыстоўваць і кнігі «Памяць») дазволіць яшчэ раз паглядзець на дадзеную трагедыю, але праз лёсы канкрэтных «маленькіх» людзей.

Ілюстраванне рэпрэсій лёсамі толькі «вялікіх» людзей стварае ілюзію, што, па-першае, рэпрэсіі тычыліся не ўсіх, што таталітарны рэжым – гэта тое, што мела адносіны толькі да тых, хто недзе там «наверсе». Але дыктатура існавала не толькі дзякуючы тым, хто наверху, з якімі тыя, што ўнізе не мелі нічога агульнага, ёй спрыялі ўсе слаі і структуры грамадства. А з іншага боку, у «падначаленых» заўсёды застаецца крыху аўтаноміі, невялікая магчымасць дзейнічаць самастойна, хоць гэта можа і не праяўляцца адкрыта. Паставіць пытанне так, гэта значыць закрануць і злачыны саўдзел так званых «маленькіх людзей» у справах дыктатуры, не даць ім застацца

⁸ *Арендт Х.* Между прошлым и будущим. Восемь упражнений в политической мысли / Х. Арэндт. – Минск: Изд-во института Гайдара, 2014. – С. 368–369.

⁹ *Юнге М.* Вертикаль большого террора. История операции по приказу НКВД № 00447 / М. Юнге, Г. Бордюгов, Р. Биннер. – Минск: Новый Хронограф, АИРО – XXI век, 2008.

¹⁰ Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы: в 3 т. – Москва: МФД, 2003. – Т. 2. Февраль 1956 – начало 80-х годов. – С. 319.

толькі ў ролі ахвяраў рэжыму¹¹. Добрым прыкладам тут будзе праца з матэрыяламі даносаў, альбо паказаннямі арыштаваных у 1938–1939 гг. супрацоўнікаў НКУС. Безумоўна, неабходна гаварыць і аб маніпуляванні грамадскай думкай, аб вялікай агітацыйна-прапагандыскай працы, аб тым, што некаторыя верылі ў існаванне разгалінаванага шпіянажу, аб тым, што людзей падвяргалі страшэнным пыткам, што ў такіх умовах чалавек не мог не агаварыць сябе, ці, нават, вялікую колькасць людзей, часам зусім незнаёмых.

«Традыцыйна» матэрыял у школьных падручніках, падручніках ВНУ структурыруецца па параграфам наступным чынам: грамадска-палітычнае жыццё (а тут адзначаецца, напрыклад, абвяшчэнне БССР, палітыка беларусізацыі і г. д.), затым эканамічнае развіццё (напрыклад, поспехі індустрыялізацыі), потым могуць ісці рэпрэсіі, а затым развіццё культуры. Такім чынам, як бы мы ні напісалі гэтую частку / параграф, папярэднімі і наступнымі – апісваючы дасягненні і поспехі ў справе індустрыялізацыі ці развіцці савецкай культуры – мы зводзім раздзел аб рэпрэсіях да ўзроўню прыватнага выпадку, эпизоду, наکشталт, «АЛЕ! Разам з тым, былі і асобныя адмоўныя бакі...» (як гэта, напрыклад, адзначаецца пра калектывізацыю – і гэта сорам!). Каб сфарміраваць больш-менш адэкватнае ўяўленне пра феномен сталінізму, трэба памяняць саму структуру падачы УСЯГО матэрыялу па дадзеным перыядзе. Рэпрэсіі – гэта тое, што зрабіла і эканоміку і культуру і інш. такімі, якімі яны былі (!), гэта тое, што рабіла іх менавіта такімі, якія яны былі не толькі ў той перыяд, але і пасля яго і, нават, у некаторай ступені зараз ёсць!

Як бы мы ні распісвалі жахі таталітарызму (нават у будучых падручніках, цяперашні – не ў лік), колькі б мільёнаў-мільярдаў нявінна забітых мы не называлі, але пакуль будзе захоўвацца такі «традыцыйны» падыход да структурывання матэрыялу, мы не зможам наблізіцца да ўсведамлення праблемы рэпрэсій, сутнасці таталітарызму.

У падручніку павінен быць матэрыял аб сутнасці сталінізма, таталітарызма і далей, як развіваецца і культура, і навука, і эканоміка, і «грамадска-палітычнае жыццё» у яго ўмовах.

Але сёння і сама таталітарная мадэль вывучэння савецкага грамадства з'яўляецца ў пэўнай ступені ўжо састарэлай. Сёння гісторыкаў цікавіць, найперш, адказ на пытанне адносна ўзаемасувязі паміж грамадствам і доўгачасовасцю існавання дыктатуры (у дадзеным выпадку камуністычнай). Выйсцем бачыцца даследаванне не толькі гісторыі палітычных інстытутаў і структур, не толькі дзеянняў палітычных функцыянераў і іх непасрэдных праціўнікаў, як гэта рабілі т.зв. «таталітарысты», але і не менш важную частку павінен скласці матэрыял, які будзе паказваць: чаму гэта стала магчыма; як усё больш шырокія колы насельніцтва стваралі не толькі базу для функцыянавання таталітарнага рэжыму, але самі станавіліся часткай гэтага механізму. Неабходна тут паказаць, што варыятыўнасць паводзін «маленькага чалавека» абмежаваная, што нярэдка гэта выглядала так – «хто не з намі, той супраць нас», але і, што не менш важна, сістэма жыццязабеспячэння ў 1930-я гады была пабудавана так, што толькі інтэграцыя ў савецкі праект дазвалялася разлічваць на кавалак хлеба.

Для вывучэння ўзаемаадносін ўлады і грамадства, верагодна, карысным з метадалагічнага пункту можа стаць паняцце стратэгіі (штодзённых стратэгіі) і

¹¹ Повседневная жизнь при социализме. Немецкие и российские подходы. – Минск: Политическая энциклопедия, 2015. – С. 260.

выкарыстанне іх у якасці пэўнага метадалагічнага фрэйму (кансенсус, маніпуліраванне, адаптацыя, пасіўны і актыўны супраціў). Абавязкова павінен быць і матэрыял аб тым, якія месцы/пытанні прымушалі пераходзіць ад згодніцтва або пасіўнага ўспрымання рэжыму (нягледзячы на ўзгаданы вышэй кавалак хлеба) да супраціву і, нават, узброенай барацьбы супраць яго¹².

Менавіта другая складовая частка, на мой погляд, дазваляе зрабіць падручнік неверагодна цікавым. Гэта другі мой тэзіс – падручнік гісторыі павінен быць цікавым!

Пры выкарастанні прапанаванай мной схемы з’яўляецца месца для самастойнай працы з крыніцамі, эга-дакументамі, якія заўсёды і ва ўсіх выклікаюць значна большую цікавасць, чым афіцыйныя дакументы. (Пакуль прыведзеныя ў падручніку дакументы вельмі афіцыйныя і вельмі малацікавыя: цяжка ўявіць сабе дзіця, якое добраахвотна чытае самую хлусліваю ў свеце Канстытуцыю 1936 года, якая, натуральна, у падручніку прыводзіцца ў іншым кантэксце).

Трэці мой тэзіс. У век «усезнаючага гугла» і даступнасці вялікай колькасці супярэчачых адна адной крыніц, задачай школьнага курса павінна быць фарміраванне навыкаў крытычнага мыслення. Прасцей (элегантней) за ўсё паказаць адносную праўду будзе на прыкладзе аналізу дакументаў. Паказаць, што гісторыкі не з’яўляюцца носьбітамі нейкай сакральнай веды аб мінулым. Няма аб’ектыўнай гістарычнай праўды, ёсць аб’ектыўныя факты (якія ўтрымліваюцца, напрыклад, у архіўных дакументах), на падставе якіх гісторыкі ствараюць сваю інтэрпрэтацыю падзей. Але сам гістарычны дакумент празмерна утылітарны. Найперш неабходна паглядзець: хто для чаго / каго яго ствараў, што аўтар павінен быў сказаць, аб чым павінен быў прамаўчаць, чаму выкарыстана такая тэрміналогія (напрыклад, «ворагі», «кулакі», «царкоўнікі»), што на падставе дадзенага дакумента мы можам вывучаць, а для чаго нам патрэбны нейкія іншыя віды крыніц, і, у такім выпадку, якія? Дакумент заўсёды нам нешта паведамляе, але ён заўсёды аб нечым умоўчвае. Няма такіх рэчаў, як «сапраўды аб’ектыўныя крыніцы» па-за межамі часу і месца, без чалавечай перадузятасці.

Аналіз першакрыніц, тэкстаў ці візуальнага шэрагу будзе не толькі паказваць вучням кухню гісторыка (як апошнія інтэрпрэтуюць сведчанні і канструююць гісторыю), але дасць магчымасць ацаніць розныя – і часта супярэчлівыя – інтэрпрэтацыі ключавых момантаў у мінулым. Калі мы навучым вучняў працаваць з першакрыніцамі, апрацоўваць іх і, галоўнае, ужывацца ў іх, вучні стануць крытычнымі мыслярамі, тэкст будзе для іх не толькі крыніцай інфармацыі, але і падставай для рэфлексіі. Пры чым любы тэкст. І што не менш важна, творчыя стратэгіі навучання ўзбагачаюць і ажыўляюць успрыяцце вучнямі мінулага, дазваляюць адкрыць для сябе свет, які адрозніваецца ад іх сучаснага.

¹² Аналіз некаторых канцэпцый вывучэння савецкага грамадства гл., напрыклад: Ірына Раманова. «Вынаходжанне» штодзённасці: як і што мы даследуем // Беларускі гістарычны агляд, 2017. – Т. 24. – С. 175–190.

Iryna Romanova. Representation of the Bolshevik terror in school courses

The paper touches upon the issue of the teaching history scheme in modern textbooks in Belarus, as combination of soviet scheme with rewriting the «old» topics and a small amount of new ones. This article consists of two parts. The first part describes the interpretation of 1930-s in a textbook for 10 classes (Ya. K. Novyk, «Istoriia bilorusiv», 1917–1945, «Vuch, Dapam, 10 klas», Minsk: «Narodnaasveta», 2012. 182 p.). The second part outlines the main author's ideas, and can be considered as an alternative textbook. It has been found out that it is necessary to change the textbook concept, not only the structure of material submission; we have to refuse the totalitarian model of studying Soviet society. In the era of Google and a lot of conflicting sources, the school course has a new task – to develop critical thinking skills. How to solve these problems by involving certain topics and materials in school courses, is shown.

Keywords: Belarus, school textbooks, national history, teaching material, new concepts.

Олександра СТАСЮК

СТРУКТУРА ТА КОМПЕТЕНЦІЯ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ПРЕДСТАВНИЦЬКОЇ ВЛАДИ

У статті окреслено структуру та повноваження представницьких органів влади в УРСР після прийняття т.зв. сталінської Конституції. Підкреслено вторинність представницької гілки влади в системі державного управління УРСР та СРСР загалом. Показано несамостійність Рад усіх рівнів через їх вмонтованість у жорстку владну вертикаль та партійний диктат. Зауважено, що Верховну Раду УРСР не можна вважати повноцінним парламентом, адже вона не працювала на постійній основі та була позбавлена основних атрибутів парламентської діяльності. Наголошено на декоративному характері радянських демократичних інституцій, які не виконували функцій народовладдя, а лише слугували прикриттям сталінської диктаторської системи влади.

Ключові слова: Українська РСР, представницькі органи влади, тоталітарна система, декоративне народовладдя.

Керівники Радянської держави, тоталітарної та диктаторської за своєю суттю, витрачали багато зусиль для створення привабливого демократичного іміджу СРСР на міжнародній арені. Це відбувалося не лише за допомогою потужної пропагандистської машини, але й упровадження в систему органів влади демократичних інститутів управління, які створювали ілюзію народовладдя. Саме з цією метою радянським керівництвом 1936 року було прийнято Конституцію СРСР, яку радянська пропаганда тут же оголосила найдемократичнішою у світі. Попри те, що багато положень сталінської Конституції мали справді демократичний і прогресивний для свого часу характер, вони не могли бути цілком реалізованими через партійний диктат та існуючу командно-адміністративну систему влади. Цей документ від самого початку задумувався як декларативний та чітко засвідчив систему подвійних стандартів сталінського керівництва, оскільки «в тоталітарній системі – конституція із засади речі не може існувати або перетворюється виключно у фіктивну річ»¹. Проголошуючи комуністичну партію «керівною і спрямовуючою силою суспільства», Конституція консервувала існуючий режим. Зокрема, принцип розподілу влади, уперше закріплений сталінською Конституцією, діяв лише на папері, бо фактично керівництво державою здійснювала КП(б)У.

Конституція УРСР (1937 р.), що була точною копією загальносоюзної, проголошувала політичною основою радянського суспільства Ради всіх рівнів і трактувала їх як вияв народовладдя: «Вся влада в УРСР належить трудящим міста і села в особі Рад

¹ *Стецюк П.* Про дефініцію категорії «конституціоналізм» / П. Стецюк // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – Львів, 2004. – Вип. 39. – С. 171–180.

депутатів трудящих»². Демократичний принцип формування Рад (на основі загального, рівного, прямого виборчого права при таємному голосуванні) мав засвідчити їх представницький характер та підкреслити легітимний статус. Насправді, ради були міцно вмонтовані в державну управлінську вертикаль та, загалом, жодних життєво важливих проблем суспільства не вирішували. Навіть Верховна Рада УРСР, попри закріплений конституційно статус найвищого державного та єдиного законодавчого органу влади, не була самостійною. Її роботу наповнював змістом і скеровував у потрібному напрямку ЦК КП(б)У, який, своєю чергою, був повністю підконтрольний ЦК КПРС. Функції ВР зводилися до затвердження рішень, прийнятих вищими партійними органами³.

Верховна Рада за принципами формування, складом та структурою мала всі основні ознаки сучасних парламентів. Проте вона не функціонувала на постійній основі та була позбавлена багатьох атрибутів парламентської діяльності (багатопартійність, поділ депутатів на фракції, депутатські дебати та ін.), а отже, її не можна вважати повноцінним парламентом. Проте такий стан речей в УРСР вважався нормальним, адже специфічне розуміння парламентаризму в умовах функціонування радянської влади витлумачив ще В. Ленін у статті «Держава і революція» (1918 р.). Критикуючи «продажний та прогнилий парламентаризм буржуазного суспільства» за фразерство та недовірство, він писав: «Без представницьких установ ми не можемо собі уявити демократії, навіть і пролетарської демократії, без парламентаризму можемо і повинні»⁴.

Верховна Рада працювала в закритому режимі. Преса на засідання не допускалася. Екс-голова ВР УРСР, перший президент України Л. Кравчук згадував: «Журналісти приходили тільки на відкриття сесії, а тоді публікували у ЗМІ заздалегідь випрацювані формули про те, як відкрилась сесія, хто там виступав. Ні в кого й думки такої не було – прийти і попросити бути присутнім на засіданні чи тим більше висловити якусь точку зору. Це виключалося»⁵. Отже, для керівників УРСР важливою була не результативність роботи Верховної Ради, а лише наявність у державі демократичної інституції як такої.

Із огляду на вторинність представницької гілки влади в системі управлінських структур держави питання обрання та організації роботи ВР були окреслені Конституцією УРСР лише у стислому вигляді. Верховна Рада обиралася безпосередньо громадянами республіки за принципом – 1 депутат на 100 тис. населення (ст. 21). Строк повноважень Верховної Ради УРСР впродовж 1938–1978 рр. складав чотири роки, а депутатом потенційно міг стати кожен громадянин республіки, що досяг 21 року. Серед депутатів II і III скликань переважали представники адміністративно-

² Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної республіки. 1937 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1937.html>

³ *Іванов В. М.* Історія держави і права України: підручник / В. М. Іванов. – Київ: МАУП, 2007. – С. 340.

⁴ *Ленін В. І.* Держава і революція: вчення марксизму про державу та завдання пролетаріата в революції. Глава III / В. І. Ленін [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://grachev62.narod.ru/Lenin/133_01d.htm

⁵ *Кравчук Л.* У Верховній Раді ніхто не голосував проти [Електронний ресурс] / Л. Кравчук // NEWS/Україна. – 2014. – 24 липня. – Режим доступу: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2013/07/130724_kravchuk_interview_sx (дата звернення: 5.07.2018).

партійної номенклатури, натомість кількість робітників і селян не перевищувала 30 %, лише 44,5 % народних обранців мали вищу й незакінчену вищу освіту⁶. Депутати поєднували свою роботу в сесійній залі з іншими видами діяльності, тобто виконували свої функції без відриву від виробництва. На момент проведення сесій вони отримували оплачувані відрядження, а також безкоштовний проїзд у межах округу громадським транспортом. Загалом, це була шанована в суспільстві верства населення, хоча реальними повноваженнями депутати не володіли. Депутатський мандат ставав пропуском у владу лише за умови наявності в його власника партквитка.

Основною формою діяльності Верховної Ради були сесії, які скликалися Президією двічі на рік й тривали один-два дні. На першій сесії нового скликання обирали Голову ВР та двох його заступників, підзвітну їй Президію, мандатну та бюджетну комісії, визначали повноваження депутатів. Традиційно утворювали Раду старійшин та партгрупу, до якої входили усі депутати-комуністи. Перша сесія новообраної Верховної Ради УРСР відбулася 25–28 липня 1938 р. За парламентською традицією її відкрив найстарший депутат, професор Харківського університету Д. М. Синцов, якому на той час виповнився 71 рік. У середньому протягом одного скликання парламенту відбувалось вісім-дванадцять сесій. Кількість питань, які обговорювалися за одну сесію, коливалася від 10 до 40. Розгляд кожного питання переважно тривав 30–40 хв. Регламент⁷ роботи сесійних засідань був окреслений Конституцією лише в загальних рисах, залишаючи без уваги багато процедурних питань. Зокрема, регламент не містив жодних процедурних гарантій, оскільки за умов політичної єдності парламенту в цьому не було потреби, рівно ж як не була прописана процедура вирішення внутрішньо організаційних конфліктів через їх повну відсутність. «Я не пам'ятаю, щоб у ВР того радянського скликання були якісь гострі суперечки, це виключалося, – згадував Л. Кравчук. – У залі було тихо, спокійно. Депутати виступали за списком, їхні виступи були заздалегідь спланованими й абсолютно передбачуваними. Голосували тоді тільки руками, рахувала голоси лічильна комісія з числа самих депутатів, але при цьому ніхто ніколи не голосував проти. Була однотайність, монолітна єдність, дисципліна найвищого ґатунку. Засідання вчасно починалися і вчасно закінчувалися. На них ухвалювалися рішення, які були заздалегідь опрацьовані і розглянуті в Центральному комітеті (ЦК) партії»⁸.

Отже, сесії Верховної Ради та місцевих Рад являли собою декоративні зібрання депутатів для схвалення законів і оприлюднення рішень партійно-адміністративних органів. Виступи депутатів майже не містили критичних зауважень, а рішення ухвалювалися одноголосно, хоча Конституція передбачала затвердження законів простою більшістю голосів. Інакше й не могло бути, адже народні обранці, серед яких переважали люди без належної освіти, часто не усвідомлювали ваги обговорюваних питань, а тим паче їхньої функціональної результативності, тож їхня активність фактично зводилася до мовчазного ухвалення підготовлених Президією ВР УРСР та погоджених із ЦК КПУ рішень. Наприклад, протягом усього періоду роботи вищого органу влади другого скликання в обговоренні питань взяло участь тільки 86

⁶ Єрмолаєв В. М. Історія вищих представницьких органів влади в Україні: навч. посібник [Електронний ресурс] / В. М. Єрмолаєв. – Харків: Право, 2007. – 280 с. – Режим доступу: <https://lawbook.online/derjavi-prava-istoriya/verhovna-rada-ukrajinskoji-66038.html>

⁷ Перший регламент роботи Верховної Ради УРСР був прийнятий щойно 25 березня 1980 р.

⁸ Кравчук Л. У Верховній Раді ніхто не голосував проти [Електронний ресурс]...

депутатів (20, 7 %), протягом III скликання – 98 (22,2 %)⁹. Для подальших скликань характерним незначне зростання активності депутатів, проте воно простимульоване партійними органами, які з певних політичних причин вирішили «оживити роботу парламенту». Таке явище, як депутатські дебати, уперше зафіксовано у стінах ВР УРСР лише 15 травня 1990 року, після перших альтернативних виборів, коли до складу депутатського корпусу, окрім комуністів та їхніх ставлеників, потрапили висуванці від інших політичних партій та громадських організацій.

На вимогу Президії або третини депутатів могли скликатися позачергові сесії переважно у зв'язку з прийняттям важливих державних рішень чи святкуванням ювілеїв республіканського та союзного значення. Так, 13–14 листопада 1939 р. відбулася позачергова третя сесія Верховної Ради УРСР I скликання, яка розглянула питання про прийняття Західної України до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки, а 24 січня 1948 р. скликано Третю (ювілейну) сесію Верховної Ради УРСР II скликання, присвячену 30-річчю Української Радянської Соціалістичної Республіки. На останній позачерговій сесії ВР УРСР 24 серпня 1991 р. було ухвалено історичний Акт проголошення незалежності України.

Головою Верховної Ради у сталінські часи зазвичай обирали людину, перевірену та віддану партії. Її кандидатуру визначали в ЦК КП(б)У, а «старійшина» лише вносив на розгляд сесії. Отже, про демократичний принцип обрання керівництва ВР не було й мови, як і про майбутній склад депутатського корпусу, який визначали заздалегідь у партійних кабінетах, адже «попри задеклароване народовладдя в Україні, як і у всіх інших союзних республіках, реально діяла запроваджена ще Й. Сталіним система корпоративного управління державними справами вузьким колом посвячених осіб»¹⁰. Головою ВР I скликання був призначений Михайло Бурмистенко¹¹, уродженець Саратовської обл., колишній член ГПУ, один із виконавців «червоного терору», якого було скеровано в УРСР разом із М. С. Хрущовим (1938 р.). У тому, що громадянина Російської РСФР обрала депутатом та призначили на посаду Голови ВР УРСР, не було жодного юридичного казусу, адже згідно із ст. 17 Конституції УРСР на території Української РСР громадяни всіх союзних республік користувалися правами громадян УРСР. Під час сесій ВР II, III та IV скликань головував відомий радянський письменник та політичний діяч О. Є. Корнійчук, який користувався особливою прихильністю Й. Сталіна.

⁹ *Єрмолаєв В. М.* Історія вищих представницьких органів влади в Україні: навч. посібник [Електронний ресурс]...

¹⁰ *Гультай М.* Вітчизняний конституціоналізм радянської доби та його трансформація після здобуття Україною незалежності / М. Гультай // *Вісник Конституційного Суду України*. – Київ, 2015. – № 5. – С. 63.

¹¹ Бурмистенко Михайло Олексійович – (09(22).11.1902, с. Александровка, нині Саратов. обл., РФ – 22.09.1941, х. Дрюківщина, нині село Лохвиц. р-ну Полтав. обл.) – радянський державний і партійний діяч. Закін. Комуніст. ін-т журналістики у Москві (1929). У 1919–24 рр. працював в органах Надзвич. комісії ГПУ пом. уповноваженого, нач. інформ. відділу, заст. нач. сектору операт. частини у м. Пенза (РФ), брав участь у придушенні селян. виступів. 1926–32 рр. – відп. ред. обл. г. «Трудовая правда» (м. Енгельс, РФ). 1932–36 рр. – 2-й секр. Калмиц. обкому ВКП(б), 1936–38 рр. працював в апараті ЦК ВКП(б). Вхід до складу особл. «трійки» НКВС УРСР. Від січня 1938 р. – 2-й секр. ЦК КП(б)У. Від липня 1938 р. – голова ВР УРСР I-го скликання. На поч. Другої світ. війни – чл. військ. ради Пд.-Зх. фронту, один із кер. оборони Києва.

До найвищих повноважень Верховної Ради УРСР належала її законотворча діяльність. На винятковому праві делегатів ВР видавати закони та змінювати Конституцію наголошував Й. Сталін, виступаючи з доповіддю про проект Конституції СРСР на Надзвичайному VIII Всесоюзному з'їзді Рад 25 листопада 1936 р. Розкритикувавши пропозицію стосовно надання Президії Верховної Ради СРСР права видавати тимчасові законодавчі акти, він категорично заявив: «Потрібно, нарешті, покінчити з тим положенням, коли законодавствує не якийсь один орган, а цілий ряд органів. Таке положення суперечить принципу стабільності законів. А стабільність законів потрібна нам зараз більше, ніж будь-коли. Законодавча влада повинна здійснюватися тільки одним органом — Верховною Радою СРСР»¹². Однак, діяльність Верховної Ради УРСР як законодавчого органу у сталінський період не відзначалася продуктивністю. Вся законотворчість у цей час зводилася фактично до внесення змін і доповнень до Конституції УРСР 1937 р., що стосувалися роботи органів державної влади та окремих галузей права. Зокрема, Верховна Рада УРСР II скликання три рази (1947, 1948, 1951 рр.) вносила зміни й доповнення до Основного Закону¹³.

Інші повноваження ВР також не виконувалися вповні. Зокрема, до компетенції ВР входило видавати та затверджувати народно-господарські плани та Державний бюджет УРСР; формувати уряд та судові органи; контролювати стан та управління підприємствами союзного підпорядкування¹⁴. Проте народногосподарські плани до 1957 р. розглядав Народний Комісаріат УРСР (від березня 1946 р. — Рада Міністрів УРСР), який не звітував про свою діяльність перед Верховною Радою. Її контролююча функція була слабкою, адже Верховна Рада залишалася частиною авторитарно-ієрархічної радянської системи. Тому закріплені в Конституції 1937 р. положення щодо виконання Верховною Радою УРСР контрольної функції обмежувалися та жорстко регулювалися авторитарним сталінським режимом¹⁵. Упродовж зазначеного періоду мінімальною була й зовнішньополітична функція Верховної Ради УРСР через стан «холодної війни» та виразне небажання демократичних країн комунікувати з тоталітарним державним утворенням. Ситуація почала змінюватися лише після смерті Й. Сталіна. Зокрема, у червні 1955 р. група депутатів Верховної Ради УРСР подала заявку стосовно вступу до Міжпарламентського союзу, членами якого були національні парламенти понад 40 країн¹⁶.

Чимало злободенних проблем суспільства становили своєрідне табу й ніколи не порушувалися під час сесійних засідань. Зокрема, ніколи не обговорювався державно-політичний устрій УРСР та ідеологія режиму. Не висвітлювалися питання, пов'язані з проблемами законності, а саме роботи правоохоронних органів, держбезпеки, со-

¹² *Сталин И.* Доклад о проекте Конституции Союза ССР. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик / И. Сталин. — Москва, 1951. — С. 83.

¹³ *Даниленко В.* Особливості радянського парламентаризму в Україні (друга половина XX ст.) / В. Даниленко // *Історія України: маловідомі імена, події, факти.* — Київ, 2010. — Вип. 36. — С. 91.

¹⁴ Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної республіки...

¹⁵ *Матвеева Л.* Періодизація виконання Верховною Радою УРСР контрольної функції: радянська доба / Л. Матвеева, Л. Пашко // *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України.* — Київ, 2012. — Вип. 1. — С. 37.

¹⁶ Про порядок утворення Української парламентської групи та оформлення її вступу до Міжпарламентського союзу // *ЦДАВОВ України.* — Ф. 1. — Оп.16. — Спр. 603. — Арк. 3–5.

ціального розвитку суспільства, матеріального становища людей тощо. Майже ніколи не піднімалися питання ефективності роботи Верховної Ради, виконання чинних законів, рішень, прийнятих Верховною Радою, хоча не раз вони втілювалися в життя доволі специфічно або ж не виконувалися взагалі. Певні зрушення в цьому питанні проявилися лише в другій половині 1950-х років на хвилі рішень XX з'їзду КП(б)У. Верховна Рада стала затверджувати щорічні народно-господарські плани, контролювати діяльність уряду, створюючи слідчі та ревізійні комісії, активізувала законодавчу діяльність. Однак, глибоких демократичних зрушень у її роботі не відбулося. Дуже влучно зауважив один із дослідників історії українського парламентаризму В. Даниленко: «Будь-які ліберальні ідеї, народжені на хвилі переможних настроїв (чи в центрі, чи на місцях), розбивалися об стіну крайнього консерватизму ідеологічних принципів, на яких базувалася сталінська система влади»¹⁷.

Не менш залежними від партійних органів були й інші структурні одиниці представницької системи СРСР. Зокрема, у структурі Верховної Ради УРСР важливе місце посідала її Президія, яку обирали на першій сесії ВР УРСР нового скликання у складі голови, двох заступників, секретаря й 15 членів (ст. 28). Президію ВР УРСР у радянський період очолювали видатні партійні функціонери: Л. Р. Корнієць, М. С. Гречуха, Д. С. Коротченко, О. П. Ляшко, І. С. Грушецький та ін. Склад Президії формували за партійним і класовим принципами. Більшість її складу становила партійна та радянська номенклатура (72–82,6 %). Представництво робітників і селян обмежувалося здебільшого двома-п'ятьма депутатами. 80–82 % її членів мали вищу освіту, що свідчило про високий інтелектуальний рівень цього органу.

Коло питань, якими відала Президія ВР УРСР, було доволі широким. Згідно з Конституцією 1937 р. Президія ВР УРСР мала право: тлумачити закони й видавати укази; скасовувати постанови й розпорядження урядів УРСР і Молдавської АРСР, а також обласних Рад у разі їх невідповідності законам; за потреби провадити всенародне опитування (референдум); звільняти та призначати членів уряду УРСР із наступним поданням їх на затвердження Верховною Радою; вирішувати право громадянства УРСР; надавати почесні звання та нагороди; здійснювати право помилювання осіб, засуджених судовими органами УРСР¹⁸. На засіданнях Президії регулярно заслуховували звіти про звернення громадян та вирішення їхніх питань.

Члени Президії проводили значну організаторську роботу з підготовки та проведення сесій Верховної Ради, попередньо розглядали пропозиції щодо порядку денного, координували роботу депутатських комісій, надавали допомогу депутатам у виконанні їхніх повноважень. У період між сесіями повноваження Президії зростали, адже вона перебирала на себе функції Верховної Ради УРСР. Однак усі рішення приймалися після їх узгодження з представниками ЦК КП(б)У: «Цей нечисленний за складом орган, який обирався не громадянами, а Верховною Радою за попереднім визначенням партійного керівництва, став дуже зручним для штампування і легалізації рішень, винесених вищими партійними інстанціями»¹⁹.

¹⁷ Даниленко В. Особливості радянського парламентаризму в Україні (друга половина XX ст.)... – С. 91.

¹⁸ Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки...

¹⁹ Іванов В. М. Історія держави і права України... – С. 340.

Одним із важливих аспектів діяльності Президії було здійснення контролю за роботою місцевих органів влади. Зокрема, Президія слідувала за регулярністю скликань сесій місцевих рад. Після закінчення повноважень Верховної Ради Президія зберігала свої повноваження аж до утворення новообраної Верховної Ради УРСР та нової Президії ВР Української РСР (ст. 36 Конституції УРСР 1937 р.), тобто термін функціонування Президії Верховної Ради був довшим ніж самої Верховної Ради принаймні на місяць, що надавало їй ваги як постійно діючого органу.

У діяльності Верховної Ради важливу роль відігравали депутатські комісії, які значною мірою забезпечували належне функціонування законодавчого органу влади. Їх формували з обраних депутатів, що вели законопроектну роботу, тобто розробляли пропозиції для розгляду їх Верховною Радою, а також здійснювали контроль за діяльністю державних органів та організацій. Отже, постійні комісії сприяли виконанню рішень, прийнятих Верховною Радою, а також контролювали діяльність міністерств, відомств, державних комітетів. До 1957 р. у Верховній Раді УРСР діяло лише чотири постійні комісії: законодавчих передбачень, бюджетна, мандатна та закордонних справ, а кількість задіяних у них депутатів не перевищувала 36 осіб. Із часом участь депутатів у роботі комісій активізувалася та збільшилася майже в 15 разів (від 36 до 550 осіб) або від 9 % до 84,6 % від загального числа депутатів.

Під час війни органи представницької гілки влади УРСР повністю зберігали свої конституційні повноваження, хоча значна частина депутатського корпусу Верховної Ради та місцевих Рад перебували на фронті. Відповідно, зросла роль Президії Верховної Ради УРСР, яка не припиняла роботи під час окупації, і яку з метою безпеки було евакуйовано до Саратова. Члени Президії указами та постановами регулювали життя республіки в умовах воєнного часу: запроваджували воєнний стан, проголошували мобілізацію, визначали структуру збройних сил, видавали нагороди, затверджували зміни в законодавстві та адміністративно-територіальному устрої, ратифіковували міжнародні договори тощо²⁰. Зокрема, 22 червня 1941 року Президія Верховної Ради СРСР на основі ст. 49 Конституції СРСР видала указ «Про оголошення в окремих місцевостях СРСР воєнного стану», а 29 червня 1943 р. – указ «Про відстрочку виборів до Верховної ради УРСР», згідно з яким строк повноважень депутатів ВР УРСР і скликання подовжувався на один рік. У зв'язку з потребою відбудови житлового сектору у визволених від нацистів областях Указом Президії Верховної Ради УРСР від 10 серпня 1943 р. було сформовано республіканський Наркомат житлово-цивільного будівництва.

Сесійна робота Верховної Ради УРСР відновилася в березні 1944 р., коли відбулася сесія, на якій виступив М. С. Хрущов із проектом післявоєнної відбудови країни. Відроджуючи радянську систему, уряди СРСР і УРСР прийняли низку правових актів, які вносили зміни й уточнення в структуру вищих органів влади й державного управління, а відповідно – у Конституції СРСР і УРСР. На восьмій сесії Верховної Ради УРСР і скликання, що зібралася 27 серпня 1946 р., затверджено Указ Президії Верховної Ради УРСР від 25 березня 1946 р. «Про перетворення Ради Народних Комісарів Української РСР на Раду Міністрів Української РСР і народних комісаріатів Української РСР на міністерства Української РСР» та внесено зміни до відповідних статей Конституції УРСР.

²⁰ Кузнiченко С. О. Правовий режим воєнного стану в СРСР 1941–1945 років / С. О. Кузнiченко // Право і безпека. – Харків, 2002. – Вип. 2. – С. 80–85.

Місцеве самоврядування в Радянському Союзі не знайшло належного розвитку, адже сама ідея місцевого самоврядування, що «передбачає децентралізацію влади, організаційну та фінансову автономію органів самоврядування, суперечила ленінській доктрині соціалістичної держави, завданням держави пролетарської диктатури, що за своєю природою була централізованою»²¹. Після короткого, проте інтенсивного розвитку місцевих органів влади у часи НЕПу, коли влада намагалася максимально розвивати творчу самодіяльність та ініціативу місцевих державних органів, цей процес було зупинено на довгі роки. Із метою встановити контроль над суспільством на всіх рівнях, ідеологи радянської доктрини зробили все, щоб обмежити функції органів місцевого самоврядування, вмонтувавши їх у жорстку владну вертикаль (за принципом демократичного централізму). У результаті відбулося зрощення органів місцевого самоврядування та органів державної влади, що призвело до централізації та одержавлення місцевого життя. А контроль із боку парткомітетів остаточно позбавив Ради будь-якого права голосу щодо вирішення справ на місцях. У такий спосіб Радам у системі державних органів влади відводилася роль виконавців політики центру без урахування інтересів мешканців місцевих громад, національних, ресурсних, виробничих чи ін. особливостей регіону. Зрощування місцевих органів самоврядування з партійно державним управлінським апаратом призводило до їхньої бюрократизації, зниження ефективності в роботі. За цих умов Ради не могли виконувати функцій народовладдя та закріплених Конституцією повноважень.

Органи самоврядування в УРСР досліджуваного періоду були представлені окружними, обласними, районними, міськими, районними в містах, селищними та сільськими Радами депутатів трудящих, які обиралися строком на два роки. Зокрема, під час виборів до місцевих Рад 24 грудня 1939 р. було обрано 15 обласних, 583 районні, 164 міські, 10 863 сільські й 442 селищні Ради депутатів трудящих²². Згідно з Конституцією УРСР 1937 р. Ради мали доволі широкі повноваження, однак механізм їх реалізації був відсутній. Ради відповідали за культурно-політичне та господарське будівництво на підвідомчій території, встановлювали місцевий бюджет, керували діяльністю підлеглих їм органів управління, забезпечували охорону державного ладу, додержання законів та охорону прав громадян (Ст. 74). Однак правова, фінансова й матеріально-технічна база Рад народних депутатів була слабкою, що робило їх залежними від виконавчих структур вищого рівня. Тобто депутати місцевих Рад могли ініціювати якесь питання, проте забезпечити його виконання фінансово без відповідного рішення виконкому не вдавалося.

Місцеві Ради також дотримувалися сесійного порядку роботи. Проте сесії Рад відбувалися нерегулярно, обговорення проблем носило формальний характер, а критика залишалася непоміченою. Для поточної роботи Ради обирали виконкоми, які були виконавчими й розпорядчими органами Рад. Структура апарату виконкому складалася із кількох відділів (загальний, організаційний, відділ кадрів тощо), при яких могли створювати комісії, секції, депутатські групи. Роль виконавчих структур місцевих

²¹ Камінська Н. В. Місцеве самоврядування: теоретико-історичний і порівняльно-правовий аналіз / Н. В. Камінська. – Київ: КНТ, 2010. – С. 65.

²² Музиченко П. Історія держави і права: навч. посібник / П. Музиченко. – 6-те вид. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: pidruchniki.com/17251001/pravo/mistsevi_organ_i_vladi_upravlinnya_totalitarniy_rezhim

Рад із кожним роком посилювалася, що полегшувало керівництво представницькою гілкою з боку вищих органів влади й партійних органів.

Законодавчо діяльність місцевих Рад прописана не була, оскільки вони відігравали другорядну роль відносно виконкомів та комітетів КПУ, і тому «розписувати» сфери їх діяльності просто не було потреби. У своїй роботі Ради керувалися «Положеннями про обласні (міські, сільські) Ради депутатів трудящих» та іншими документами. Зокрема, процедура відкликання депутатів місцевих Рад та порядок виборів депутатів на заміну відкликаних або вибулих була опрацьована відповідною Постановою Президії ВР СРСР щойно в повоєнний період (27 травня 1946 р.). Також робота за зверненнями громадян у Радах депутатів трудящих Української РСР регламентувалася низкою указів та інструкцій²³. Обмеженість законодавчої бази, що регламентувала діяльність місцевих Рад, була викликана також і недостатньою розробленістю теоретичних засад функціонування місцевих органів влади в радянському суспільстві. У післясталінські часи хоча й відбулися певні демократичні зрушення в системі державного управління УРСР, проте місцеве самоврядування майже не розвивалося, залишаючись елементом державної влади. Тому ні проект нової Конституції СРСР, ні проект нової Програми ВКП(б), які були розроблені у 1946–1947 рр. та декларували низку прогресивних положень стосовно розвитку прав і свобод громадян, не були оприлюднені.

Отже сталінський режим являв собою тоталітарну державу диктаторського типу, яка не мала нічого спільного з народовладдям. Демократичні ініціативи, закріплені Конституцією 1937 р., не призвели до кардинальних змін у системі управління державою, адже текст Конституції лицемірно не відповідав практиці управління. Демократичні зміни блокувала політична монополія комуністичної партії, здійснюючи жорсткий контроль над всіма сферами життя суспільства. За таких обставин представницькі інституції в УРСР та СРСР загалом не могли стати владою у традиційній формі й виконували радше бутафорські функції.

Oleksandra Stasiuk. Structure and competence of the Soviet bodies of representative power

The study outlines the structure and authority of representative bodies of power in the Ukrainian SSR after the adoption of the so-called Stalin's Constitution. The secondary character of the representative branch of power in the system of public administration of the Ukrainian SSR and the USSR is highlighted. The dependence of the Soviets of all levels because of their integration into the rigid power vertical and the party dictates is demonstrated. The study shows that the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR cannot be considered a full-fledged parliament as it didn't work regularly and was deprived of the main attributes of parliamentary activity. It is emphasized on the decorative character of Soviet democratic institutions that did not fulfill the functions of the people's power: they only were a cover for the Stalinist dictatorial system of power.

Keywords: Ukrainian SSR, representative bodies of power, totalitarian system, decorative democracy.

²³ Петрова І. О. Організація роботи за зверненнями громадян в Україні у ХХ сторіччі / І. О. Петрова // Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць. – Київ, 2014. – Вип. 80. – С. 113.

Михайло РОМАНЮК

ФОРМИ І МЕТОДИ ПРОТИСТОЯННЯ ЗБРОЙНОГО ПІДПІЛЛЯ ОУН ЗОЛОЧІВСЬКОЇ ОКРУГИ РАДЯНСЬКІЙ ТОТАЛІТАРНІЙ СИСТЕМІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-х – ПОЧАТКУ 1950-х РОКІВ

На підставі різноманітних джерельних матеріалів, серед яких як повстанські документи, так і документи МДБ, проаналізовано основні форми й методи боротьби націоналістичного підпілля Золочівської округи ОУН проти радянської окупаційної влади в регіоні. Розглянуто тактику українського визвольного руху періоду 1946–1953 рр., виокремлено та охарактеризовано основні напрямки протирежимного спротиву, зосередивши при цьому увагу на пропагандистській та бойовій діяльності збройного підпілля ОУН, здійснено спробу їхньої класифікації. На конкретних прикладах розкрито оперативно-бойову діяльність повстанських підрозділів на теренах округи.

Ключові слова: ОУН, УПА, Золочівська округа ОУН, НКВД, пропаганда, друкарня, тактика, листівка, боївка.

Золочівська округа ОУН проіснувала 16 років – від створення в листопаді 1937 р. і до ліквідації в березні 1953 р. її керівного центру. У структурі збройного підпілля ОУН вона входила до складу Львівського обласного/крайового проводу ОУН, а в структурі УПА – Львівської воєнної округи «Буг». За час свого функціонування округа пройшла складний еволюційний шлях: від малочисельної організаційної сітки з декількома сотнями членів до багатотисячного збройного підпілля, яке впродовж десяти років вело боротьбу проти радянського окупаційного режиму.

У період максимального розвитку, який припадає на 1948–1949 рр., Золочівська округа ОУН об'єднувала дев'ять районів за діючим тоді адміністративним поділом: Бродівський, Буський, Глинянський, Заболотцівський, Золочівський, Краснянський, Олеський, Підкамінський та Поморянський. За сучасним адміністративно-територіальним устроєм це територія Бродівського, Буського, Золочівського й частково Перемишлянського районів Львівської області.

В українській історіографії відсутні окремі дослідження форм і методів протистояння націоналістичного підпілля Золочівщини сталінській тоталітарній системі. Деякі аспекти знаходимо в узагальнюючих працях із історії українського визвольного руху та роботах про діяльність ОУН і УПА¹, а основним джерелом для висвітлення

¹ Федун Петро-«Полтава». Концепція Самостійної України. – Львів, 2013. – Т. 2: Документи і матеріали / [упоряд. і відп. ред. М. В. Романюк]. – 896 с.; *Ніколаєва Н.* Підпільні друкарні ОУН та їх ліквідація каральними органами СРСР в 1944–1954 рр. / Н. Ніколаєва. – Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2012. – 132 с. – (Літопис УПА. Серія «Події і люди», кн. 20); *Стасюк О.*

теми слугували архівні матеріали, насамперед, відомчих архівних установ – Галузевого архіву Служби безпеки України (м. Київ; далі – ГДА СБУ), Архіву Управління Служби безпеки України у Львівській обл. (м. Львів; далі – Архів УСБУ ЛО), Архіву Головного управління національної поліції у Львівській обл. (м. Львів; далі – Архів ГУНП ЛО) та матеріали опублікованих збірників повстанських документів².

Зміна військово-політичної ситуації у світі після закінчення Другої світової війни, розформування відділів УПА, реорганізація збройного підпілля ОУН, пов'язані зі зміною тактики, призвели до застосування нових форм і методів протистояння більшовицькій окупаційній владі. Тактичні завдання, поставлені Проводом ОУН, зосереджували зусилля на збереженні бойово-пропагандивного потенціалу підпілля для тривалого спротиву репресивно-каральній системі СРСР (т. зв. програма «Дажбог»). На порядок денний було представлено ті методи й засоби боротьби, які завдавали противникові значних як людських, так і матеріальних втрат при максимальному збереженні власних сил.

Упродовж 1946–1952 рр. основними напрямками діяльності збройного підпілля були пропагандивний та бойовий. При цьому слід зазначити, що з огляду на обмежені людські ресурси вони, як правило, перепліталися та взаємозалежали один від одного.

Із кожним роком боротьби дедалі більше уваги надавалося пропаганді як засобу боротьби проти впровадження на західноукраїнських землях радянської адміністративної системи. Цей напрямок діяльності регламентувався щорічними інструкціями та вказівками Головного осередку пропаганди при Проводі ОУН на українських землях і, зокрема, його керманіча Петра Федуна-«Полтави». Звіди по структурній вертикалі в низові клітини руху опору (округа-надрайон) надходили чіткі вказівки щодо першочергових завдань, форм і засобів їх реалізації, включно з розробками роздаткового матеріалу (як правило, листівок)³. Значну роль у цьому процесі відігравали й малі крайові проводи, які пристосовували вимоги референтури пропаганди до місцевих суспільно-політичних реалій та кадрового потенціалу підпілля.

Починаючи від 1947 р., значно звужується значення усної пропаганди, яка, на відміну від періоду масової повстанської боротьби, проводилася не у вигляді мітингів та зборів, а, як правило, в індивідуальному порядку під час зустрічей повстанців з окремими громадянами чи при їхньому перебуванні на постой в хатах тощо.

Підпільні друкарні ОУН (1941–1953 рр.) / О. Стасюк. – Львів, 2011. – 296 с.; *Стасюк О.* Радянські виборчі кампанії повоєнного періоду та політика радянізації західноукраїнського суспільства / О. Стасюк, В. Ільницький // Радянські виборчі кампанії в Західній Україні (1946–1951 рр.): зб. док. і матер. / [упоряд. і відп. ред. О. Стасюк]. – Львів, 2011. – С. 3–36. – (Серія «Український визвольний рух у ХХ столітті»); *Стасюк О.* Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941–1953 рр.) / О. Стасюк. – Львів, 2006. – 384 с.; *Іщук О.* Ліквідація органами державної безпеки УРСР підпільних типографій Організації українських націоналістів у 1944–1954 рр. / О. Іщук, Н. Ніколаєва. – Київ, 2007. – 38 с.; *Іщук О.* Молодіжні організації ОУН (1939–1955 рр.) / О. Іщук. – Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2011. – 944 с. – (Літопис Української Повстанської Армії. Бібліотека. – Т. 11).

² Літопис УПА. Нова серія. – Київ; Торонто, 2014. – Т. 24: Золочівська округа ОУН: Організаційні документи. 1941–1952 / [упоряд. М. Романюк]. – 1400 с.

³ *Федун Петро-«Полтава».* Концепція Самостійної України. – Т. 2... – С. 451–660.

Наприклад, у третьому кварталі 1950 р. у Золочівському районі повстанці провели 81 гутірку з населенням (45 зі старшими людьми та 36 із молоддю), на яких була присутня 151 особа (відповідно 96 і 55)⁴. Як бачимо, у середньому в таких заходах брало участь 1–2 особи.

Натомість за умов конспіративної діяльності великого значення набула друкована пропаганда, особливо на завершальному етапі боротьби. Так, крайовий провідник ОУН Євген Пришляк-«Ярема» на допитах свідчив, що у 1950–1951 рр. пропагандистська робота здебільшого зводилася до розповсюдження націоналістичних брошур та листівок серед населення. Цією справою на теренах Львівського краю ОУН займалися всі учасники підпілля: від нього як керівника крайового проводу ОУН починаючи і рядовими повстанцями закінчуючи. Отримані з референтури пропаганди Проводу ОУН матеріали розсилалися по окружних проводах ОУН, а ті через свої техзвена мали розмножувати відповідну їх кількість для забезпечення надрайонних та районних проводів ОУН. Окрім нової літератури, постійно передруковувалася та, яка була отримана в попередні роки. Література розповсюджувалася методом вручення довіреним особам у населених пунктах, а листівки найчастіше розкидалися або розвішувалися в помітних і людних місцях⁵.

Невід’ємним елементом пропагандистської роботи збройного підпілля була видавнича справа, яка, як засвідчують архівні матеріали, була досить добре налагоджена в досліджуваному терені. При окружному, надрайонних та окремих районних проводах функціонували технічні звена, які, власне, й займалися розмноженням націоналістичної літератури.

Одне з техзвен Золочівського надрайонного проводу ОУН упродовж 1947–1949 рр. функціонувало у криївці в лісовому масиві неподалік с. Зозулі Золочівського району, яке було під особистим наглядом Василя Кука-«Леміша». Тут друкувалася величезна кількість періодичних та неперіодичних видань, брошур, листівок, зокрема: «За волю нації», «За Україну», «До волі», «На зміну», «Юні друзі», «Не на життя, а на смерть»; нариси про відомих націоналістів: «Ольга Басараб», «Полковник Кричевський», «Іван Богун» та інші. У друкарню ці видання надходили в одному примірнику з різних проводів ОУН і тут розмножувалися не менше як у десяти примірниках⁶. Наприклад, некролог Осипа Безпалька був надрукований тиражем 2000 прим.⁷

Довший час активно функціонувала підпільна друкарня при Бродівському надрайонному проводі ОУН. Дане техзвено в 1948–1949 рр. дислокувалося в господарстві жителя с. Суховоля Підкамінського району Петра Кліма, а його керівником був Федір Юрчук-«Горліс», разом із ним працювали: Євген Гуляйгородський-«Горох», Степан

⁴ Пропагандивний звіт (за місяці липень, серпень і вересень 1950 р). Райони: Золочів, Поморяни, Красне // Архів Центру дослідження визвольного руху (далі – Архів ЦДВР). – Ф. 5. – Колекція 2 (у стадії впорядкування).

⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 5. – Спр. 67417. – Т. 3. – Арк. 107–108, 112.

⁶ Архів управління Служби безпеки України у Львівській області (далі – Архів УСБУ ЛО). – Спр. П-11755. – Арк. 43 зв.; *Стасюк О.* Підпільні друкарні ОУН (1941–1953 рр.)... – С. 41; *Ніколаєва Н.* Підпільні друкарні ОУН... – С. 68–69.

⁷ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-11755. – Арк. 25 зв.

Клим-«Степаньок» та друкарка «Галя»⁸. Упродовж 1950–1951 рр. інше техзвено цього проводу діяло в тодішньому Заболотцівському районі, а до його складу входили: Марія Андрушак-«Марійка», Ірина Чучман-«Зенка», Ірина Слобода-«Оля»⁹. Відтак цей видавничий осередок було перенесено у Бродівський район, де до травня 1952 р. діяв при кущі Петра Сала-«Загірського»¹⁰.

Відомо також про існування цілого ряду друкарень Золочівського окружного проводу ОУН, зокрема, розгромлених чекістами біля с. Велин Заболотцівського району (27 грудня 1948 р.) та с. Жарків Підкамінського району (14 січня 1949 р.)¹¹. Ще один видавничий осередок упродовж зими 1950–1951 рр. діяв в околиці с. Майдан Краснянського району, де на саморобному ротаторі підпільні брошури розмножували Іван Лашук-«Петро» та Стефанія Вірлик-«Леся»¹². Діяльність останньої із відомих друкарень на теренах округи (діяла під назвою «друкарня ім. ген. Тараса Чупринки») фіксуємо станом на січень 1952 р. Її існування підтверджує у своїх зізнаннях і крайовий провідник Є. Пришляк-«Ярема»¹³.

Варто зауважити, що, попри використання найрізноманітнішої стаціонарної друкарської техніки, значна кількість друкованої продукції виготовлялася на друкарських машинках під копірку, як правило, 12 примірників одноразово. Найчастіше в такий спосіб розмножувалися дрібніші видання (листівки, відозви, заклики), рідше – за відсутності потужнішого друкарського обладнання, більші публіцистичні праці чи вишкільні збірники. Із огляду на це різнився і їхній тираж. Листівки видавалися тиражем у кілька сотень примірників, а брошури – у кілька десятків. Наприклад, лише за липень-вересень 1950 р. у Поморянському районі на друкарській машинці було виготовлено 1400 прим. листівок (5 назв, відповідно тиражем 150, 100, 150, 500, 500) та дві брошури накладом 36 прим., відповідно по 12 та 24 прим.¹⁴

Про розмах видавничої справи на Золочівщині свідчать цифри: за 1947–1951 рр. співробітниками органів МДБ під час облав вилучено один друкарський станок, 6 ротаторів, 36 друкарських машинок, сотні кілограмів шрифту та інше обладнання¹⁵.

Зі свідчень того ж таки «Яреми» відомо, що в 1951 р. перед окружними провідниками ОУН Львівщини поставлене завдання розпочати видання власної популярної

⁸ Архів УСБУ ЛО. – Спр. 30800. – Т. 1. – Арк. 234–237; Там само. – Т. 2. – Арк. 172; Архів УСБУ ЛО. – Спр. 27680. – Арк. 43.

⁹ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 67417. – Т. 1. – Арк. 69–70; Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-24132. – Арк. 237.

¹⁰ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-25894. – Арк. 13–16, 75.

¹¹ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-25045. – Арк. 27, 30, 42–43; ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 47. – Арк. 334; *Ишук О.* Ліквідація органами державної безпеки УРСР підпільних типографій... – С. 13.

¹² Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-24132. – Арк. 18.

¹³ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 67417. – Т. 1. – Арк. 69–70, 203; Там само. – Т. 3. – Арк. 59–60; Літопис УПА. Нова серія. – Т. 24: Золочівська округа ОУН... – С. 1048–1051.

¹⁴ Пропагандивний звіт (за місяці липень, серпень і вересень 1950 р). Райони: Золочів, Поморяни, Красне // Архів ЦДВР. – Ф. 5. – Колекція 2 (у стадії впорядкування).

¹⁵ Підрахунок зроблено за: ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31 (1960). – Спр. 13–31.

газети було реалізовано лише на Золочівщині, де вона виходила під назвою «Голос правди»¹⁶. Загалом упродовж 1951–1952 рр. вийшло друком три числа цього видання¹⁷.

Наприкінці 1940-х–початку 1950-х рр. пропагандистські акції підпілля були скеровані на: а) популяризацію ОУН та її цілей; б) критику основних положень марксизму-ленінізму; в) викриття національної політики радянської влади; г) розвінчання ролі російського народу в поневоленні України та русифікаторську політику влади; г) спробу довести неминучість третьої світової війни та поразку в ній СРСР; д) викриття окупаційної політики радянської влади (вибори, грошова реформа, колективізація, добровільне переселення та ін.)¹⁸.

Серед розповсюджуваної літератури важливе місце займали праці з історії України, героїки національно-визвольних змагань українського народу різних епох, які доносили до населення правдиву історію, без фальсифікації й перекручень, при-таманних радянським версіям.

Особливий наголос робився на протидії впровадженню на західноукраїнських землях колгоспної системи. У листівках та відозвах підпілля викривало експлуаторську суть колгоспів, умови життя в цих утвореннях¹⁹. Готувалися та поширювалися листівки, розраховані на різні соціальні та вікові групи й верстви населення: батьків, молодь, школярів, колгоспників, селянство загалом, східно- та західноукраїнське середовище тощо. Наприклад, Заболотцівський районний провід ОУН звітував, що у другому кварталі 1950 р. з вищого проводу він отримав 69 одиниць друкованої продукції та своїми зусиллями виготовив 1450. За цей час розповсюджено серед селян – 839, робітників – 6, інтелігенції – 46, молоді – 140, східняків – 76, а також відправлено на Львів – 7 та СУЗ – 115 прим. Загалом розійшлося 1 229 видань²⁰.

Паралельно з проведенням актів індивідуальної розправи супроти найбільш запопадливих вислужників радянської влади збройне підпілля ОУН намагалося за допомогою спеціальних листівок широко проінформувати місцеве населення про причини своїх дій. Прикладами таких неперіодичних видань можуть слугувати повідомлення про ліквідацію Климка Шури зі с. Скварява Краснянського району (листопад 1949 р.), Володимира Худзика зі с. Черниця Підкамінського району (1950 р.), Антона Долинюка і Сафата Кохманського зі с. Дуб'є Заболотцівського району (1950 р.) та Ярослава Семираза зі с. Підгір'я Поморянського району (травень 1951 р.)²¹.

Окремим напрямом пропагандивної діяльності націоналістичного підпілля кінця 40-х – початку 50-х рр. ХХ ст. стала праця по освоєнню східноукраїнського середовища. Цій ділянці роботи Провід ОУН надавав надзвичайно великого значення, розробивши спеціальні інструкції. Усі заходи, які стосувалися поширення підпілля

¹⁶ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 67417. – Т. 3. – Арк. 111.

¹⁷ Голос правди. Видає Організація Українських Націоналістів – Округа Золочів. – Листопад 1951. – Ч. 1 // ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 25. – Арк. 360–360 зв.; Літопис УПА. Нова серія. – Т. 24: Золочівська округа ОУН... – С. 1039–1051.

¹⁸ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 50. – Арк. 167–168.

¹⁹ Стасюк О. Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН... – С. 133.

²⁰ Підрахунок зроблено за: Літопис УПА. Нова серія. – Т. 24: Золочівська округа ОУН... – С. 747–749.

²¹ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 78. – Арк. 108, 121; Літопис УПА. Нова серія. – Т. 24: Золочівська округа ОУН... – С. 1053–1055.

ОУН на сході України, шифрувалися криптонімом «Олег» (уживалася також кодова назва «Харків»)²². За окружними проводами ОУН на західноукраїнських землях було закріплено по 2–3 східні області України, у яких підпільники повинні вести націоналістичну роботу. Із вилучених чекістами повстанських документів випливає, що за округами Карпатського краю були закріплені: за Коломийською (числовий криптонім «21») – Дніпропетровська та Запорізька; Калуською («23») – Миколаївська, Кіровоградська та Херсонська; Дрогобицькою («24») – Одеська та Ізмаїльська; Буковинською («20») – Молдавська РСР; Станіславською («22») – Кримська та ін.²³ Під час дослідження теми не вдалося віднайти інформації про закріплену територію за Золочівським та, зрештою, і за іншими округами Львівського краю. Проте, зважаючи на централізоване керівництво підпіллям в Україні, можемо сміло припустити, що Золочівська округа також мала підопічний терен на сході України, де повинна була б проводити свою роботу за спеціально розробленою для цього програмою «Орлик».

Відомо, що ще влітку 1948 р. керівник Львівського крайового проводу ОУН Осип Дяків-«Наум» дав вказівку окружним провідникам щодо підбору кандидатур для роботи на Сході²⁴. Завданнями оунівців, що йшли на Схід, були: збір розвідувальних даних; вивчення настроїв населення, умов життя робітників, селян та інтелігенції; ставлення населення до оунівського підпілля; вивчення місцевості; вербування нових учасників ОУН та створення бойових груп. Улітку 1950 р. референт СБ Львівського краю Є. Пришляк-«Чорнота» мав розмову із новопризначеним окружним провідником Золочівщини І. Черваком-«Олесем» про скерування підпільників у східні області, однак на той час необхідної кандидатури тут не виявилось²⁵.

Водночас у рамках програми «Орлик» велика увага приділялася роботі серед східняків, скерованих на роботу в західні регіони України. Із такими людьми постійно організовувалися зустрічі, їм передавалася для ознайомлення націоналістична література, зрештою, подекуди їх залучали до виконання певних доручень підпілля тощо. Про проведення таких зустрічей знаходимо інформацію майже в кожному повстанському звіті, де подано обставини її проведення, тематика розмови. Наприклад, у звіті із Золочівського району читаємо: «Переведено дві гутірки зі учителями СУЗ при участі по два учителі на гутірку. Темою розмов були програмові Постанови III-го НВЗ ОУН, ціль большевицького запламування нашого визвольного-революційного руху; організування комсомолу та піонерів, та перекручування історії України. Гутірка переводилася в дискусійній формі. Учителі подавали запитання: “Які є перспективи нашої боротьби проти такої сильної Москви горстки українських революціонерів; та чи не заскоро класти такі великі жертви, ослабляючи себе в час, коли повоєнна Росія звернула всі свої сили проти українського визвольного руху. Чи ми орієнтуємося на міжнародній ситуації з закордонних інформаці[й], чи лише з російської преси; чому існують колгоспи, коли проти них є наставлене майже все населення”. На закінчення розмови учителі признали нашу правість у боротьбі і нашу програму, насвітлюючи

²² *Ичук О.* Молодіжні організації ОУН (1939–1955 рр.)... – С. 94.

²³ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 31. – Арк. 140; ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 71. – Арк. 202–203.

²⁴ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 67417. – Т. 1. – Арк. 150–152.

²⁵ Там само. – Арк. 156.

себе як, наприклад, большевицького інтелігента, вповні залежного від кожного одного мвд-иста, виконувати лише їх доручення, яким невільно проявляти власної ініціативи, а матеріальне забезпечення гірше колгоспника»²⁶.

Натомість у звіті із Бродівського надрайону за 2-й квартал 1950 р. знаходимо певну статистику роботи в цьому напрямку. За вказаний час у Підкамінському районі серед східняків поширено 14 одиниць підпільної літератури, а ще 669 прим. відправлено на схід, у Заболотцівському районі – відповідно 76 і 115, Олеському – 12 і 1²⁷.

У бойових операціях застосовувалася лише партизанська тактика боротьби, яка передбачала нанесення ворогові удару невеликими силами з подальшим швидким відходом із зони проведення операції. Це дозволяло завдати миттєвих та результативних ударів по супротивнику з мінімальними власними втратами. Основними видами операцій стали: засідка, наскок, обстріл, диверсія та акти індивідуального терору.

Засідка як вид операції у 1947–1952 рр. використовувалася підпіллям для боротьби з військово-чекістськими групами, що оперували в терені, групами партійного активу, скерованими в населені пункти для проведення різноманітних господарських і політичних акцій, ліквідації партійних функціонерів та окремих співробітників органів МВС-МДБ. Такі операції передбачали раптовий напад із задалегідь підготовлених позицій на ворога з метою його ліквідації або деморалізації. Насамперед під удар потрапляли дільничні уповноважені райвідділів МВС, секретарі та інструктори райкомів партії, агенти міністерства заготовок та фінвідділів.

12 серпня 1949 р. поблизу присілка Малинище Підкамінського району вбиті райвоєнком підполковник Павло Пономаренко, начальник першої частини військкомату капітан Георгій Яковлев, конюх РВК Андрій Вільчинський та поранений зав. складу РВК Михайло Волос. Військово-чекістська група, що прибула для переслідування повстанців, підірвалася на задалегідь розставлених мінах, у результаті чого загинули командир відділення військ МДБ сержант Кулук Бегемєєв та солдат Константин Полковников, знищена машина²⁸.

2 вересня 1949 р. на присілку Панькова Бродівського району знищені заступник голови райвиконкому Григорій Судовий та поранений агент районного уповноваженого міністерства заготовок Петро Базюк²⁹.

Тільки в 1950 р. на теренах Золочівської округи повстанці знищили 9 співробітників райвідділів МВС-МДБ та двох партійних функціонерів районного рівня³⁰, а в 1951 р. – ще трьох осіб із цих категорій³¹.

²⁶ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 73. – Арк. 109.

²⁷ Підрахунок зроблено за: Літопис УПА. Нова серія. – Т. 24: Золочівська округа ОУН... – С. 745–751.

²⁸ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 49. – Арк. 298; Там само. – Ф. 2. – Оп. 31 (1960). – Спр. 20. – Арк. 106–107, 164–165; Там само. – Спр. 23. – Арк. 188; Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. П-3. – Оп. 3. – Спр. 102. – Арк. 144, 166; Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-22947. – Т. 2. – Арк. 190.

²⁹ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 49. – Арк. 299; Там само. – Т. 50. – Арк. 112; Там само. – Ф. 2. – Оп. 31 (1960). – Спр. 20. – Арк. 171; Там само. – Спр. 26. – Арк. 289.

³⁰ Підрахунок зроблено за: ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31 (1960). – Спр. 22–25.

³¹ Там само. – Спр. 26–28.

Найпоширенішим видом операцій періоду збройного підпілля були наскоки, – раптові напади на стаціонарні об'єкти ворога з метою їх знищення, захоплення або виведення з ладу, нанесення безпосередніх втрат супротивнику, знищення його опорних пунктів, захоплення зброї та боєприпасів. У випадку неможливості наблизитися до об'єкта нападу використовувався ще такий різновид операцій, як обстріл із віддалених позицій.

Упродовж усього часу існування збройного підпілля ОУН на порядку денному стояла проблема боротьби проти насадження колгоспної системи в регіоні, адже, по-перше, ця система колективного господарювання загрожувала цілковитому зубожінню місцевого населення і, по-друге, похитнула б матеріальну базу самого руху опору, яке, здебільшого, трималося завдяки всебічній підтримці західноукраїнського селянства. Саме тому в перші повоєнні роки радянській владі не вдалося сколективізувати тутешніх землеробів, які при всебічній підтримці ОУН чинили завзятий опір.

Бойові операції на цьому відтинку зводилися до: 1) ліквідації ініціаторів створення, організаторів та керівного активу колгоспів; 2) підпалів приміщень колгоспів та зібраного збіжжя; 3) знищення сільськогосподарських машин, реманенту, великої та дрібної рогатої худоби; 4) підпалів майна депортованих сімей, які влада намагалася використати для розбудови колективних господарств.

Протистояння на «колгоспному фронті» особливо посилилося навесні 1948 р., після початку масової колективізації в регіоні. Цей напрямок боротьби як пріоритетний у липні 1948 р. виділив у своїх рішеннях і Провід ОУН на нараді в Іловському лісі на Миколаївщині. Перед підпіллям ставилося завдання не допустити до впровадження колгоспної системи в західних областях України, застосовуючи всі можливі методи, починаючи від посиленої пропаганди й закінчуючи бойовими операціями, спрямованими на ліквідацію колгоспів: їхнього майна, ініціаторів створення та керівного активу³².

Для ілюстрації розмаху протиколгоспної боротьби візьмемо лише три весняні місяці 1949 р. За цей час на теренах округи збройним підпіллям ОУН було проведено щонайменше 11 наскоків на колгоспи: 1 березня – с. Андріївка Краснянського району, 5 березня – с. Утішків того ж району, 25 березня – с. Лугове Заболотцівського району, 3 квітня – с. Махнівці Поморянського району, 4 квітня – с. Накваша Підкамінського району, 7 квітня – м. Буськ, 19 квітня – с. Великий Полухів Глинянського району, 1 травня – с. Смереківка Поморянського району, 6 травня – с. Печенія Глинянського району, 20 травня – с. Гумнисько Буського району, 22 травня – с. Грабова того ж району³³.

У 1950 р. у зв'язку з тим, що в західних областях України органи радянської влади завершували проведення суцільної колективізації, підпілля змінило тактику щодо колгоспів. Було заборонено проводити збройні акції проти колгоспів, натомість членам ОУН та їх симпатикам ставилося за мету проникати в керівний склад колгоспів і вже зі середини вести диверсійну роботу. Тактика проникнення давала підпіллю можливість отримати надійне джерело постачання матеріальних засобів, що було вкрай необхідним в умовах постійно зростаючого тиску каральних органів

³² ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 50. – Арк. 2–4.

³³ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31 (1960). – Спр. 19. – Арк. 162, 209, 233–234, 242, 271, 321, 327, 338, 368–369; Там само. – Т. 21. – Арк. 127; ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 3. – Спр. 102. – Арк. 134, 137, 144.

на населення³⁴. Із статистичних даних дізнаємося, що впродовж 1950 р. у районах Золочівської округи органи МДБ зафіксували 96 акцій («бандпроявів»), серед яких лише 14 було спрямовано проти колгоспів³⁵.

Паралельно з протиколгоспною акцією поширювалася й боротьба з винищувальними батальйонами, одним із головних завдань яких більшовики ставили забезпечення охорони колгоспів та їхнього активу. Розуміючи, що в тій ситуації, у якій після 1946 р. опинилося оунівське підпілля, знищити винищувальні батальйони, а відтак групи охорони громадського порядку неможливо, робота була зосереджена в напрямку мінімізації їхньої шкоди, завданої як самому підпіллю зокрема, так і українському громадянству загалом, а по можливості – використання їх для реалізації власних цілей. Із цією метою використовувалися наступні методи: фізична ліквідація найбільш запопадливих вислужників з-поміж стрибків, роззброєння таких груп, розсилання листів-попереджень та індивідуальна диверсійна робота³⁶.

Чи не найпоширенішими в боротьбі проти «стрибків» були напади з метою роззброєння. Такі операції на теренах округи проводилися кожного року й мали подвійну мету: 1) нейтралізувати ці парамілітарні формування і 2) здобути зброю, необхідну для подальшої боротьби. За свідченням надрайонного провідника ОУН С. Бутинського-«Оріха» завдяки проведенню таких акцій у розпорядженні кожного районного проводу ОУН було в запасі щонайменше 10 одиниць стрілецької зброї³⁷.

Характерним є те, що бійці ГООП здебільшого віддавали зброю повстанцям добровільно, а більшість із них навіть співпрацювала та допомагала останнім. Для замаскування цієї «добровільності» повстанці, як правило, влаштовували невеличку стрілянину в селі та відходили із забраною зброєю до лісу. Так, наприклад, 1 квітня 1949 р. у с. Дудин Підкамінського району повстанці знищили керівника групи Співака й дільничного уповноваженого РВ МВС Цінцірука, забрали ручний кулемет, 13 гвинтівок. Добровільну передачу цієї зброї повстанцям організував Іван Конів – один із бійців цієї групи, який разом із ще одним товаришем перейшов на нелегальне становище та вступив у лави збройного підпілля³⁸.

Доволі часто повстанці намагалися провести акції протидії радянзації українського села у час проведення більшовицькими урядовцями мітингів та зборів у населених пунктах, знищуючи при цьому останніх. У такому випадку в кільканадцять разів збільшувався розголос від операцій, адже свідками були десятки місцевих жителів. Наприклад, 23 березня 1947 р. у с. Станіславчик Бродівського району під час зборів знищено уповноважених РК КП(б)У Демченка і Яворського³⁹. Особливого резонансу в регіоні набула подібна акція підпільників у с. Трудовач Краснянського району, де 7 серпня 1947 р. у клубі знищено шестеро та стільки ж поранено функціонерів – районного та місцевого осередків комсомолу. Серед убитих і поранених

³⁴ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 50. – Арк. 21.

³⁵ Підрахунок зроблено за: ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31 (1960). – Спр. 22–25.

³⁶ Архів УСБУ ЛО. – Спр. 30800. – Т. 1. – Арк. 230.

³⁷ Там само. – Т. 2. – Арк. 45.

³⁸ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-22499. – Т. 1. – Арк. 3, 53; Там само. – Спр. П-24741. – Арк. 45–47.

³⁹ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-24960. – Арк. 17, 41; ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 2. – Спр. 91. – Арк. 32.

були, зокрема, двоє учасників спецгрупи РВ МДБ, які діяли під виглядом повстанців у селах Краснянщини⁴⁰.

Не залишалися поза увагою оунівців майже щорічні виборчі кампанії радянської влади в регіоні: до ВР УРСР (9 лютого 1947 р., 25 лютого 1951 р.), ВР СРСР (12 березня 1950), місцевих рад (30 грудня 1947 р., 1950 р.), народних суддів та засідателів (1949) і т.д.⁴¹ Незважаючи на те, що сили підпілля того часу були не такими поважними, як під час противиборчої кампанії зими 1945–1946 рр., їх вистачало, аби тримати окупаційну владу в напрузі та звести нанівець твердження про «добровільність» та «одногосність» народного волевиявлення. Особливо це було відчутно на виборах, проведених у лютому 1947 р., які місцеве населення під впливом націоналістичної пропаганди бойкотувало, як і вибори 1946 р., а «волевиявлення» реалізовувалося під тиском насланих гарнізонів та оперативних груп МДБ.

У противиборчих акціях основне місце посідало масове поширення різноманітних листівок, закликів, карикатур, проведення індивідуальних бесід із місцевими жителями тощо. Також проводилися і бойові операції, під час яких знищувалися партійні чиновники, скеровані для проведення виборів, зрештою, ліквідовувалися особливо заподадливі члени виборчих дільниць чи агітатори, підпалювалися приміщення та документація виборчих дільниць. Так, 5 січня 1947 р. знищено приміщення виборчої дільниці в с. Вишнівчик Поморянського району⁴², 23 січня 1949 р. проведена подібна акція у с. Солова Глинянського району⁴³, 10 грудня 1947 р. знищено члена виборчої дільниці у с. Клекотів Бродівського району⁴⁴, 27 січня 1949 р. обстріляно партійця по дорозі на виборчу дільницю у с. Жарків Підкамінського району⁴⁵.

Не надто поширеним був такий вид операцій, як диверсія, який передбачав здійснення руйнувань та ушкоджень важливих комунікаційних об'єктів ворога. Особливо відзначився в цій ділянці роботи керівник Підкамінського, а відтак Олеського районного проводу ОУН Михайло Павлінський-«Бродяга», який сам добре володів саперною справою й зумів підготувати досвідчених фахівців.

Найактивнішим у проведенні диверсійних акцій можна вважати 1949 р., коли завдяки зусиллям українських повстанців чотири рази під укіс летіли поїзди. Більшість із цих операцій була підготовлена та проведена «Бродягою» та його бойовиками: «Грізним», «Романом», «Комаром», «Чорногорою», «Шумом» та «Юрком»⁴⁶. Як наслідок – ворогові завдано величезної матеріальної шкоди, вже не кажучи про суспільний резонанс, що його мали такі операції. Так, 22 травня 1949 р. на перегоні Ожидів–Красне Олеського району через підрив колії зазнав аварії товарний поїзд

⁴⁰ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31 (1960). – Спр. 14. – Арк. 158–161; Там само. – Спр. 18. – Арк. 380; Там само. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 49. – Арк. 191–194, 229; Там само. – Т. 50. – Арк. 160; Архів Головного управління Національної поліції у Львівській області (далі – Архів ГУНП ЛО). – Ф. 111. – Оп. 1. – Спр. Р-19932. Учетное дело на семью участника «ОУН-УПА» Фурда Василя Васильевича. – Арк. 26.

⁴¹ Стасюк О. Радянські виборчі кампанії повоєнного періоду... – С. 32.

⁴² ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 49. – Арк. 236.

⁴³ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31 (1960). – Спр. 19. – Арк. 57.

⁴⁴ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 49. – Арк. 221.

⁴⁵ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31 (1960). – Спр. 19. – Арк. 67–68.

⁴⁶ Архів УСБУ ЛО. – Спр. 27680. – Арк. 54 зв.–55; Там само. – Спр. 30800. – Т. 2. – Арк. 49.

№ 993: поранення зазнав один залізничник, розбито паровоз, 11 вагонів, пошкоджено 200 метрів полотна, рух призупинено на 18 год. 53 хв. Сума збитків – 27 368 крб.⁴⁷ Через кілька днів, 25 травня, подібну диверсію вчинено на вітці залізниці місцевого значення між селами Скварява Краснянського району та Княже Золочівського району: розбито паровоз, 9 вагонів та одну платформу, зруйновано до 150 метрів дороги⁴⁸, а 20 червня знову на перегоні Красне–Ожидів підірвано залізничне полотно перед товарним потягом № 1032 – з колії зійшов паровоз, рух транспорту зупинено на 6 год.⁴⁹ 3 липня 1949 р. між станціями Броди та Червоноармійськ стараннями керівника Бродівського районного проводу ОУН Михайла Горбатюка–«Чупринки» та його бойовиків «Морозенка» і «Ігора» пущено під укис товарний поїзд № 907. Аварії зазнав паровоз та два вагони, рух потягів зупинено майже на 10 год.⁵⁰

Окрім диверсій на залізній дорозі, повстанці використовували міни й за інших обставин – найчастіше для прикриття шляхів відступу після наскоку на ворожі об'єкти. Наприклад, 9 квітня 1948 р. у с. Черниця Підкамінського району, йдучи до місця проведення акції, підірвалися начальник штабу винищувального батальйону РВ МДБ Микола Івін і рядовий ВВ МДБ Никифор Миколаєв⁵¹, а 24 вересня того ж року у с. Побіч Олеського району від вибуху міни загинули молодший сержант і боєць ВВ МДБ, а ще один зазнав поранення⁵².

В окремих випадках використовували міни для того, щоб провчити окупантів, які повсюдно знущалися з минулого українського народу, його атрибутики, свят і традицій. Так, 14.10.1948 р. у с. Суховоля Підкамінського району під час зняття національного прапора підірвався співробітник РВ МВС Григорій Кожин, а за кілька годин там же при спробі зірвати листівки, приурочені річниці УПА, така ж доля спіткала заступника начальника райвідділу МДБ Михайла Літуса, ще один боєць був поранений⁵³.

Діяльності партійних та репресивно-каральних органів радянської влади оунівське підпілля протидіяло також шляхом проведення акцій індивідуального терору, спрямованих, насамперед, проти співробітників територіальних органів МВС-МДБ та їхньої агентури, бійців парамілітарних формувань, місцевого радянсько-партійного активу, ініціаторів та організаторів колгоспів, партійних та комсомольських осередків тощо. Такі операції проводилися проти конкретної особи або групи осіб із метою очищення терену від діяльності ворожого елемента та паралізування адміністративно-господарських заходів окупаційної влади. Інтенсивність та чисельність

⁴⁷ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 49. – Арк. 354–355; Там само. – Т. 55. – Арк. 29–30.

⁴⁸ Там само. – Т. 49. – Арк. 356–357.

⁴⁹ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 49. – Арк. 358–359; Там само. – Т. 55. – Арк. 30; Там само. – Ф. 2. – Оп. 31 (1960). – Спр. 20. – Арк. 164; ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 3. – Спр. 102. – Арк. 152.

⁵⁰ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 49. – Арк. 348; Там само. – Ф. 2. – Оп. 31 (1960). – Спр. 20. – Арк. 7; Там само. – Спр. 24. – Арк. 96.

⁵¹ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31 (1960). – Спр. 16. – Арк. 266; Там само. – Спр. 23. – Арк. 235; Там само. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 49. – Арк. 250; Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-23685. – Арк. 60; Там само. – Спр. П-29385. – Арк. 19.

⁵² ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31 (1960). – Спр. 17. – Арк. 238–239; Там само. – Спр. 19. – Арк. 201.

⁵³ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-27246. – Арк. 48; ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31 (1960). – Спр. 18. – Арк. 293; Там само. – Спр. 19. – Арк. 104.

таких акцій збройного підпілля ОУН значно відрізнялися від періоду масової повстанської операції, коли в підпілля вистачало сил для активного проведення таких профілактичних заходів. Після 1946 р., із огляду на зміну тактики підпілля, зменшення його чисельності й, відповідно, можливостей, проводилася ліквідація лише найбільш злісних висулжників радянської влади, а також тих осіб, які могли завдати (або уже це зробили) шкоди націоналістичному підпіллю. У більшості випадків здійснення актів індивідуального терору відбувалося одночасно з іншими заходами та операціями підпілля – наскоками на колгоспи та «стрибків», знищення документації в сільських радах та ін.

Активне використання партизанських методів ведення боротьби збройним підпіллям ОУН Золочівської округи забезпечило йому збереження кадрів на тривале протистояння окупаційній владі, яке тривало в регіоні аж до кінця 1954 р.

Mykhailo Romaniuk. Forms and methods armed underground resistance of the OUN Zolochiv county to the Soviet totalitarian system in the late 1940s – early 1950s

Based on various sources, including documents of both underground resistance and the MGB this article analyzes main forms and methods by which nationalist underground of the OUN Zolochiv county fought against the Soviet occupation. The study is concerned with tactics of the Ukrainian liberation movement in the 1946–1953 and main directions of anti-regime resistance with an emphasis on propaganda and military activities of the armed OUN underground. An attempt is made to classify them. Using specific examples, the article highlights combat activities of insurgent units on the county territory.

Keywords: OUN, UPA, OUN Zolochiv county, NKVD, propaganda, printing house, tactics, leaflet, boyivka.

Олег МУРАВСЬКИЙ

**НАРОДНИЙ РУХ УКРАЇНИ ЗА ПЕРЕБУДОВУ:
ОСОБЛИВОСТІ ІНСТИТУЦІЙНОЇ РОЗБУДОВИ
У ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОМУ РЕГІОНІ
(ЛЮТИЙ – ВЕРЕСЕНЬ 1989 р.)**

Проаналізовано особливості створення осередків Народного Руху України (НРУ) в західноукраїнському регіоні під час перебудови. Охарактеризовано суспільно-політичну ситуацію в УРСР, чинники, які сприяли утворенню рухівських структур або гальмували цей процес. Визначено дієвість методів, якими користувалася Комуністична партія України (КПУ) для стримування утворення альтернативної КПРС політичної структури, чисельність обласних організацій Руху, розглянуто їхні відносини з обкомами Компартії, які необгрунтовано критикували рухівців, зважаючи на те, що їхні документи «не містили конструктивних ідей, спрямованих на поглиблення перебудови». Зазначено, що більшість населення регіону підтримувала ідею державної незалежності України, схвально оцінювала діяльність опозиційних до КПУ організацій, зокрема й НРУ за перебудову.

Ключові слова: Рух, КПУ, Українська РСР, установча конференція.

Одним із позитивних наслідків перебудови для громадян Української РСР було толерування центральними та місцевими органами влади т. зв. «гласності», що стало особливо помітним після створення перших «неформальних» товариств, поетапного викриття злочинів радянської влади в духовній, мовній, культурно-освітній сферах, поширення критичних до Компартії настроїв тощо. Новий політичний курс також заклав підґрунтя до створення впливових політичних, опозиційних до влади сил, провідною з яких в Українській РСР став Народний Рух України за перебудову (після Другої конференції (1990) – Народний Рух України). Його основна електоральна база територіально була локалізована в західноукраїнських областях, що змушує сучасних дослідників вдатися до прискіпливого аналізу особливостей створення осередків Руху в регіоні, дослідження впливу провідних діячів на суспільно-політичні процеси у краї.

Створення осередків Руху в західноукраїнських областях нерозривно пов'язане із процесом організаційного оформлення республіканської організації НРУ за перебудову. Влітку 1988 р. на стихійних акціях у Львові, інших обласних центрах Західної України критики Компартії (КПУ) висловили пропозицію створити всеукраїнську опозиційну організацію – альтернативу КПУ. Однак протидія КПУ, з одного боку, та неорганізованість опозиційних сил – з іншого, унеможливили подібні ініціативи. Для прикладу, спроба Української Гельсінської спілки (УГС) створити Демократичний Фронт у Львові (липень 1988 р.) як прообраз Руху не увінчалася успіхом, зважаючи на значні проблеми організаційного характеру. Водночас, на думку А. Русначенка, влада ніяк не сприйняла б Народний Фронт, якби ініціатором

його створення виступили В. Чорновіл, брати Горині, І. Гель та інші дисиденти¹. Ініціативні комітети, які виникли з метою створення такої організації у центральних, східних областях УРСР, зіштовхнулися з іншою проблемою – низьким рівнем національно-політичної свідомості населення.

У листопаді 1988 р. з ініціативою створення Демократичного Фронту в УРСР виступила група науковців зі Спілки письменників України (СПУ) та Інституту літератури АН УРСР. Щоб запобігти утворенню нової політичної структури, КПУ планувала втілити в життя низку заходів, головними з яких мали стати: а) широке використання у друкованих засобах масової інформації (ЗМІ) листів, телеграм, які стосувалися «поточного політичного моменту»; б) створення теле-, радіопрограм, в яких було б показано «справжнє обличчя і наміри тих, хто рвався до влади»; в) вивчення передбачених законодавством Української РСР можливостей для розпуску низки національно-демократичних організацій².

Завідувач ідеологічного відділу ЦК КПУ Л. Кравчук негативно сприйняв ідею створення всеукраїнської опозиційної до КПУ політичної організації³. На засіданні ініціативних груп щодо створення НРУ за перебудову 31 січня 1989 р. він виступив із різким осудом цієї ідеї, оскільки, на його думку, «за своїм характером, змістом, всеосяжністю проекти документів претендували на створення альтернативної КПРС політичної структури, яку можна було б використати проти єдності... держави». Водночас, наголошував Л. Кравчук, Рух не брав на себе відповідальності за політичну ситуацію в країні, а його документи «не містили конструктивних ідей, спрямованих на поглиблення перебудови»⁴. Усе ж таки, незважаючи на компартійний спротив, із значним доопрацюванням 16 лютого 1989 р. у «Літературній Україні» був опублікований проект «Програми Народного Руху України за перебудову».

Одразу після опублікування проекту в підконтрольних владі ЗМІ, «майже не торкаючись суті проекту... дописувачі розпочали шумливу розгнуждану кампанію проти авторів проекту, українських письменників та науковців»⁵, а проект названо антирадянським та антиконституційним. За словами одного з активних дописувачів інформаційного вісника Львівського Товариства Лева газети «Поступ»: «Складається враження, що зараз в Україні для робітників, селян і службовців немає важливішої проблеми, ніж засудження проекту програми Народного Руху України в підтримку перебудови. Є люди, які це роблять з власної ініціативи... Поки НРУ немає, тиснути на людей є чим – премією, відпусткою, місцем роботи»⁶.

Зважаючи на те, що значна частина суспільства, хіба що за винятком західних областей Української РСР, була ще не готова до створення організації за зразком

¹ Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950 – початок 1990-х років / А. Русначенко. – Київ: В-во ім. Олени Теліги, 1998. – С. 263.

² Про деякі особливості суспільно-політичної обстановки у західному регіоні // Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 2166. – Арк. 6.

³ Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні... – С. 263.

⁴ Тези виступу т. Кравчука на засіданні ініціативних груп по створенню НРУ в підтримку перебудови 31 січня 1989 р. // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2658. – Арк. 34.

⁵ Відстояти програму НРУ // ЦДАГО України. – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 12.

⁶ Олекса В. Бійтесь бумерангу / В. Олекса // Поступ. – 1989. – № 4. – С. 2.

прибалтійських народних фронтів, а автори проекту відчували тиск з боку компартійних структур, до проекту було внесено пункт «про керівну роль партії». Його оприлюднення відкривало перед прихильниками Руху можливість розпочати процес організаційного оформлення товариства і, передусім, розпочати створення обласних осередків.

Оскільки понад 60% членів НРУ за перебудову на час установчого з'їзду 8–10 вересня 1989 р. були вихідцями із західних областей Української РСР⁷, стає зрозумілим, що основну ставку ініціатори створення Руху робили саме на цей регіон і особливо на Львівщину, адже: а) на час створення Львівського осередку Руху в місті функціонувала розгорнута мережа «неформальних» (не підзвітних владі) товариств, що значно полегшило організаційний процес; б) Львівський обком КПУ, який очолював Я. Погребняк, інколи «реагував на події» із значним запізненням, чим сповна користалися активісти Руху; в) більшість населення регіону підтримувала ідею державної незалежності України, відповідно, процеси перебудови розцінювали як перші кроки на шляху до цієї мети. Зрештою, соціологічні опитування свідчили, що найбільшу кількість прихильників Рух міг здобути саме у Львівській та Київській областях⁸.

Стурбовані швидкою політизацією населення, в доповідній записці ідеологічному відділу ЦК КПУ «Про громадсько-політичну ситуацію в м. Львові» його автори зазначали: «Ці процеси [перебудови – О. М.] широко проникали в трудові колективи, сільську місцевість, де опозиційні неформальні структури активно створювали свої первинні організації, які все більше отримували підтримку серед населення. В багатьох колективах і громадських організаціях їм не чиниться опору, як було раніше, простежуються пасивність та байдужість. Падає активність ЗМІ»⁹.

Справді, серед населення регіону ідея створення НРУ отримала цілковите схвалення, яке згодом переросте у відкриту боротьбу з членами КПУ. Так, тільки упродовж квітня (за місяць до установчої конференції Львівського осередку Руху) його активісти провели понад десять мітингів та демонстрацій, у підсумкових резолюціях яких висловлювали підтримку Руху.

Не маючи ні значних фінансових, ні агітаційно-пропагандистських засобів, ініціатори створення Львівської організації НРУ основну увагу приділили безпосередньому діалогу з населенням регіону: тільки впродовж березня–квітня 1989 р. активісти провели зустрічі з робітниками майже всіх великих підприємств Львова та області. Заходи дали неабиякі результати – первинні організації Руху, незважаючи на тиск дирекції, були створені на таких великих підприємствах, як «Кінескоп», Львівський автобусний завод (ЛАЗ), Львівський ізоляторний завод, Об'єднання ім. В. Леніна та ін.¹⁰. Проте у цей самий період осередки Руху майже не функціонували на селі, на слабкому рівні відбувалась агітаційна робота щодо створення осередків Руху на малих підприємствах¹¹.

Крім трудових колективів підприємств, Рух підтримали всі демократичні громадсько-політичні організації Львова. Зокрема, проект програми НРУ за перебудову

⁷ О Народном движении Украины за перестройку // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2658. – Арк. 198.

⁸ Там само. – Арк. 203.

⁹ Об общественно-политической обстановке в г. Львове // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2616. – Арк. 186.

¹⁰ ЦДАГО України. – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 34, 181.

¹¹ Проблеми та перспективи // Віче. – 1989. – № 8. – С. 3.

27 лютого схвалила Львівська філія УГС (за винятком пункту про керівну роль партії), 5 березня – Львівське обласне Товариство української мови ім. Т. Шевченка, 27 березня – Львівське відділення Спілки письменників України¹². Інтелектуальне ядро Руху становили працівники Інституту суспільних наук АН УРСР.

За даними Ініціативної координаційної Ради в Києві, на початку квітня 1989 р. на Львівщині понад 30 тис. осіб письмово підтримали НРУ і закликали до проведення установчої конференції. Кількісно найбільші осередки Руху діяли на Союзавтоматпромбуді, Львіватоменергоремонті, Львівтеплокомуненерго, Інституті суспільних наук, Кінескопі, Інституті прикладного і декоративного мистецтва та інших підприємствах і закладах¹³.

Активність рухівців змушувала КПУ шукати нові методи боротьби з громадською ініціативою, адже традиційні «запрошення на розмову» до обкому, райкомів Компартії та арешти активістів уже не приносили очікуваних результатів. Зокрема, 18 березня 1989 р. обговоренню суспільно-політичної ситуації на Львівщині присвячено Пленум Львівського міськкому Компартії України за участю секретаря обкому партії М. Василіва та другого секретаря міськкому партії О. Грибана. Пленум відхилив ідею створення Руху і вважав «недопустимим участь членів КПРС у створенні осередків народного руху, оскільки окремі положення проекту програми суперечили вимогам статуту та програми КПРС»¹⁴.

Усе ж, попри ідеологічно-організаційні перешкоди влади, 7 травня 1989 р. у приміщенні Будинку архітектора відкрився установчий з'їзд Львівської регіональної організації НРУ за перебудову. У його роботі взяли участь 188 делегатів, які представляли первинні осередки Руху, Товариства української мови ім. Т. Шевченка, Товариства Лева, російське товариство Друзів українського мистецтва та літератури, «Меморіал», асоціацію «Зелений світ» та низку інших організацій¹⁵.

Практичну роботу осередок вів у 12 комісіях¹⁶. У своїй діяльності до схвалення власного Статуту або ж до прийняття Статуту НРУ за перебудову республіканський установчий з'їзд вирішив керуватися проектом НРУ за перебудову, що був опублікований 16 лютого 1989 р. у «Літературній Україні». Підсумком тривалих дискусій стало створення Львівської регіональної організації НРУ за перебудову, а також було обрано її керівні органи – Президію та Раду (48 осіб). Крім організаційних питань, на установчому з'їзді прийнято «Декларацію Львівської регіональної організації НРУ за перебудову», в якій відкинено керівну роль партії, натомість запропоновано перетворити СРСР «у союз суверенних республік на засадах федерації»¹⁷.

Реакція Львівського обкому КПУ на події 7 травня стала очікуваною для рухівців: оскільки перешкодити створенню регіонального осередку обком КПУ вже не міг, керуючись інструкціями ідеологічного відділу ЦК КПУ, він вирішив пригальмувати

¹² Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні... – С. 265–266.

¹³ Рух народного поступу сталевий // Поступ. – 1989. – № 3. – С. 3.

¹⁴ ЦДАГО України. – Ф. 270. – Оп. 1 – Спр. 42. – Арк. 44.

¹⁵ О совершенствовании работы с политизированными обеденениями // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2658. – Арк. 68.

¹⁶ Резолюція № 1 про створення Львівської регіональної організації Народного руху України за перебудову // ЦДАГО України. – Ф. 271. – Оп. 2. – Спр. 5. – Арк. 34.

¹⁷ Гончарук Г. Народний Рух України: Історія / Г. Гончарук. – Одеса: Астропринт, 1997. – С. 35.

роботу рухівців шляхом морально-психологічного тиску на його провідних діячів (членів Президії та Ради). Представників Львівської регіональної організації НРУ викликали на розмову до першого секретаря Львівського обкому КПУ Я. Погребняка, який намагався переконати рухівців у відсутності потреби створення нової політичної сили, адже «перебудова під розумним керівництвом партії набула значного розмаху і йде в необхідному напрямку»¹⁸.

Установчий з'їзд Львівської регіональної організації НРУ виявив низку цікавих тенденцій. По-перше, про установчу конференцію Львівської організації Руху партійні чиновники дізналися із значним запізненням, коли вплинути на перебіг подій було вже майже неможливо. За словами Я. Погребняка: «Ніхто з членів партії не лише не прийшов порадитись до обкому, але навіть не повідомив про довершений факт» – створення організації¹⁹.

По-друге, КПУ, яка рішуче виступала проти створення Руху, «випустила ініціативу із своїх рук», ізолювавшись від процесу створення цієї організації. З цього приводу голова львівського міськвиконкому Б. Котик (жовтень 1989 р.) зазначав: «Ми мали змогу організувати могутню підтримку політики партії, значно прискорити демократичні процеси в суспільстві. Не вийшло. Буквально до останнього часу не дозволяли комуністам співробітничати з «Рухом», подекуди навіть казали про несумісність членства в партії з участю в роботі цієї вельми впливової в народі організації. Що ж тепер дивуватися, що нині першу скрипку в «Русі» граємо не ми?»²⁰.

Організаційне оформлення осередків Руху в інших обласних центрах Західної України мало свої особливості, проте спільною та визначальною рисою у створенні осередків Руху була їхня нищівна критика місцевими обкомами КПУ. Львівський регіональний осередок Руху займав особливе місце в загальній структурі організації, проте першою в Українській РСР було створено Тернопільську крайову організацію НРУ за перебудову. 24 березня, майже відразу після опублікування проекту програми НРУ за перебудову «Літературною Україною», у приміщенні обласної організації Спілки письменників України відбувся установчий з'їзд, який завершився створенням осередку Руху. Очолив організацію поет М. Левицький²¹. Згодом під тиском обкому КПУ окремі громадсько-політичні діячі вийшли зі складу крайового Руху²².

Після створення обласної організації НРУ Тернопільський обком КПУ приймає постанову «Про посилення впливу на політичну ситуацію в області», в якій для «упередження націоналістичних та інших антигромадських проявів» передбачає створення «групи з координації дій партійних, радянських та правоохоронних органів»²³. Також сприяти стабілізації політичної ситуації в області мали би такі

¹⁸ *Голубець М.* Народний Рух України: Львівщина. Рік перший / М. Голубець. – Львів: ПОЛЛІ, 1998. – С. 16.

¹⁹ Там само.

²⁰ *Гарань О.* Від створення Руху до багатопартійності / О. Гарань. – Київ: Знання України, 1992. – С. 8.

²¹ *Гончарук Г.* Народний Рух України: Історія. – С. 34.

²² *Квасновський В.* Пробудження: 1989 / В. Квасновський. – Тернопіль: Термо-граф, 2005. – С. 46.

²³ Інформація Тернопільського обкому КПУ про хід виконання постанови ЦК Компартії України від 6 травня 1989 р. «Про деякі тенденції політичної обстановки в республіці» // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 2051. – Арк. 77–78.

заходи, як: а) взаємне інформування обкому Компартії і партійних комітетів на місцях; б) проведення соціологічних досліджень та постійних діалогів зі студентами вузів та місцевими жителями; в) налагодження «індивідуальної виховної роботи з лідерами політизованих самодіяльних формувань»²⁴.

Після утворення Київського осередку Руху завідувач ідеологічного відділу ЦК КПУ Л. Кравчук, який був присутній на конференції 1 липня 1989 р., визнав незворотність процесів, пов'язаних із створенням НРУ за перебудову, і заявив, що «відділ не виступав і не виступає проти Руху»²⁵. Проте навіть після запевнень Л. Кравчука КПУ й надалі безуспішно продовжувала гальмувати подальше розгортання рухівських структур.

Упродовж серпня 1989 р. триває організаційне оформлення інших осередків Руху в обласних центрах Західної України. 13 серпня відбулася установча конференція НРУ за перебудову в Івано-Франківську. 110 делегатів обрали керівний орган осередку – Координаційну Раду у складі 11 осіб, та прийняли низку звернень²⁶. Надалі Івано-Франківська обласна організація НРУ виявилася однією з найактивніших у структурі Руху, а її чисельність на момент Других Всеукраїнських зборів НРУ становила близько 15 тис. осіб²⁷. Так, для прикладу, ідентична за кількістю населення Сумська область нараховувала 900 активістів НРУ.

19 серпня 1989 р. на установчій конференції у приміщенні обласного театру ляльок було створено Волинську обласну організацію НРУ за перебудову. Одразу ж Рух де-факто став «центром усіх опозиційних сил, координатором і натхненником боротьби проти старих політичних структур»²⁸.

Згодом, 24 серпня 1989 р., на установчій конференції в Ужгороді 280 делегатів висловили бажання створити місцевий осередок НРУ за перебудову (23 вересня відбулося організаційне оформлення обласної організації Руху)²⁹. Таким же підсумком завершилися збори активістів руху 27 серпня 1989 р. у Чернівцях. Новостворена організація Руху також прийняла низку резолюцій щодо української мови, екології, національної символіки. Збори завершилися санкціонованим мітингом за участю близько 2,5 тис. осіб, завдяки якому про подію стало відомо широкій громадськості міста³⁰.

Аналізуючи процес розбудови НРУ за перебудову, зазначимо, що серед західноукраїнських областей найбільший партійний спротив рухівці одержали на Закарпатті, а найменший – на Волині, де установча конференція проходила за участю представників обкому КПУ і місцевих органів влади. У Закарпатті, виступаючи на пленумі обкому КПУ 16 червня 1989 р., перший секретар Г. Бандрівський різко засудив ідею створення

²⁴ Там само.

²⁵ Про установчу конференцію Народного руху України міста Києва та Київської області // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2658. – Арк. 78.

²⁶ Інформація об оперативній обстановці в республіці на 13 августа 1989 г. // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. – 32. – Спр. 2676. – Арк. 16.

²⁷ ЦДАГО України. – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр. 89. – Арк. 52.

²⁸ Волинь на злам століть: історія краю (1989–2000). – Луцьк, 2001. – С. 15.

²⁹ Інформація об оперативній обстановці в республіці на 24 септембра 1989 г. // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2676. – Арк. 17.

³⁰ Інформація об оперативній обстановці в республіці на 27 августа 1989 г. // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2676. – Арк. 48.

осередку Руху, зважаючи на те, що «в проєкті програми НРУ є чимало цілей, які йдуть врозріз з вимогами перебудови, по суті, проголошують ідеї національної відокремленості, проглядаються намагання стати структурою, опозиційною КППС»³¹. Загалом Рух у Закарпатській області функціонував формально: станом на жовтень 1990 р. крайова організація працювала як розширений актив у складі Крайвиконкому та декількох десятків активістів у районах області. Сама ж крайова Рада майже розпалася, що, за словами її голови П. Чучки, сталося через «формалізм і випадковість, допущені при її обранні»³².

Отже, у першій половині 1989 р. в УРСР закладено підґрунтя для створення всеукраїнської опозиційної політичної сили, яка, як показав час, зуміла створити реальну конкуренцію КПУ та стати координаційним органом національно-демократичних сил. Найбільшу підтримку ідея створення Руху отримала серед населення західноукраїнських областей, яке відзначалося високим рівнем національної свідомості. Під час створення обласних організацій Руху їхні активісти допустили низку як стратегічних, так і тактичних помилок, найважливіші з яких: а) осередки організували форсовано, через що до їхнього складу потрапляли «випадкові люди» із сумнівним минулим (це дискредитувало організацію, значно звужувало її соціальну базу); б) активісти Руху майже не проводили агітаційної роботи у сільській місцевості та серед національних меншин регіону, які переважно не розуміли програмних завдань майбутньої організації, побоювалися погіршення міжнаціональних відносин, що відштовхнуло від організації багатьох відомих у регіоні громадсько-політичних та культурних діячів.

Oleh Muravskiy. People's Movement of Ukraine for Reconstruction: features of institutional development in the Western Ukrainian region (February-September 1989)

This paper is specifically concerned with features of creating centers of the People's Movement of Ukraine (NRU) in the Western Ukrainian region during the restructuring. The socio-political situation in the Ukrainian SSR, factors that contributed to the formation of the Rukh structures or slowed down this process are characterized. Methods used by the Communist Party of Ukraine (CPU) to deter the formation of an alternative CPSU of the political structure and their efficiency is shown. The number of regional organizations of the Movement and their relations with the regional committees of the Communist Party were considered. It is noted that the majority population of the region supported the idea of Ukraine state independence and approvingly evaluated the activities of opposition organizations to the CPU, in particular, the Rukh for Reconstruction.

Keywords: Rukh, KPU, Ukrainian SSR, constituent conference.

³¹ Координаційній Раді НРУ // ЦДАГО України. – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 76.

³² Мандатній комісії НРУ. Пояснювальна записка // ЦДАГО України. – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр. 89. – Арк. 38.

Андрій ТКАЧУК

«КРИМСЬКИЙ ЧИННИК» УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИН У ВІЗІЇ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ

Охарактеризовано візію Народного Руху України на проблему Криму в українсько-російських відносинах першої половини 1990-х років. На основі заяв та звернень політичної сили показано, що в НРУ розуміли потенціал загрози для національної безпеки України, який несли в собі російська політика щодо українського півострова та розташована в Севастополі військова база Чорноморського флоту РФ. Проте численні пропозиції НРУ стосовно зменшення російського впливу в Криму так і не були почуті вищим керівництвом України.

Ключові слова: Національна безпека, Крим, Чорноморський флот, українсько-російські відносини.

Після відновлення державної незалежності в 1991 р. Україна розпочала якісно новий етап у своїй історії, який з погляду її національних інтересів потребував послаблення взаємозв'язків з Росією, що, попри демократичні заяви її лідерів, не відмовлялася від ідеї збереження контролю над усім пострадянським простором. У таких умовах видавалася доцільною євроатлантична інтеграція, яка, на думку проєвропейськи налаштованої частини української політичної еліти, створювала всі умови для утвердження України як самостійної європейської демократичної держави.

Серед політичних партій, які обстоювали потребу послаблення взаємозв'язків з колишньою радянською метрополією, був Народний Рух України (НРУ). Члени НРУ зробили колосальний внесок у проголошення державної незалежності України в 1991 р., а сама політична сила почала відігравати помітну роль у суспільно-політичному житті держави. Сформований головно із дисидентів та активістів, які створювали опозицію до радянського режиму, НРУ добре розумів важливість врахування російського чинника у розробці політики національної безпеки держави. Щобільше, члени партії окреслювали цілий спектр питань, які могла використати Росія проти України з метою її збереження у сфері свого впливу. Одним із таких чинників впливу в НРУ небезпідставно вважали півострів Крим та дислокований на півострові Чорноморський флот РФ, які після розпаду СРСР в політичних колах Російської Федерації трактували як виключно «російські». Зауважимо, що в радянський період Крим був розбудований лише завдяки зусиллям та ресурсам УРСР. Після розвалу СРСР він залишився в складі України у статусі Автономної республіки (далі – АР Крим). Однак політика репресій та гонінь щодо населення півострова в 1930–1940 рр., а також активне заселення території півострова вихідцями з РРФСР стали причиною того, що станом на 1990 р. більшість населення Криму становили етнічні росіяни. Значна кількість проросійськи налаштованого населення, відсутність виваженої державної політики

України щодо АР Крим та діяльність різного роду проросійських організацій робили Крим активним важелем російського впливу на українську політику, що міг становити загрозу її національній безпеці.

Російську загрозу стосовно Криму добре розуміли в НРУ, часто вказуючи на негативні тенденції в двосторонніх відносинах. Як засвідчив подальший розвиток подій, попри запевнення в «дружніх / братських» відносинах, Росія підступно анексувала Крим та здійснила військове вторгнення на територію України. Відтак особливої актуальності набули наукові студії, що стосуються впливу політичних партій на формування політики національної безпеки України в умовах російської військової агресії. Однією з них є кримська тематика. Дослідження позиції українських політичних партій, зокрема НРУ, щодо безпекового виміру українсько-російських відносин навколо Криму, дає змогу з'ясувати особливості геополітичної візії однієї з найбільших політичних партій, що коли-небудь існували в Україні. Саме тому мета цієї статті – вивчення позиції Народного Руху України щодо «кримського чинника» в українсько-російських відносинах. Це дослідження допомагає з'ясувати особливості політики однієї з найпотужніших державницьких партій 1990-х років з приводу геополітичних проблем України на новому етапі її розвитку.

Зазначимо, що окреслена проблема не стала об'єктом спеціального дослідження серед українських істориків. Виняток становлять окремі згадки про «кримську загрозу» в діяльності НРУ у працях таких науковців, як: О. Мардаренко та С. Овсієнко¹, Ю. Діденко², О. Гарань³, С. Бондаренко^{4,5}, Гончарук⁶, Н. Кіндрачук⁷ та ін. Однак озвучена тема не отримала належного висвітлення, а тому становить значний інтерес для вивчення та буде актуальною для комплексного дослідження в майбутньому.

Понад 70-річний термін перебування України в складі СРСР спричинив глибоку політичну та соціокультурну кризу, вирішення якої ознаменувало б остаточне врегулювання питання, існуватиме чи не існуватиме Українська держава і нація взагалі⁸.

¹ *Мардаренко О. В.* Джерельна база вивчення українсько-російських відносин у політичній діяльності Народного Руху України (1989–1998 рр.) / О. В. Мардаренко, С. Л. Овсієнко // *Інтелігенція і влада. Серія: Історія.* – Одеса, 2013. – Вип. 28. – С. 197–205.

² *Діденко Ю. В.* Державотворчі ініціативи депутатів Народного Руху України у сфері міжнародних відносин / Ю. В. Діденко // *Інтелігенція і влада.* – Одеса, 2009. – Вип. 16. – С. 105–113.

³ *Гарань О. В.* Убити дракона (З історії Руху та нових партій України) / О. В. Гарань. – Київ: Либідь, 1993. – 200 с.

⁴ *Бондаренко С.* Історичні передумови виникнення Народного Руху України в контексті відродження української державності / С. Бондаренко // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / [за заг. ред. проф. М. М. Алексієвця].* – Тернопіль, 2004. – Вип. 2. – С. 104–109.

⁵ *Бондаренко С.* Роль Народного Руху України у національно-політичному житті українського народу наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття: сучасний стан та перспективи розвитку / С. Бондаренко // *Україна–Європа–Світ: міжн. зб. наук. праць.* Серія: Історія, міжнародні відносини. – Тернопіль, 2012. – Вип. 9. – С. 80–84.

⁶ *Гончарук Г. І.* Народний Рух України. Історія / Г. І. Гончарук. – Одеса: Астропринт, 1997. – 378 с.

⁷ *Кіндрачук Н. М.* За Україну незалежну. Роль Народного Руху України у здобутті незалежності України: 1989–1991 рр.: монографія / Н. Кіндрачук. – Івано-Франківськ: НАІР, 2013. – 199 с.

⁸ *Бондаренко С.* Історичні передумови виникнення Народного Руху... – С. 104.

У цих умовах з'явився НРУ, який становив широку коаліцію сконсолідованих національно-демократичних сил⁹.

Саме НРУ став своєрідним вектором для національно-демократичного руху¹⁰, який забезпечив перехід від пасивного сприйняття рішень до готовності самостійно їх виробляти та нести за них відповідальність.

НРУ був заснований восени 1989 р. у переломний момент української історії. Завдяки домінуванню національної ідеї він став виразником інтересів українського народу¹¹, а самі «рухівці» відіграли роль каталізатора демократичних процесів, формуючи своєю радикальною позицією рішучість, впевненість і відданість ідеї демократичної, правової та самостійної України, забезпечення її національної безпеки.

Після розпаду СРСР Москва постійно намагалася зберегти офіційний Київ у зоні свого контролю. Взаємовигідні українсько-російські міждержавні відносини у баченні російських теоретиків існували лише тоді, коли вони відповідали стратегічним інтересам РФ зі збереження впливу на Україну. Тому будь-які самостійні кроки України як незалежної держави йшли врозріз із реваншистською стратегією Кремля і викликали негативну оцінку.

НРУ усвідомлював, що в Росії залишалось чимало різних важелів для того, щоб намагатися нав'язати свою політичну волю Україні, наприклад, Крим. Агресивні дії Росії з підтримки кримського сепаратизму не змусили себе довго чекати. Фактично Росія, беручи під своє підпорядкування майно, армію та фінанси колишнього СРСР, оголошувала економічну блокаду Україні та пред'являла їй територіальні претензії. 25 січня 1992 р. на Великій Раді Руху було ухвалено Звернення до членів Ради Безпеки ООН, у якому рухівці пропонували перенести на 6-місячний термін пропозиції затвердження Російської Федерації постійним членом Радбезу¹². Проте вже у підсумковій Ухвалі від 9 травня 1992 р. члени Малої ради НРУ жодним чином не вказували на причетність Росії до подій в Криму, обмежившись лише згадкою про «гкчпїста Багрова», який на тлі «політики загравання та безперервних поступок шовіністам» з боку української влади поставив півострів «перед загрозою кровавої міжусобиці»¹³. Через деякий час Центральний провід НРУ звернув увагу на російське втручання в події Придністров'я, вказавши, що саме Росія та Румунія є причинами кровопролитного конфлікту¹⁴.

⁹ Бондаренко С. Роль Народного Руху України... – Вип. 9. – С. 81.

¹⁰ Там само.

¹¹ Документи / Народний Рух України. Всеукраїнські збори (2; 1990; Київ). – Нью-Йорк; Нью-Джерсі: Пролог, 1991. – С. 17.

¹² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 270. НРУ. Офіційні документи і матеріали. – Оп. 1. – Спр. 156. Листи НРУ до Президента України, Міністерства закордонних справ, осередків НРУ, громадської української діаспори про захист української державності, проведення масово політичних заходів, надання допомоги демократичним силам з організаційних та інших питань діяльності НРУ. – Арк. 7.

¹³ Ухвала Малої Ради НРУ з приводу ситуації в Криму і створення на півострові територіальної автономії // ЦДАГО України. – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр. 145. – Арк. 14.

¹⁴ Ухвала Центрального Проводу НРУ щодо подій в Придніпров'ї та необхідності захисту інтересів українців у цьому регіоні Молдови // ЦДАГО України. – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр. 144. – Арк. 39.

У серпні 1992 р. НРУ піддав критиці політичні кроки першого президента України Л. Кравчука щодо Чорноморського флоту і входження України в Співдружність Незалежних Держав (СНД), називаючи підписання домовленостей з Росією як «ще один болючий удар по нашій державній незалежності». Партія вважала, що «меншим злом був би навіть перехід до України тільки частини флоту, ніж створення прецеденту спільних з Росією військових частин із базуванням їх на українській землі». Тодішній співголова НРУ В. Чорновіл заявляв, що «створення СНД відразу після всеукраїнського референдуму, коли Україна мала унікальні шанси на здобуття дійсної незалежності, так і подальше поступове втягування України в спільні імперські структури – частина єдиного плану, ланки єдиного імперського ланцюга, накинутого на шию України»¹⁵.

У червні 1993 р. Мала Рада НРУ виступила із заявою щодо українсько-російських переговорів навколо ситуації в Криму та на Чорноморському флоті. На думку членів НРУ, реалізація деяких положень двосторонньої українсько-російської угоди завдавали шкоди державному суверенітету. Серед іншого, це був пункт про згоду української влади на розподіл не лише флоту, але й берегових військ, споруд, які перебували під юрисдикцією України, що, як прогнозував НРУ, створювало прецедент виникнення російської державної власності та дислокації військ РФ на території Криму і провокувало посилення сепаратизму в інших регіонах України. Угода стосовно участі РФ у фінансуванні соціально-економічної сфери Севастополя та інших міст Криму давала можливість для економічного контролю над півостровом¹⁶.

Активізацію антиукраїнських сепаратистських сил у Криму, «розшматування України і розпалювання громадянської війни, ескалації конфлікту між Україною та Росією» НРУ відверто пов'язував із підтримкою депутатами Державної Думи РФ; про яку було відомо російському президенту Б. Єльцину. Політична сила вимагала від світової спільноти вжиття активних заходів, спрямованих на припинення втручання у справи суверенної Української держави, а також надання гарантій безпеки та територіальної цілісності України¹⁷.

Зважаючи на події в Чеченській республіці Ічкерія в 1990-х, НРУ заявляв, що російська армія становить серйозну загрозу безпеці України, оскільки перебуває на її території. Члени партії пропонували ухвалити рішення про виведення за межі нашої держави всіх російських військ, дислокованих на її території, та посилення захисту державних кордонів України¹⁸.

Українсько-російський договір щодо розподілу Чорноморського флоту НРУ трактував як принизливий та нерівноправний, оформлення своєрідної «національної

¹⁵ Заява НРУ з критикою дій Президента України Л. Кравчука стосовно долі Чорноморського флоту і входження України в Союз Незалежних Держав // ЦДАГО України. – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр. 146. – Арк. 58.

¹⁶ Заява Малої Ради НРУ з приводу переговорів України з Російською Федерацією стосовно ситуації в Криму та на Чорноморському флоті // ЦДАГО України. – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр. 177. – Арк. 4.

¹⁷ Звернення НРУ до громадян України з огляду на активізацію антиукраїнських сепаратистських сил в Криму // ЦДАГО України. – Ф. 270. – Оп. 2. – Спр. 12. – Арк. 52 зв.–53.

¹⁸ Заява Центрального Проводу НРУ у зв'язку з подіями у Чеченській республіці Ічкерії із закликом до Президента України прийняти рішення про виведення за межі держави всіх російських військ // ЦДАГО України. – Ф. 270. – Оп. 2. – Спр. 12. – Арк. 66.

проблеми». На думку «рухівців», документ мав досить загальний характер і потребував серйозних уточнень та коректив у пункті роздільного базування Чорноморського флоту РФ та Військово-Морських Сил України. НРУ вимагав чіткого визначення місця базування ВМФ України в Севастополі, а також термінів та умов оренди військово-морської бази Росією згідно з принципами міжнародного права та з урахуванням наявної міжнародної практики. Крім цього, наполягав на визначенні статусу іноземних військ на території України та громадянського статусу російських військовослужбовців і членів їхніх сімей. Позитивним моментом вважали збереження Севастополя у складі України¹⁹.

Народний Рух України підтримував підписання широкомасштабного Договору з Російською Федерацією про дружбу, співробітництво та партнерство, оскільки вбачав у ньому механізм налагодження добросусідських і справді партнерських стосунків. Однак політична сила вказувала на те, що справжньою метою Росії було не допустити інтеграції України в європейські та трансатлантичні структури, швидко повернути втрачений статус світової наддержави. Після проведення Росією військових тренувань на території заказника «Байдарський» у 2001 р. НРУ вимагав запровадження негайного парламентського контролю над проведенням таких навчань, а «грубе та цинічне» порушення двостороннього договору щодо розташування Чорноморського флоту РФ на території України спричинило заяву НРУ про ініціювання денонсації цих угод та остаточного виведення російських військ з території України, що, зрештою, і відповідало Українській Конституції. Водночас було поставлено вимогу призупинити членство України у складі всіх структур СНД та невідкладно розглянути в українському парламенті проект Постанови, внесеної фракцією НРУ, про вихід України із Міжпарламентської Асамблеї СНД²⁰.

Чинник базування Чорноморського флоту РФ у Криму НРУ вважав найбільшою перешкодою становленню України як незалежної держави. Водночас висловлював обурення через замовчування українськими ЗМІ низки інцидентів, пов'язаних із присутністю на території України військових формувань іншої держави. Обурював НРУ і той факт, що для широкого загалу залишався невідомим зміст зустрічей між представниками українського та російського урядів, які обговорювали різноманітні аспекти перебування Чорноморського флоту РФ у Севастополі. Представники політичної сили вимагали оприлюднити звіт щодо перебування Чорноморського флоту РФ на території Криму та окремо відзвітувати про угоди і домовленості навколо ЧФ РФ, ухвалення рішень стосовно його базування в Україні і розподіл повноважень в цьому питанні²¹. Гостро відреагували в НРУ на українсько-російський конфлікт навколо острова Тузла у 2003 р. У даному випадку дії РФ у партії розцінювали як провокаційні та спрямовані на поглиблення кризи в двосторонніх відносинах. У візії НРУ поряд із висуненням територіальних претензій, погрозами застосування зброї

¹⁹ Заява НРУ у зв'язку з підписанням угоди між Україною і Росією стосовно Чорноморського флоту // ЦДАГО України. – Ф. 270. – Оп. 2. – Спр. 12. – Арк. 75.

²⁰ Заява XI Всеукраїнських Зборів (З'їзду) Народного Руху України з приводу українсько-російських відносин. XI Всеукраїнські Збори (З'їзд) Народного Руху України 5–6 травня 2001 р.: Матеріали. Документи. – Київ, 2001. – С. 42–44.

²¹ Заява Центрального Проводу НРУ щодо забезпечення інтересів національної безпеки України у відносинах з Російською Федерацією. Народний Рух України: ухвали, заяви, звернення за 2001–2003 роки. – Київ, 2003. – С. 151–153.

Росія розв'язала справжню інформаційну війну, що розпалювала шовіністичні настрої в російському суспільстві²².

У 2007 р., 10-ту річницю Договору про дружбу, співробітництво та партнерство між Україною та Російською Федерацією, НРУ дав оцінку угоди широкою заявою. Сам факт підписання розглядали як «завершення 5-літнього переговорного процесу, період напруженості і сепаратистських провокацій, спроб реалізувати територіальні претензії до України». Статус Чорноморського флоту РФ пов'язували з політикою президентів України Л. Кравчука (1991–1994) та Л. Кучми (1994–2004) і характеризували як «специфічний», а його поділ називали стратегічною помилкою Л. Кравчука. Не притаманну для військових структур пропагандистську та ідеологічну діяльність флоту окреслювали як дестабілізаційну для регіону. Поступливість Л. Кучми, на думку НРУ, допомогла Росії зберегти дієві важелі впливу на Україну, що давали їй змогу реалізовувати стратегію глибокого і системного втручання у внутрішні справи держави. НРУ чи не єдиний серед українського політикуму звернув увагу на проблему безпеки в двосторонніх відносинах, не ставлячи під сумнів необхідність виконання підписаних угод²³. Він вимагав приведення діяльності базованих у Криму військових сил РФ у сувору відповідність до вимог законодавства України, укладення додаткової домовленості про заборону бойового застосування сил флоту РФ, які були дислоковані в Україні, та негайного їхнього виведення з нашої території на випадок загрози конфлікту РФ із третьою стороною. Водночас найважливішою ініціативою НРУ було негайне проведення переговорів щодо узгодження графіка поетапного виведення ЧФ РФ з української території з терміном його завершення до травня 2017 р.²⁴.

Буквально через рік, у 2008 р., НРУ вкотре торкнувся питання перебування Чорноморського флоту РФ в Україні. Звертав увагу на антиконституційні рішення органів місцевого самоврядування Севастополя, що тривалий час перебували під контролем Росії. Політична сила висловлювала занепокоєння через широко розгорнуту діяльність створених навколо Чорноморського флоту сателітних організацій, які були легалізовані у правовому полі України. «Рухівці» вказували, що флот РФ перетворився на потужний культурно-політичний, ідеологічний та пропагандистський інструмент глибокого проникнення в усі соціально-ментальні тканини українського суспільства в Севастополі та Криму²⁵.

Безконтрольна діяльність російських військових формувань на території півострова, на думку членів НРУ, аж до 2017 р. могла зробити Україну «заручницею багатьох небезпечних непередбачуваних подій». А відсутність обґрунтованої, логічної

²² Заява Народного Руху України щодо територіальних претензій з боку Російської Федерації. Рішення керівних органів Народного Руху України (ухвали, заяви, звернення): вересень 2003 р. – Київ, 2004. – С. 36–37.

²³ Відозва НРУ до 10-ї річниці підписання базових угод про статус та умови тимчасового перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України // Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України / Інститут історії України НАН України. – Київ, 2009. – С. 396–398.

²⁴ Там само.

²⁵ Звернення Народного Руху України від Президента України та Уряду України щодо загроз національній безпеці в Криму 5 вересня 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rukh.team/about/documents/>

і послідовної державної політики не лише на рівні випередження, але й реагування на дії антиукраїнських сил в Криму – першопричина загроз українській нацбезпеці. Рішенням проблеми, на думку НРУ, була ідея «укомплектувати керівництво державних органів в АР Крим патріотами України». «Рухівці» вимагали негайної ліквідації діяльності на території Криму різного роду козачих та інших парамілітарних формувань, припинення незаконного рекрутування населення півострова в російське громадянство, заборони антидержавної діяльності ЗМІ. Елементи системи забезпечення застосування ЧФ РФ ядерної зброї мали бути вивезені з території України як без'ядерної держави.

НРУ вважав, що Військово-морські сили України повинні були стати своєрідним «центром тяжіння» для всіх патріотичних проукраїнських сил Криму, поширювати ідею формування та розбудови держави. Цілком очевидно, і на це вказували в НРУ, що на той момент державна влада в Києві не мала вагомого важеля впливу на соціально-політичне життя в Криму. Всяке посилення ВМС автоматично збільшувало політичний вплив офіційного Києва в Севастополі і Криму загалом. Водночас віддавали належне наявності російських військових на території півострова, в НРУ їх пропонували контролювати за допомогою спеціального органу з моніторингу, на який було б покладено відповідальність за оперативний контроль усіх питань²⁶.

Поряд із російським чинником впливу у вигляді Чорноморського флоту на думку НРУ ще одним вагомим важелем у насадженні російського контролю над півостровом була Верховна Рада АР Криму, значна частина якої вела відверту агресивну антидержавницьку риторичку. Доказом можна вважати провокації, що відбулися у вересні 2008 р., коли в період розв'язання Росією війни проти Грузії низка фракцій ВР АРК з панівної коаліції без жодного опору чи зауважень з боку керівництва ВР АРК активно підтримувала російську агресію проти суверенної, незалежної держави. Тоді ж більшістю голосів було ухвалене рішення про підтримку військових дій РФ та Чорноморського флоту у Грузії. Крім цього, побачило світ звернення кримських парламентарів до Верховної Ради України з пропозицією визнати російські маріонеткові держави – Абхазію та Південну Осетію. Парламент Криму також ухвалював рішення, що виходили за межі його повноважень. Зокрема, парламентарі досить гостро відреагували на підписання у грудні 2008 р. у Вашингтоні Хартії про стратегічне партнерство між Україною та США. На думку ВР АРК, воно було «ганебним та принизливим». Крім цього, парламент Криму виступив із ухвалою, в якій називав «неприпустимим» відкриття офіційного представництва США у Сімферополі. Згодом НРУ ініціював розслідування фактів зловживань кримськими парламентарями та вимагав негайного скасування всіх політичних рішень, які були прийняті та відверто суперечили їхнім повноваженням і Конституції України²⁷.

НРУ виступав за встановлення добросусідських відносин України та РФ на притетних, партнерських засадах, які б виключали загрозу державному суверенітету та

²⁶ Звернення Народного Руху України до Президента України та Уряду України щодо загроз національній безпеці в Криму від 5 вересня 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rukh.team/about/documents/>

²⁷ Заява Народного Руху України щодо антидержавницьких дій Верховної Ради Автономної Республіки Крим 21 лютого 2009 р. Прийнято Центральним Проводом Народного Руху України 21.02.2009 року м. Київ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rukh.team/about/documents/>

територіальній цілісності. Однак російська політика щодо Криму вказувала на те, що Росія відійшла від принципів повноправного партнерства та мирного співіснування і становить загрозу для національної безпеки України. Це добре бачили та розуміли в НРУ. Політична сила неодноразово вказувала на деструктивну та ворожу діяльність РФ. У світлі заяв та дій російського політичного істеблішменту НРУ ставив під сумнів доцільність укладення будь-яких договорів між обома державами, що стосувалися б Криму, оскільки це несло в собі загрозу дестабілізації ситуації не лише в Автономній Республіці, але й по всій території України. Не останню увагу члени НРУ звертали і на непослідовність та неузгодженість державної політики стосовно Криму, яка ризикувала еволюціонувати в повномасштабний конфлікт, наслідки якого ніхто не брався прогнозувати. В НРУ вказували, що одним із способів встановлення контролю Києва над кримськими територіями було укомплектування влади Криму лише з патріотично налаштованих професіоналів, які б змогли налагодити повноцінну комунікацію з усіма учасниками суспільно-політичних процесів на півострові та запобігти поширенню антиукраїнської пропаганди. Центром такого впливу мали стати ВМС України, навколо яких пропонували створити відповідні патріотичні структури. Також НРУ активно виступав за створення та укомплектування державного органу з моніторингу виконання Росією взятих на себе зобов'язань з приводу базування Чорноморського флоту РФ у Севастополі. Однак озвучені НРУ пропозиції та застереження зовсім не були враховані під час формування державної політики щодо півострова.

Andrii Tkachuk. «Crimean factor» of Ukrainian-Russian relations: Vision of the People's Movement of Ukraine

The author describes the Crimean issue in the Ukrainian-Russian relations of the first half of the 1990s in the vision of the People's Movement of Ukraine. This paper based on statements and appeals of political force and focuses on NRU's understanding of the potential threat of the problem to the national security of Ukraine. It has been found that the movement understood the danger of Russia's policy regarding to Ukrainian peninsula and the Russian Federation Black Sea Fleet located in Sevastopol. But the Ukrainian government avoided majority of the NR'Us proposals to reduce Russian influence in the Crimea.

Keywords: national security, Crimea, Black Sea Fleet, Ukrainian-Russian relations.

Олег КОСТЮК

КРИМ ЯК ІНСТРУМЕНТ ВПЛИВУ В ПОЛІТИЦІ РФ ЩОДО УКРАЇНИ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1990-х РОКІВ

У статті розглянуто внутрішньополітичну дискусію серед російської політичної еліти першої половини 1990-х років щодо належності Криму Україні. Звернено увагу на позицію як офіційних органів влади, так і опозиційних до режиму Б. Єльцина політичних сил. Показано, що питання Криму в українсько-російських відносинах для Росії залишалося одним із інструментів політичного тиску на Україну з метою її утримання у сфері свого впливу. Зроблено висновки про те, що питання належності Кримського півострова посідало важливе місце у внутрішньополітичній риторичній політиці російських політичних партій та рухів як елемент політичної агітації.

Ключові слова: Росія, Крим, зовнішня політика.

Анексія Криму, що відбулася у 2014 р., стала наслідком довготривалої політики Російської Федерації, спрямованої на підірив державного суверенітету України. Цілеспрямовано та цілком усвідомлено Росія здійснила спробу знищення системи міжнародних відносин, яка склалася після завершення Другої світової війни. Так званий «договор» про приєднання Криму до РФ від 18 березня 2014 р. досі залишається підтвердженням вульгарного порушення Росією взятих на себе міжнародних зобов'язань, зокрема у межах «Будапештського меморандуму». Попри численні заперечення з боку російського політикуму про відновлення «історичної справедливості» та «возз'єднання» півострова з Росією, факт грубого порушення територіальної цілісності суверенної держави був гостро засуджений світовою спільною, а сама Росія опинилася ізольованою від цивілізованого світу.

Російській окупації півострова Крим значною мірою посприяла налагоджена впродовж десятиліть мережа проросійських організацій та рухів. Створені ще в 1990-х роках, ці організації залишалися активними прихильниками ідеї т. зв. «російського Криму» і намагалися дискредитувати владу України в очах тамтешнього населення.

Конфлікту України та РФ навколо Криму присвячено чимало наукових досліджень, поява яких активізувалася після трагічних подій 2014 р. Цій проблемі приділили свою увагу відомі українські науковці, серед яких С. Кульчицький¹, В. Чумак²,

¹ *Кульчицький С.* Новітній український державотворчий процес / С. Кульчицький, Б. Парахонський // Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси: в 3 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова) [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій]. – Київ: Наукова думка, 2004. – Т. 3. – 327 с.

² *Чумак В.* Україна і Крим: спільність історичної долі / В. Чумак. – 2-ге вид., переробл. й доповн. – Київ: ВПЦ АМУ, 2013. – 180 с.

Г. Перепелиця³, А. Мальгін⁴, В. Сергійчук⁵. Більшість із них у своїх працях звертали увагу на те, що проблема Криму в українсько-російських відносинах існувала через наявну серед російської політичної еліти думку про особливе право на весь пострадянський простір і територію України зокрема. Зважаючи на те, що повернення Криму до складу України ми не очікуємо у найближчій перспективі, українські науковці досліджують феномен «кримської проблеми», її витоки та причини, аби врахувати їх у формуванні державної політики щодо тимчасово окупованого півострова.

Відновлення Україною своєї незалежності російська політична еліта сприйняла неоднозначно. Політичні діячі дозволяли собі досить гострі висловлювання, зокрема про можливість одностороннього перегляду меж державних кордонів⁶. Офіційна правонаступниця Радянського Союзу – Росія, незважаючи на внутрішні негаразди та політичну нестабільність, намагалася втримати політичний та економічний вплив на всьому пострадянському просторі⁷. Принциповим для цього залишалася збереження політичного контролю над Києвом, який зробив чи не найбільший внесок у розвал «тюрми народів». Попри численні запевнення з боку т. зв. «демократичної влади» пострадянської Росії, у самій правонаступниці СРСР розцінювали українську незалежність як тимчасове непорозуміння, яке можна буде виправити через створення наддержавних структур у межах Співдружності Незалежних Держав – модернізованої версії СРСР. Однак політичні кроки української влади, яка відмовилася від участі в роботі СНД на запропонованих Росією позиціях, привели до того, що вже станом на кінець 1992 р. українська незалежність змусила зважати на себе з боку російського політичного істеблішменту. Провал у створенні СНД змусив російський політикум шукати інші засоби впливу, як політичні, так і економічні. Потужним важелем впливу на Україну з боку Росії на початку 1990-х був Крим, що мав усі сприятливі умови для проведення диверсійних дій та поширення ворожої пропаганди, яка б підривала територіальну цілісність та суверенітет, створювала загрозу національній безпеці України та провокувала суспільно-політичну напруженість.

19 листопада 1990 р. під час укладання домовленості між Б. Єльциним і Л. Кравчуком стосовно визнання та поваги територіальної цілісності РРФСР і УРСР сторони вперше зіткнулися з проблемою Криму⁸. Учасники переговорів довго не могли досягти згоди щодо статусу Криму та Севастополя. Зрештою, Крим фактично визнавали у складі УРСР, однак, як наголошував в подальшому голова МЗС РФ А. Козирев,

³ *Перепелиця Г.* Розподіл Чорноморського флоту як проблема національної безпеки України / Г. Перепелиця // Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001). – Київ: Альтернативи, 2001. – С. 553–558.

⁴ *Мальгін А.* Крымский узел: очерки политической истории Крымского полуострова 1989–1999 / А. Мальгин. – Симферополь: Новый Крым, 2000. – 160 с.

⁵ *Сергійчук В.* Український Крим / В. Сергійчук – Київ: Українська Видавнича Спілка, 2001. – 304 с.

⁶ Заявление П. Вошанова 26 августа 1991 года // Российская газета. – 1991. – 27 августа.

⁷ *Кульчицький С.* Новітній український державотворчий процес. – С. 185.

⁸ Стенограмма заседания 2-й сессии Верховного Совета РСФСР, 42 совместного заседания Совета Республики и Совета Национальностей 22 ноября 1990 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sten.vs.sssr.su/>

говорити про чинність договору доводилось лише тоді, коли б СРСР продовжив своє існування. Натомість за умови зміни ситуації його можна було переглянути.

Намагаючись випередити ймовірне загострення ситуації на півострові, парламент УРСР був вимушений піти на певні поступки в питанні суверенітету Криму. 12 лютого 1991 р. Верховна Рада ухвалила закон про «відновлення» Кримської АСРР у складі УРСР, яким визнала обласну Раду Криму в статусі Верховної Ради Кримської АСРР вищим органом державної влади на території республіки⁹. Про вимушеність такого кроку свідчать слова голови ВР УРСР Л. Кравчука, який заявив, що голосував за суверенний Крим, оскільки добре відомо, що трапилося «в тих республіках, де парламент не слухав людей»¹⁰. Такий крок залишився поза увагою російських медіа, втім, його позитивно розцінили російські аналітики, які включали Україну до переліку територій СРСР із «більш-менш сприятливою ситуацією»¹¹. Однак вже після юридичного оформлення розпаду СРСР статус Криму та Чорноморського флоту стали предметом гострих дискусій серед російського політичного істеблішменту, створюючи тим самим плацдарм для політичної боротьби, насамперед всередині Росії¹².

Одна з перших пропозицій використання Криму як важеля впливу на Україну містилась у листі голови комітету зовнішніх зв'язків ВР РРФСР В. Лукіна до спікера російського парламенту Р. Хасбулатова. В. Лукін рекомендував використовувати процес розподілу Чорноморського флоту як перевагу у вирішенні питання «кому належить Крим». На його думку, юридичне невизнання акта передачі Криму мало б змусити владу України обирати: або погоджуватися на російські умови щодо поділу флоту, або ж обстоювати законність перебування Криму у складі України¹³.

У січні 1992 р. російський парламент доручив зовнішньополітичному відомству РФ та спеціальній парламентській комісії переглянути законність передачі Кримського півострова УРСР після рішення М. Хрущова у 1954 р. Той самий В. Лукін інформував, що цей крок полягав у демонстрації «залізного кулака» РФ та прагненні змусити Україну піти на поступки в «питанні флоту»¹⁴. Ліберальні депутати з оточення президента Б. Єльцина, який досі гостро не реагував на проблему Криму, пропонували ухвалити спеціальну заяву, в якій було запропоновано підтвердити дотримання Росією принципу непорушності кордонів держав СНД. Утім, цього їм не вдалося зробити, а сама ВР РФ ухвалила рішення, що повністю перекреслювало домовленості про взаємне визнання кордонів між державами. На засіданні було обговорено проект «Про правову оцінку рішення вищих органів державної влади СРСР та РСФСР про зміну статусу Криму, ухвалених у 1954 р., та про зовнішні кордони Росії»¹⁵. Цей

⁹ Закон УРСР «Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки» від 12 лютого 1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/712-12>

¹⁰ Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 12 лютого 1991. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4514.html>

¹¹ Коммерсантъ-Власть. – 1992. – 28 января. – С. 2.

¹² Независимая газета (Москва). – 1992. – 23 мая. – С. 4

¹³ Solchanyk R. Ukrainian-Russian Confrontation over the Crimea, RFE/RL / R. Solchanyk // Research Report. – 1992. – 21 February. – P. 27.

¹⁴ Коммерсантъ-Власть. – 1992. – 28 января. – С. 2.

¹⁵ *Перепелиця Г.* Розподіл Чорноморського флоту... – С. 553–558.

документ дезавуював рішення від 1954 р. та за своїм характером був досить різкий щодо України. Однак ухвалу про висунення територіальних претензій російський президент не підтримав.

У Росії залишалася значна частина політичної еліти, яка відмовлялася йти на поступки Україні у питанні Криму. Віце-резидент РФ О. Рудкий, перебуваючи в Севастополі у квітні 1992 р., в ультимативному тоні заявив, що Крим повинен повернутися до складу Росії¹⁶. Йому належать слова: «історична свідомість росіян не дозволить провести механічне суміщення кордонів Росії, відмовившись від того, що становило славні сторінки російської історії. Демаркація кордонів і тільки демаркація кордонів розставить крапки над «і» та визначить Росію як державу, а не жebraка в межах СНД»¹⁷.

Після ухвалення ВР України закону «Про статус Автономної Республіки Крим» 29 квітня 1992 р., уже через тиждень, а саме 5 травня 1992 р., парламент Криму прийняв акт «Про проголошення державної самостійності Республіки Крим», 6 травня було ухвалено Конституцію Республіки Крим, яка, попри те, що Крим залишався у складі України, суттєво розширювала права республіки¹⁸. Натомість російський парламент на закритому засіданні щодо ситуації в Україні 21 травня оголосив акти 1954 р. про передачу Криму Україні недійсними з моменту прийняття. Російські парламентарі пропонували вирішувати «кримську проблему» на тристоронніх переговорах за участю Сімферополя. Не вплинуло на російську позицію перебування в Москві у ці дні української делегації на чолі з прем'єром В. Фокінім, яке закінчилось дипломатичним скандалом¹⁹. Частина депутатів російського парламенту заявляла, що підтримали заяву лише з тих міркувань, щоб передачу Криму визнати незаконною у правовому полі. Саме тому окремо було ухвалено заяву про те, що Росія не висуває територіальних претензій до України²⁰. Насправді ж у Росії розпочалася ціла кампанія з гострих заяв на адресу української влади та обґрунтування лише російського права на Крим. Неоднозначну позицію займав російський президент Б. Єльцин, який упродовж нетривалого періоду зробив декілька заяв, які за своїм змістом суперечили одна одній. Так, наприклад, 5 січня 1992 р. він підписав текст присяги на вірність Росії для дислокованих в Україні військ, вказуючи, що «Чорноморський флот був, є і буде російським. Ніхто у Росії його не відбере, навіть Кравчук». Проте 28 січня 1992 р. у Новоросійську російський президент висловив іншу думку: «З Україною відбудуться переговори з військових питань, вона має право мати свій флот. Але ми проти поділу Чорноморського флоту, він повинен бути єдиним»²¹.

Беручи до уваги той факт, що на місцевому референдумі в 1990 р. більшість мешканців Севастополя проголосували за російський статус міста, адепти відновлення

¹⁶ Независимая газета. – 1992. – 7 апреля. – С. 2.

¹⁷ Правда. – 1992. – 30 января. – С. 1.

¹⁸ Копиленко О. Конституція Автономної Республіки Крим: Проблеми прийняття затвердження, реалізації / О. Копиленко. – Київ: Таксон, 2001. – С. 235.

¹⁹ Коммерсантъ-Власть. – 1992. – 25 мая. – С. 2.

²⁰ Независимая газета. – 1992. – 23 мая. – С. 1.

²¹ Адамович С. Фактор Чорноморського флоту Російської Федерації в суспільно-політичному житті України / С. Адамович // Вісник Прикарпатського університету імені Василя Стефаника. Історія. – Івано-Франківськ, 2012. – Вип. 22. – С. 15.

СРСР намагалися використати саме проблему Севастополя в тиску на Україну²². Російський політикум покликався також на Указ Президії ВС РРФСР від 29 жовтня 1948 р. «Про виділення міста Севастополь в самостійний адміністративно-господарський центр»²³. 4 вересня 1992 р. нардеп із Криму О. Круглов звернувся із запитом до Р. Хасбулатова, де просив уточнити, чи був скасований Указ від 29 жовтня 1948 р. У відповіді, що надійшла з Росії, йшлося, що цей указ «...не був визнаний таким, що втратив силу». Ця відповідь лягла в основу масштабної пропагандистської кампанії за визнання російського статусу міста і дала змогу Круглову залучити до цього російські та кримські ЗМІ²⁴. Спеціально створений у ці дні «Фронт національного порятунку» обрав Російську народну раду Севастополя, що мала стежити за виконанням у містах Криму російських законів та виведенням із Севастополя українських військових підрозділів²⁵. Широкомасштабні сепаратистські настрої активно підтримували російські «державники», які нерідко дозволяли собі досить обурливі заяви. Лідер опозиційного до президента Єльцина парламентського блоку «Народна єдність» С. Бабурін заявляв, що готовий визнати територіальну цілісність України лише у складі Радянського Союзу²⁶. Мовчання Б. Єльцина щодо Севастополя дає змогу припустити, що президент РФ намагався зберегти за собою можливість втручатися в кримські справи в майбутньому.

17 червня 1993 р. було підписано «Угоду між Україною та Російською Федерацією про невідкладні заходи із формування ВМС України та ВМФ Росії на базі Чорноморського флоту». Вона забороняла будь-які односторонні дії щодо Чорноморського флоту, а з метою вирішення практичних питань створювали Міждержавну комісію²⁷. Однак уже 9 липня 1993 р. ВР РФ проголосила Севастополь російським містом, що Україна розцінила як грубе порушення міжнародних домовленостей та як спробу втручання у внутрішні справи з боку Росії. Утім, на нашу думку, цей Акт ВР Росії був радше засобом морального тиску, аніж політичного, адже президент Б. Єльцин дезавіював це рішення, а самі парламентарі особливо не заперечували проти цього. Вимоги щодо повернення Криму були непоодинокими серед російського політикуму, як державницько-консервативного, так і ліберального. Зокрема, мер Санкт-Петербурга А. Собчак у 1992 р. заявив, що в «Україні немає жодних моральних прав на Крим. Крим ніколи не був українським»²⁸. Радник президента Росії С. Станкевич заявляв, що жодних правових підстав рішення від 1954 р. немає, та закликав ВР РФ урегулювати це питання. Також він висловив сподівання, що референдум у Криму дасть змогу в майбутньому

²² *Адамович С. В.* Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України / С. В. Адамович. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – С. 382.

²³ Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 9. – С. 84.

²⁴ Як ділився Чорноморський флот «по-братерськи» Аналітичний центр «Борисфен Інтел» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bintel.com.ua/uk/projects/kak-delilsja-chernomorskij-flot-po-bratski/>

²⁵ Україна молода. – 1993. – 23 липня. – № 49.

²⁶ Україна молода. – 1993. – 30 липня. – № 50.

²⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 5233. – Оп. 1. – Спр. 179. – Арк. 190–192.

²⁸ *Kuzio T.* Russia-Crimea-Ukraine. Triangle of conflict / Taras Kuzio. – London, 1994. – P. 15.

включити Крим до складу Росії²⁹. Депутат фракції Аграрної партії Росії в Держдумі В. Агафонов заявив, що Росія готова розглянути можливість підтримки референдуму щодо від'єднання Криму від України та вступу на правах повноцінного суб'єкта міжнародних відносин до СНД. Знаний політолог Г. Шахназаров пропонував оголосити Севастополь базою Чорноморського флоту та вільним містом, яке перебувало би під протекцією Росії та України³⁰. Таким способом він пропонував уникнути можливого загострення ситуації навколо Криму та наслідків нав'язаного російському суспільству імперського погляду на кримські проблеми.

На практиці ВР РФ була позбавлена реальних важелів здійснення власних рішень, оскільки за зовнішню політику відповідав президент Б. Єльцин, позиція якого перебувала в руслі загальної стратегії російської влади періоду «перебудови», спрямованої на відмову від «імперських домагань». Незважаючи на поодинокі випадки в бік сусідів, реальна політика президента Б. Єльцина щодо сусідніх держав була поміркованою³¹. Однак на тлі гострої соціально-економічної кризи російська влада поступово підхопила націонал-патріотичні гасла та виступила за відродження «Великої Росії». Зростання патріотичних настроїв у політичній боротьбі використав лідер ЛДРП В. Жириновський, який зумів через суспільне невдоволення від реформ уряду Єльцина-Гайдара і завдяки популістичній риторичі відбудови «Великої Росії» отримати значну підтримку серед росіян. Питання належності Криму теж входило в політичну риторичу В. Жириновського³².

На тлі чеченської військової кампанії 1994 р. російське втручання у внутрішні справи України за допомогою Криму відійшло на задній план, російські політики вже не так активно його використовували. Щобільше, у вищому російському керівництві наводили цілком логічні аргументи, які давали підстави припускати, що свою політику щодо Криму Росія вирішила будувати лише на прагматичних засадах. Зокрема, прем'єр-міністр РФ Є. Гайдар у 1995 р. сказав: «Не думаю, що «кримське питання» постане коли-небудь серйозно. Крим, що називається, повністю «зав'язаний» на Україну, і його приєднання до Росії – навіть суто гіпотетично – просто знищить російську економіку».

Із прийняттям Конституції України у 1996 р. і внесенням в неї статей, присвячених АР Крим, епопея сепаратизму на Кримському півострові закінчилася, однак сам потенціал нової ескалації конфлікту зберігся. Після Чечні Росія знову звернула свою увагу на проблеми Криму, Севастополя і Чорноморського флоту. Про початок чергової фази в українсько-російських відносинах щодо Криму свідчили голослівні заяви російських політиків, які не дозволяли собі схожого досі. Зокрема, секретар Ради безпеки РФ О. Лебедь, а згодом директор Інституту країн СНД К. Затулін фактично озвучили думку націонал-патріотичних кіл Росії та виступили із критикою сучасної російської політики щодо Криму. К. Затулін вказував, що Росія не надала повного сприяння кримським сепаратистам на чолі з так званим президентом Криму

²⁹ Независимая газета. – 1992. – 7 апреля. – С. 2.

³⁰ Михальченко Н. И. Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991–1995 / Н. И. Михальченко, В. П. Андрущенко. – Киев: Центр духовной культуры, 1996. – С. 141.

³¹ Адамович С. Фактор Чорноморського флоту Російської Федерації... – С. 65–75.

³² Правда Жириновского. – 1993. – № 1. – С. 1.

Ю. Мешковим³³. Тодішня зважена політика РФ та рішучість України у відстоюванні власного суверенітету стали одним із найважливіших чинників, що сприяли поверненню Криму в правове поле України»³⁴. Заслуговує на увагу і твердження про виняткову роль у цьому процесі російського президента Б. Єльцина. Про це говорили экс-президенти України Л. Кравчук та Л. Кучма. За їхніми словами, саме російський президент сприяв зниженню напруженості навколо статусу півострова та наполягав, що вся ситуація з Кримом лежить у компетенції української влади. Українські экс-президенти погоджувались, що завдяки стримуванню з боку Б. Єльцина частини рішуче налаштованих на розв'язання чергового конфлікту в регіоні українській владі вдалося самій впоратися із сепаратистами³⁵.

Питання належності Кримського півострова після розпаду СРСР разом із проблемою розподілу Чорноморського флоту неодноразово ставало основним на порядку денному відносин між обома державами. Гостроту полеміки визначало, однак, не так реальне значення Криму для обох держав або ностальгічні спогади, скільки те, що проблема Криму і в Україні, і в Росії стала важливим чинником гострої внутрішньополітичної боротьби. В обох державах тема Криму була передусім засобом тиску провідних політичних сил один на одного, а також способом підняття власного престижу в очах громадськості. Останнє, своєю чергою, визначало те, що обговорення кримської проблеми мало, хоч і надзвичайно гострий, але майже цілком риторичний характер.

Переважна більшість корінних росіян серед населення, поступливість України в питанні розподілу Чорноморського флоту, а також неефективна система покарань, адже за сепаратизм у Криму не було покарано жодного регіонального політика, створили сприятливі умови для того, щоб Крим став найбільш «гарячою точкою» в новітній історії України.

Oleh Kostiuk. Crimea as an instrument of influence in the policy of the Russian Federation concerning Ukraine in the first half of the 1990's

The article deals with the political discussion among the Russians politicians in the first half of the 1990s related to the Crimea's belongingness to Ukraine. The attention is paid to the position of both official and opposition political forces. It was shown that the Crimean issue was one of the tools of Russia's political pressure on Ukraine. Impact of this issue on the state of Ukrainian-Russian relations is consider. Conclusions are drawn that the problem status of the Crimean Peninsula occupied an important place in the rhetoric of Russian political parties and movements as an element of political agitation.

Keywords: Russia, Crimea, foreign policy.

³³ Независимая газета. – 1996. – 14 мая. – С. 4.

³⁴ Мошес А. Конфликтный потенциал в российско-украинских отношениях: Взгляд из России / С. Мошес // Этнические и региональные конфликты в Евразии. – Москва, 1997. – Кн. 2. – С. 29.

³⁵ Кравчук и Кучма: Ельцин не вмешивался в дела Украины, и все проблемы в 90-х решались мирно [Електронний ресурс] // Інтернет-издание LB.ua – Режим доступу: http://lb.ua/news/2014/05/17/266763_kravchuk_kuchma_90h_eltsin.html

Сергій ПІДШИБЯКІН

МІНСЬКІ УГОДИ 2014–2015 РОКІВ В УКРАЇНСЬКОМУ ПАРТІЙНОМУ ДИСКУРСІ

У статті проаналізовано зміст Мінських угод, підписаних у вересні 2014 р. («Мінськ-1») і лютому 2015 р. («Мінськ-2»), та ставлення до них провідних українських партій («Солідарність», «Народний Фронт», «Самопоміч», Радикальна партія, «Батьківщина», Опозиційний блок), які представлені у Верховній Раді України. З'ясовано позицію політичних партій та їхніх лідерів щодо окремих пунктів Мінських угод і їхньої реалізації загалом. Доведено, що Мінські угоди 2014–2015 рр. більшість українських партій не вважала варіантом розв'язання збройного конфлікту Російської Федерації з Україною.

Ключові слова: Мінські угоди, політичні партії, російсько-українська війна.

«Мінськ-1» і «Мінськ-2» в українському суспільно-політичному дискурсі розглядають як один із варіантів розв'язання російсько-української війни, розпочатої Російською Федерацією (РФ) у 2014 р. Як відомо, угоду про тимчасове перемир'я в російсько-українській війні підписано 5 вересня 2014 р. в Мінську («Мінськ-1»). У її розробці та підписанні взяли участь представник Організації з питань безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) Г. Тальявіні, Другий Президент України Л. Кучма, посол РФ в Україні М. Зурабов, представники самопроголошених т.зв. «ДНР» О. Захарченко та «ЛНР» І. Плотницький.

7 вересня 2014 р. на інтернет-сайті ОБСЄ опубліковано протокол за результатами мінської зустрічі, що складався з 12 пунктів-завдань, найважливіші з яких: забезпечити негайне двостороннє припинення застосування зброї; забезпечити моніторинг та верифікацію з боку ОБСЄ режиму незастосування зброї; здійснити децентралізацію влади; забезпечити постійний моніторинг на російсько-українському державному кордоні та верифікацію з боку ОБСЄ зі створенням зони безпеки в прикордонних районах України та Російської Федерації; негайно звільнити всіх заручників і незаконно утримуваних осіб; ухвалити закон про недопущення переслідування й покарання осіб у зв'язку з подіями, які відбулися в окремих районах Донецької та Луганської областей України та ін.¹

Контактна група в Мінську продовжила роботу, і сторони підписали меморандум 20 вересня 2014 р.² Він передбачав дев'ять параметрів перемир'я, зокрема: припинення

¹ Протокол о результатах консультаций Трехсторонней контактной группы, Минск, 5 сентября 2014 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.osce.org/tu/home/123258> (дата звернення: 10.02.2019).

² Мінський меморандум: бойовики мають відвести Гради, Урагани і Торнадо [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/09/20/7038395/> (дата звернення: 14.02.2019).

застосування зброї вважати загальним; зупинку підрозділів і військових формувань сторін на лінії зіткнення станом на 19 вересня; заборону на застосування всіх видів зброї і ведення наступальних дій; відведення протягом доби з моменту прийняття цього меморандуму засобів ураження калібром понад 100 міліметрів від лінії зіткнення на відстані не менше 15 кілометрів з кожного боку; заборону на розміщення важких озброєнь і важкої техніки в районі, обмеженому певними населеними пунктами тощо³.

Також у вересні розпочала працю робоча група спільного Центру з контролю і координації питань припинення вогню і поетапної стабілізації лінії розмежування сторін на Сході України, до складу якої увійшли представники української сторони, моніторингова група ОБСЄ і 76 військовослужбовців Збройних сил РФ на чолі з заступником головнокомандувача Сухопутних військ РФ генерал-лейтенантом А. Ленцовим⁴.

11–12 лютого 2015 р. на саміті в Мінську відбулися переговори «нормандської четвірки» (лідерів Німеччини, Франції, України та Росії), де ухвалено (разом із представниками Мінської контактної групи) комплекс заходів щодо виконання Мінського протоколу з метою деескалації збройного конфлікту на Сході України. Передбачалося: негайне і всеосяжне припинення вогню в окремих районах Донецької та Луганської областей України, починаючи з 00 год. 00 хв. (київський час) 15 лютого 2015 р.; відведення всього важкого озброєння обома сторонами на рівні відстані; забезпечення ефективного моніторингу й верифікації режиму припинення вогню та відведення важкого озброєння з боку ОБСЄ з першого дня, із застосуванням всіх необхідних технічних засобів, включаючи супутники, безпілотні літальні апарати (БПЛА), радіолокаційні системи та ін.; у перший день після відводу почати діалог про можливість проведення місцевих виборів відповідно до українського законодавства; забезпечити помилування й амністію шляхом введення в силу закону, що забороняє переслідування і покарання осіб у зв'язку з подіями в окремих районах Донецької та Луганської областей України тощо⁵.

Такі заходи відповідно до Закону України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької і Луганської областей» означали: звільнення від покарання, переслідування і дискримінації осіб, пов'язаних із подіями в окремих районах Донецької і Луганської областей; право на мовне самовизначення; участь органів місцевого самоврядування у призначенні голів органів прокуратури та судів в окремих районах Донецької і Луганської областей; можливість для центральних органів виконавчої влади укладати з відповідними органами місцевого самоврядування угоди щодо економічного, соціального та культурного розвитку окремих районів Донецької та Луганської областей; створення загонів народної міліції за рішенням місцевих рад з метою підтримання громадського порядку в окремих районах Донецької і Луганської областей та ін.⁶

³ ОБСЄ оприлюднила текст Меморандуму, підписаного у Мінську [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.unian.ua/politics/987314-obse-oprilyudnila-tekst-memorandumu-pidpisanogo-u-minsku.html> (дата звернення: 12.02.2019).

⁴ Там само.

⁵ Опубліковано повний текст документа «нормандської четвірки» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.unian.ua/politics/1043303-opublikovano-povniy-tekst-dokumentu-normandskoji-chetvirki-foto.html> (дата звернення: 05.02.2019).

⁶ Чим закінчилися переговори в Мінську: документи і заяви сторін [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://dt.ua/POLITICS/chim-zakinchilisya-peregovori-v-minsku-dokumenty-i-zayavi-storin-164053_.html (дата звернення: 18.02.2019).

В українському суспільстві протягом п'яти років переважало негативне ставлення до Мінських угод. Вже у 2015 р. підтримка Мінських угод зменшилася із 34 % у березні до 16,1 % в листопаді. Про це свідчило опитування Центру імені Разумкова. Негативно до Мінських домовленостей ставилося 32,5 % респондентів (у березні – 22,2 %). Нейтральне ставлення продемонструвало 28 % опитаних. Ще 9 % учасників дослідження сказали, що нічого не знали про угоди. 14,4 % респондентів не змогли відповісти. За даними соціологічного дослідження, негативні оцінки результатів Мінських угод найбільш виражені в Західному та Центральному регіонах України та на Донбасі⁷.

Політичні партії, які становили основу панівної коаліції у Верховній Раді України в 2015 р., по-різному ставилися до Мінських угод.

Блок Петра Порошенка (БПП) «Солідарність» їх підтримував. Голова фракції БПП Ю. Луценко 12 лютого 2015 р. заявив, що «у цілому досягнуті Мінські угоди я розглядаю як продовження діалогу “Мінськ-1”. Фактично це “Мінськ-2”. Вони дають можливість зупинити кровопролиття, визволити бранців, провести під контролем української Конституції вибори на цій частині...»⁸. У БПП вважали, що реалізація Мінських домовленостей буде відповідати українським інтересам і, на відміну від РФ, Україна виконує всі пункти угод⁹. «Від самого початку ми говорили про те, що жодної автономії в окупованих територіях бути не може і скільки б на цьому не наполягала російська сторона – цього бути не може. Це українська суверенна територія», – підкреслював Ю. Луценко¹⁰.

У 2017 р. заступниця Голови ВРУ, представниця БПП Ірина Геращенко зауважила: «Для мене очевидно, що Росія робить усе можливе для дискредитації Мінського формату, бо Мінські угоди прив'язані до санкцій. Але огидно, коли в цих жорнах перекручують долі простих людей, що наші військові і цивільні залишаються заручниками цих брудних політичних ігрищ». Вона зазначила, що «питання Мінських угод не можна зводити тільки до заручників і тільки по цьому їх оцінювати. Адже заблоковані всі пункти Мінських угод – починаючи з режиму тиші, закінчуючи допуском Червоного Хреста до пошуку 495 зниклих безвісти осіб. А ще є зниклі безвісти представники окупованих територій і росіяни». Водночас вона підсумувала: «Попри все я вважаю, що Мінський процес робить важливу справу. Хоча угоди не виконуються Росією, вони працюють – тому що прив'язані до санкцій. Якби не було цих угод, не було б санкцій. Тому це мрія Росії – дискредитувати Нормандський формат і похідний від нього Мінський процес. Бажання Росії – нав'язати формат двосторонніх

⁷ Мінські угоди підтримують 16,1% українців – опитування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.bbc.com/ukrainian/news_in_brief/2015/12/151201_vs_minsk_agreement_approval (дата звернення: 24.02.2019).

⁸ Мінські домовленості в українських інтересах, але перешкоди по їх виконанню ймовірні – Луценко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://solydamist.org/?p=10103> (дата звернення: 15.02.2019).

⁹ Без прогресу по Мінську-2 змін до Конституції не буде – Геращенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/news/2016/01/21/7096116/> (дата звернення: 11.02.2019).

¹⁰ Мінські домовленості в українських інтересах, але перешкоди по їх виконанню ймовірні – Луценко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://solydamist.org/?p=10103> (дата звернення: 15.02.2019).

переговорів, в якому вже відсутній фактор Росії і санкцій щодо неї. Крім санкцій, в Мінського процесу є й інші досягнення. Угоди підписувалися у дуже важких для України умовах, коли треба було зупинити розстріл українців під Іловайськом, а потім під Дебальцевим. І угоди це зупинили. Якщо в 2014 році бойові втрати ЗСУ – близько тисячі солдатів, то у 2015 – близько 400, а 2016 – 211. Це страшні цифри, але кожне врятоване життя варте важких дипломатичних переговорів. А мова йде про тисячі врятованих життів. Це також є результат Мінська. Наступне досягнення – ще в травні 2014-го Путін на всіх прес-конференціях заявляв про міфічну Новоросію з восьми областей. Але армія, влада, волонтери, дипломати зупинили Путіна на двох регіонах»¹¹.

У вересні 2018 р. віце-спікер парламенту підсумувала: «Російська Федерація (РФ) не виконала жодного пункту Мінських угод і за рік не було досягнуто прогресу у мирному врегулюванні на Донбасі. (...) Ми не просунулися ні на крок в мирному врегулюванні на Донбасі за цей рік через деструктивну позицію РФ і її маріонеточних режимів». Також, за її словами, парламентарі висловили глибоке занепокоєння та обурення заявами про спроби провести в листопаді «вибори» в ОРДЛО, «які не відповідають духу і букві Мінських угод, українському законодавству й можуть призвести до серйозної дестабілізації ситуації на Донбасі». «Депутати ВР закликали представника ОБСЄ підняти в Мінську питання неприпустимості «виборів», і також звернутися до представників РФ із закликом публічно засудити ці вибори і відмовитися від сценарію їх проведення», – зазначила віце-спікер парламенту¹².

«Народний Фронт» також виступив із підтримкою домовленостей у Мінську. 19 березня 2015 р. під час перебування у Брюсселі Арсеній Яценюк, тодішній прем'єр-міністр України, лідер «Народного Фронту», назвав Мінські домовленості тими кроками, які мали би мирно врегулювати ситуацію навколо окупації частини Донбасу та анексії Криму Росією, при цьому наголосивши, що «Україна зі свого боку виконала і виконує все, щоб у країні був мир і стабільність [...], ми захищаємо не тільки Україну, а й європейський кордон». Він зазначив, що Росія зобов'язана повністю виконати Мінські домовленості: «Для нас виконання Мінської угоди – це тоді, коли законна влада України буде в кожному селі, в кожному місті й кожному районі Донецької і Луганської областей, і коли ми повністю відновимо контроль над українсько-російським кордоном». Однак, як констатував Арсеній Яценюк, на жаль, «бажання з боку Росії повернути Україні її території: Донецьк, Луганськ і Крим – немає»¹³.

У червні 2016 р. Арсеній Яценюк під час інтерв'ю «Голосу Америки» зазначив, що «Росія повинна виконати свою частину Мінських угод. Доки це не буде зроблено,

¹¹ П'єцух М. Ірина Геращенко: Мрія Росії – дискредитувати Мінські угоди. Не було б їх, не було б санкцій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/articles/2017/01/17/7132324/> (дата звернення: 13.02.2019.).

¹² З початку року ми ні на крок не просунулися у мирному врегулюванні на Донбасі, – Геращенко [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zik.ua/news/2018/09/18/z_pochatku_roku_my_ni_na_krok_ne_prosunuly_s_u_mirnomu_vregulyuvanni_na_1409127 (дата звернення: 10.02.2019).

¹³ Дискусія може йти тільки про продовження та підвищення санкцій щодо до Росії – Арсеній Яценюк у Брюсселі. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nfront.org.ua/news/details/1766-diskusiya-mozhe-jti-tilki-pro-prodovzhennya-ta-pidvishchennya-sanktsij-shchodo-dorosiji-arsenij-yatsenyuk-u-bryusseli-foto> (дата звернення: 10.02.2019).

навіть не може бути дискусії в світі про те, що знімаються санкції»¹⁴. Народний депутат України від «Народного Фронту» Віталій Шашук повідомив, що ця політсила «готова рухатись шляхом виконання Мінських угод. Але це не може бути одностороннє виконання цих угод. Усі мають розуміти, що кремлівського сценарію в Україні не буде. Це найважливіше»¹⁵.

Схожа риторика лунала з боку «Народного Фронту» й упродовж усього 2017 р., проте на початку 2018 р. Арсеній Яценюк виступив зі заявою, в якій ствердив, що Мінські домовленості не принесли очікуваного результату: «Мінські домовленості, на превеликий жаль, не принесли результату. Це означає, що в ці домовленості повинні бути додані: мандат миротворчої операції, хто буде платити, – а це Росія повинна платити за відновлення Донецька і Луганська, і доля Автономної Республіки Крим». Він зауважив, що уже три роки діє так званий «Мінськ-2»: «Фактично Мінські домовленості – це не повноцінний мирний план. Це угода про припинення вогню. На превеликий жаль, навіть один з ключових елементів, а саме припинення вогню з боку Російської Федерації, не був виконаний». Крім того, наголосив він, із Мінських домовленостей «умисно був вилучений Крим»: «Думаю, що це була також зовнішньополітична стратегія Російської Федерації. Тому мову треба вести і про Донецьк, і про Луганськ, і про Крим»¹⁶.

Партія «Самопоміч» категорично не сприймала Мінських угод. Голова фракції О. Березюк 4 вересня 2015 р., зокрема, заявив: «Я не знаю, що таке Мінські домовленості. Я, як парламентар, їх не ратифікував. Це домовленості між людьми. Президент їх не приніс в парламент, не сказав: ось вам Мінські домовленості, давайте ми їх ратифікуємо, бо це наш інструмент. А може ці Мінські домовленості зруйнують нашу державу? Ви впевнені, що вони добрі? Я – ні. Для мене Мінські домовленості мали б бути інструментом миру. Так вони не стали ним...»¹⁷.

У вересні 2016 р., в контексті підписання у Мінську угоди, яка передбачала відведення військ на трьох ділянках фронту, «Самопоміч» виступила зі заявою, у якій, з-поміж іншого, наголосила: «під гаслами миру та відновлення територіальної цілісності фактично вчергове здають території України та громадян України, які там живуть. Ще декілька днів тому ми раділи звільненню 2-х українських полонених, що фактично були заручниками Росії. А внаслідок домовленостей в Мінську заручниками

¹⁴ Арсеній Яценюк «Голосу Америки»: Доки Росія не виконає Мінські домовленості, у світі не може бути дискусії про скасування санкцій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nfront.org.ua/news/details/arsenij-yacenyuk-u-vashingtoni-doki-rosiya-ne-vikonaye-minski-domovlenosti-u-sviti-ne-mozhe-buti-diskusiyi-pro-skasuvannya-sankcij> (дата звернення: 09.02.2019).

¹⁵ Питання децентралізації та особливого статусу Донбасу необхідно відокремити, – Віталій Шашук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nfront.org.ua/news/details/pitannya-decentralizaciyi-ta-osoblivogo-statusu-donbasu-neobhidno-vidokremity-vitalij-stashuk> (дата звернення: 14.02.2019).

¹⁶ Арсеній Яценюк: У мирні домовленості мають бути додані пункти про миротворчу місію, відновлення територій і питання Криму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nfront.org.ua/news/details/arsenij-yacenyuk-u-mirni-domovlenosti-mayut-buti-dodani-punkti-pro-mirotvorchumisiyu-vidnovlennya-teritorij-i-pitannya-krimu> (дата звернення: 09.02.2019).

¹⁷ «Новий Мінськ» – це здача територій, – заява фракції «Самопоміч» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://samopomich.ua/novyj-minsk-tse-zdacha-teritorij-zayava-fraktsiyi-samopomich/> (дата звернення: 04.02.2019).

стануть сотні людей. В “зонах безпеки” залишаться люди, яких держава фактично кине напризволяще. Адже відколи з “зон безпеки” підуть війська України – відтоді звідти піде й держава Україна. За попередніми угодами в Мінську вже створювалися “сірі зони”. Це закінчилося тим, що ці зони теж є окупованими, а Україна втратила близько 5000 кв. км території. І знову в укладених “угодах” йдеться про розведення Збройних сил України та військових формувань “ОРДЛО”, без жодної згадки про військові формування Росії. Це фактично є визнанням того, що на сході України є громадянський конфлікт, а не війна, яку почала Росія. А отже, “угоди” дадуть черговий козир Кремлю, який буде вдавати “миротворця” та вимагати зняття санкцій. Відповідно до Конституції України на міжнародних переговорах державу представляє Президент України, Прем’єр-міністр або Міністр закордонних справ. Особи, які підписали “угоди”, не мали права розпоряджатися територією України. А тим більше робити українських громадян заручниками окупантів»¹⁸.

Улітку 2018 р. народні депутати від «Самопоміч» наполягали на скасуванні Мінських домовленостей через їхню неефективність та невідповідність Конституції України¹⁹.

Радикальна партія рішуче критикувала Мінські домовленості протягом чотирьох років. Її лідер О. Ляшко переконаний, що поступки з боку Президента П. Порошенка під час підписання домовленостей у Мінську в лютому 2015 р. та прийняття неадекватних вимог Путіна підуть не на користь України. На його думку, домовленості з агресором у Мінську-2 стали закономірним продовженням угод у Мінську-1, але на значно гірших умовах і з новими фундаментальними поступками. Зокрема, з обіцянками помилування та амністії терористам, політичною легалізацією бойовиків як обраних «політиків», фактичною подальшою автономією т. зв. «ДНР» і «ЛНР» та їхнім повним соціально-економічним утриманням за рахунок України²⁰. «Президент порушив межі міжнародних переговорів, встановлені парламентом за моєю ініціативою ще в квітні минулого року з метою недопущення під час їх проведення будь-яких спроб зовнішнього диктату з питань, що належать виключно до внутрішньої компетенції України», – наголосив О. Ляшко²¹.

Політик переконаний, що нові поступки з боку Президента П. Порошенка та прийняття неадекватних вимог В. Путіна закладають бомбу уповільненої дії, оскільки будь-яке їхнє начебто невиконання Україною стане у зручний для Путіна момент формальною підставою для відновлення наступу з боку російсько-терористичних військ. «То що ж ми маємо у підсумку “Мінську-2”? Замість національної мобілізації всередині країни ми отримуємо чергові марні надії і сподівання для однієї частини

¹⁸ «Новий Мінськ» – це задача територій, – заява фракції «Самопоміч»...

¹⁹ Мінські домовленості вважає безальтернативними дві партії, які претендують на потрапляння до Верховної Ради – опитування ZN.UA. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://gordonua.com/ukr/news/war/-minski-domovlenosti-vvazhajut-bezalternativnimi-dvi-partiji-jaki-pretendujut-na-potrapljannja-do-verhovnoji-radi-opituvannja-zn-ua-266633.html> (дата звернення: 15.02.2019).

²⁰ Ляшко: Мінські угоди – бомба сповільненої дії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://liashko.ua/news/general/276-lyashko-minski-ugodi-bomba-spovilnenoyi-diyi> (дата звернення: 09.02.2019).

²¹ Мінськ-2 – це відкушена рука [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://shamotiy.wordpress.com> (дата звернення: 10.02.2019).

українців та деморалізацію і відчай для іншої, із закономірним питанням – за що вмирали наші герої?», – наголосив О. Ляшко²².

Перефразовуючи відому приказку, політик зазначив, що домовленості в «Мінську-1» – це був відкушений палець, а домовленості у «Мінську-2» – це вже відкушена рука. «Чи дозволимо відкусити собі й голову? Відповідь залежить, передусім, від нас самих», – вважає лідер Радикальної партії²³. Згодом, 19 лютого 2018 р., О. Ляшко заявив про «правову нікчемність та повну політичну безперспективність “Мінських угод”»: «Нелегітимні положення “Мінських угод” як політичні домовленості, нав’язані в умовах та під загрозою застосування військової сили і не ратифіковані Верховною Радою України, очевидно, не мають жодних правових наслідків та не створюють ніяких підстав для політико-дипломатичного врегулювання»²⁴.

Політична сила «Батьківщина» не завжди займала послідовну позицію. Мінські домовленості у вересні 2014 р. Юлія Тимошенко розкритикувала, прямо звинувативши Президента України П. Порошенка в тому, що своїм схваленням він поставив під загрозу територіальну цілісність України та суверенітет країни: «Усім важливо переконатися, що досягнуті домовленості не призведуть до появи на частині України нового Придністров’я і здачі Донбасу», – заявила вона²⁵.

Проте вже результати Мінських домовленостей та зустрічі в «нормандському форматі» у лютому 2015 р., на думку лідера «Батьківщини», стали вагомим кроком на шляху до встановлення миру в Україні. «Ми всі віримо, що коли збираються саміти на такому високому рівні, коли в переговорах про встановлення миру беруть участь лідери таких потужних країн, то домовленості втілюються в життя», – сказала Ю. Тимошенко²⁶. «Ми всі будемо молитися за те, щоб домовленості щодо встановлення миру в Україні стали реальністю. Ми віримо, що Україна отримає мир, спокій, дуже потужний шлях до розвитку, і все буде в нас добре», – зазначила вона²⁷.

Однак вже 25 грудня 2015 р. вона заявила, що замість Мінських угод потрібна інша, більш дієва стратегія, яка дасть Україні змогу диктувати умови Росії, поки країна-агресор перебуває під світовими санкціями. «Ми бачимо, що Мінські угоди не принесли врегулювання. Нам потрібна абсолютно інша, паралельна стратегія. Якщо хтось вірить у Мінські угоди – треба продовжувати добиватися результату», – підкреслила Ю. Тимошенко²⁸. Голова фракції вважала, що дипломатичні переговори

²² Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 13 лютого 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5799.html> (дата звернення: 03.02.2019).

²³ Мінськ-2 – це відкушена рука [Електронний ресурс]...

²⁴ Ляшко: Мінські угоди – бомба сповільненої дії [Електронний ресурс]...

²⁵ Мінські угоди [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ba.org.ua/tag/minski-ugodi/page/2/> (дата звернення: 12.02.2019).

²⁶ «Треба вірити і боротися, щоб ці домовленості були виконані!» – Тимошенко про Мінськ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uainfo.org/blognews/493180-treba-vriti-borotisyaschob-c-domovlenost-buli-vikonan-timoshenko-pro-mnsk.html> (дата звернення: 11.02.2019).

²⁷ Там само.

²⁸ Юлія Тимошенко: Недопустимо й надалі покладатися на Мінські угоди [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ba.org.ua/yuliya-timoshenko-nedopustimo-pokladatisya-na-minski-ugodi-ta-provoditi-vibori-na-okupovani-j-teritorij%D1%97/> (дата звернення: 05.02.2019).

можуть бути по-різному проведені: «Або здати все в закритому режимі, в кулуарних переговорах, або вибороти право України бути учасником цих переговорів і диктувати умови тоді, як світ тримає санкції проти Росії». «Мінські угоди – це шлях не до миру, а до здачі української території і перетворення її на Придністров'я!»²⁹.

15 лютого 2016 р. фракція «Батьківщини» виступила із заявою, в якій ствердила: «Минув рік з дати підписання “Комплексу заходів з виконання Мінських домовленостей” (“Мінськ-2”), півтора роки з часу підписання Мінського Протоколу та Меморандуму (“Мінськ-1”) та два роки з початку агресії Російської Федерації проти України. Цей термін є достатнім для оцінки обраної політики та інструментів її реалізації. Не можна й надалі стверджувати, що “минуло мало часу” і “передчасно робити висновки”. Ми підтверджуємо свою оцінку щодо **неадекватності та недостатності Мінських домовленостей** для досягнення стійкого миру на Сході України та відновлення суверенітету і територіальної цілісності України...»³⁰.

У жовтні 2018 р. лідерка «Батьківщини» зазначила, що Мінських домовленостей для досягнення миру в Україні недостатньо. Зокрема, вона заявила: «Ми маємо сказати правду: Мінські домовленості, незважаючи на вагомий внесок Німеччини і Франції та особисті мужні зусилля Ангели Меркель, були необхідні, щоб уникнути повномасштабної військової ескалації тоді, але сьогодні не є достатніми для досягнення всеосяжного та стабільного миру». Ю. Тимошенко також вважала неприпустимим, що на переговорах про мирне врегулювання в Україні не порушували питання анексованого Російською Федерацією Криму: «Повернення Криму взагалі не є предметом Мінських домовленостей. Найважливіше питання про Крим усі учасники спробували просто забути. Ми нікому і ніколи не дамо забути Крим, і ми не зупинимося, доки Крим не повернеться до України»³¹.

Опозиційний блок виступив із підтримкою Мінських домовленостей, але висловлював її в дещо специфічному дусі, більше схожому на проросійський: «Вимога повного виконання домовленостей від 12 лютого нинішнього року була і залишається нашою позицією. Війна йде на нашій землі, з обох сторін гинуть українські громадяни, руйнується економіка країни. Тому Опозиційний блок вважає, що саме Київ повинен взяти в свої руки ініціативу в питанні повного виконання Мінських угод. У нас немає вибору: або Україна покінчить з війною, або війна покінчить з Україною. Ми підтримуємо заклик “Нормандської четвірки” до всіх сторін конфлікту вже до 26 червня домовитися про відвід важких озброєнь від лінії розмежування. Але цього недостатньо. Опозиційний блок вимагає від української влади, незалежно від реалізації пунктів про припинення вогню і відведення озброєнь, розпочати виконання тих пунктів Мінських угод, які Україна може виконати в односторонньому порядку. Заявивши про прихильність повному виконанню домовленостей від 12 лютого, наступним кроком українська влада повинна припинити блокаду Донбасу. Надання

²⁹ Юлія Тимошенко: Недопустимо й надалі покладатися на Мінські угоди...

³⁰ Заява фракції «Батьківщина» щодо підсумків Мінських домовленостей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ba.org.ua/zayava-fraci%D1%97-batktivshhina-shhodo-pidsumkiv-minskix-domovlenostej/> (дата звернення: 02.02.2019).

³¹ Мінських домовленостей для досягнення миру в Україні недостатньо – Тимошенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ua.interfax.com.ua/news/political/541313.html> (дата звернення: 14.02.2019).

неконтрольованим територіям особливого статусу і амністії, забезпечення доступу гуманітарної допомоги і відновлення торговельно-економічних зв'язків, відновлення всіх соціальних виплат на Донбасі і децентралізації для всієї України – починаючи з сьогоднішнього дня, ці пункти Мінських угод повинні стати порядком денним для всіх органів влади. Опозиційний блок готовий надати владі будь-яку допомогу у виконанні кожного з перерахованих пунктів. Тільки виконання Україною цих пунктів продемонструє всьому світові, що ми зробили все для відновлення миру на нашій землі. При цьому Опозиційний блок заявляє: за продовження блокади Донбасу і блокування Мінських угод, яке кожен день вартує Україні нових людських жертв, лідери “коаліції війни” нести відповідальність, аж до Гаазького трибуналу»³².

На початку 2016 р. лідер Опозиційного блоку Юрій Бойко знову повторив цю тезу, запевнивши, що «Мінські угоди – це єдиний шлях вирішення конфлікту на Донбасі», і український парламент «сьогодні повинен відповісти на питання, які хвилюють суспільство». «Наша позиція – необхідно прийняти всі закони, щоб урегулювати конфлікт на Донбасі. Тому що всі люди хочуть миру в Україні. Саме тому парламент повинен знайти в собі політичну волю і ухвалити відповідне рішення», – сказав він³³.

Упродовж 2017–2018 рр. Опозиційний блок залишався послідовним прихильником Мінського формату. Так, політсила зазначила у заяві від 12 червня 2018 р.: «Ми послідовно підтримуємо всі зусилля міжнародної спільноти, спрямовані на реалізацію Мінських угод. В першу чергу, забезпечення стійкого перемир'я в Донбасі, розведення важких озброєнь і введення в регіон миротворчої місії під егідою ООН. Разом з тим ми висловлюємо тривогу, що за чотири роки конфлікту так і не вдалося вийти на узгоджену формулу врегулювання. Досі не прийнятий мирний план, який забезпечив би широкий компроміс і був підтриманий усіма сторонами конфлікту. Значну частку відповідальності за нинішню ситуацію несе “партія війни” в українській владі [...] Опозиційний блок заявляє рішучий протест проти політики, спрямованої на відмову України від виконання Мінських угод. Єдиним підсумком таких кроків стане новий виток війни на сході країни, нові жертви і руйнування. Альтернативою згубному курсу є тільки початок прямих переговорів України з усіма сторонами конфлікту, прийняття узгоджених Законів, необхідних для політичного врегулювання, а також підготовка і проведення виборів на цих територіях відповідно до законодавства України. Опозиційний блок залишається єдиною парламентською політичною силою, що послідовно виступає за мирне врегулювання конфлікту в Україні. Ми закликаємо українських громадян підтримати нашу політичну позицію і приєднатися до нашої спільної боротьби за мир та суспільну злагоду в Україні. Україна платить непомірну ціну за кожен день війни. Тому приймати політичні рішення необхідно вже сьогодні, не чекаючи зміни влади»³⁴.

³² Україна повинна виконати Мінські угоди навіть в односторонньому порядку [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:BnuvQqVbmh0J:opposition.org.ua/uk/news/ukrana-povinna-vikonati-minski-ugodi-navit-v-odnostoronnomu-poryadku.html+&cd=5&hl=uk&ct=clnk&gl=ua> (дата звернення 12.02.2019).

³³ «Опозиційний блок» закликав ухвалити окремий закон про вибори на окупованих територіях [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/27497506.html> (дата звернення: 12.02.2019).

³⁴ Досягнення миру і суспільної злагоди має стати головною метою для всіх політичних сил в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:_

Втім, окрім заяв політичних партій, «лакмусовим папірцем» їхніх позицій були дії в залі Верховної Ради України восени 2017 р.

18 жовтня 2017 р. добіг кінця строк дії так і не реалізованого Закону України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей». Прийняття цього закону в 2014 р. демонструвало, що Україна намагається виконувати взяті на себе зобов'язання в межах Мінських перемовин, на відміну від інших сторін конфлікту. Цей закон так і не сприйняла частина українського суспільства, представники Російської Федерації та підконтрольні їй окремі райони Донецької і Луганської областей.

Після 18 жовтня 2017 р. у реалізації Мінських домовленостей могла з'явитися нова невизначеність. Задля вирішення цього питання 4 жовтня 2017 р. до Верховної Ради України було подано два законопроекти Адміністрації Президента, спрямовані на розв'язання зазначеної проблеми. Обидва проекти підтримав парламент.

За основу було прийнято проект закону «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України над тимчасово окупованими територіями в Донецькій та Луганській областях» (№ 7163), згідно з яким Президент України запроваджував зміни структури системи керування силовими та військовими підрозділами, які були задіяні в Антитерористичній операції на Донбасі. Його підтримали фракції БПП, «Народний Фронт», Радикальна партія та більшість депутатської групи «Воля Народу». Загалом закон підтримали 233 депутати³⁵.

«Проект Закону про створення необхідних умов для мирного врегулювання ситуації в окремих районах Донецької та Луганської областей» (№ 7164), спрямований на подовження строку дії Закону України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей» на один рік, підтримало ще менше депутатів – 229, але його прийняли в цілому і він був оперативним підписаний Президентом України Петром Порошенко. За цей закон віддали голоси члени коаліції – фракцій БПП та «Народний Фронт». Також закон підтримала депутатська група «Відродження». Важливими були голоси частини фракції Опозиційний блок на підтримку закону. З 43 депутатів цієї фракції за закон проголосували лише 9, проте саме ці голоси стали вирішальними. З цієї партії законопроект підтримала частина депутатів, близьких до лідера фракції Юрія Бойка, зокрема, Сергій Дунаєв, Юлій Іоффе, Михайло Папієв, Юрій Павленко, Олександр Нечаєв, Іван Мирний та сам Юрій Бойко. Також «за» проголосували Тарас Козак та Василь Німченко, які мають зв'язки з представником України в гуманітарній підгрупі на Мінських перемовинах Віктором Медведчуком. Таке голосування частини депутатів Бойко пояснив бажанням підтримати Мінський процес.

Фракції «Самопоміч» та «Батьківщина» не підтримали жоден із цих законопроектів³⁶.

Ap7381uegMJ:opposition.org.ua/uk/news/dosyagnennya-miru-i-suspilno-zlagodi-mae-stati-golovnoyu-metoyu-dlya-vsikh-politichnikh-sil-v-ukrani.html+&cd=1&hl=uk&ct=clnk&gl=ua (дата звернення: 10.02.2019).

³⁵ «Донбаські» закони розкололи депутатів у Верховній Раді, а не суспільство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dif.org.ua/article/donbaski-zakoni-rozkololi-deputativ-u-verkhovniy-radi-a-ne-suspilstvo7> (дата звернення: 10.02.2019).

³⁶ Там само.

«По суті, це закони про капітуляцію, оскільки узаконять у майбутньому владу російської окупаційної адміністрації, амністують бойовиків-убивць і вводять так звані “Мінські угоди”, підписані невідомо ким від імені України, в законодавче поле держави», – напередодні голосування пояснив свою позицію голова фракції «Самопоміч» Олег Березюк³⁷.

«У фракції “Батьківщина” вважали, що цим законом (№ 7164) парламент пролонгує дію закону, що фактично узаконює російську окупаційну владу на цих територіях», – повідомляє сайт партії «Батьківщина»³⁸.

Представники панівної коаліції наголосили, що обидва законопроекти були погоджені з міжнародними партнерами України та спрямовані на збереження санкцій щодо Росії.

«Відповідальне голосування більшості допоможе нашій армії й надалі тримати оборону з мінімумом жертв, а дипломатам – посилити міжнародний тиск на Росію», – пояснив позицію влади Президент України Петро Порошенко. Він звинуватив опозицію в діях, які підтримують інтереси Російської Федерації³⁹.

Загалом голосування щодо подовження спеціального статусу місцевого самоврядування для непідконтрольних територій схвально сприйняли основні союзники України – США, Німеччина та Франція. З боку Російської Федерації лунали заяви про необхідність закріпити спеціальний статус місцевого самоврядування в Конституції України та критика закону щодо забезпечення суверенітету.

Парламентська опозиція виступила з критикою обох законопроектів як таких, що, на її думку, не відповідають національним інтересам України. Законодавчі ініціативи Адміністрації Президента спрямовані на збереження поточного стану в зоні бойових дій та на покращення власних політичних позицій. Політика української держави щодо непідконтрольних районів Донбасу не зазнає змін. Нові закони суттєво не вплинуть на позицію України щодо імплементації Мінських домовленостей.

Так, політичні партії України по-різному оцінюють результати підписаних Мінських угод, проте помітна тенденція до критики їхніх основних положень. Якщо наближені до Президента України політичні партії намагаються переконати суспільство в ефективності досягнутих домовленостей та наголосити на їхньому важливому значенні для забезпечення політичної стабільності та гарантування національної безпеки держави, то опозиційні політичні сили все частіше закидають владі нерішучість у переговорному процесі.

³⁷ «Самопоміч» не голосуватиме за проекти Порошенка щодо Донбасу – Березюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/news/2017/10/5/7157351/> (дата звернення: 12.02.2019).

³⁸ Сергій Соболев: «Батьківщина» проти узаконення окупації Донбасу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ba.org.ua/sergij-sobolev-batktivshhina-proti-uzakonennya-okupaci%D1%97-donbasu/> (дата звернення: 12.02.2019).

³⁹ Президент підписав закон про мирне врегулювання ситуації в ОРДЛО [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://hromadske.radio/news/2017/10/07/prezydent-pidpysav-zakon-pro-myrne-vreguluvannya-sytuaciyi-v-ordlo> (дата звернення: 15.02.2019)

Serhii Pidshybiakin. Minsk Agreements 2014–2015 in discussion of Ukrainian political parties

The article analyzes the content of the Minsk agreements signed in September 2014 («Minsk-1») and February 2015 («Minsk-2») and the attitude of the leading Ukrainian parties («Solidarity», People's Front, «Self Reliance», Radical Party, «Fatherland», Opposition Bloc) represented in the Ukrainian Verkhovna Rada. The positions of political parties and their leaders on the separate items of the Minsk Agreements and their implementation have been found. The author has demonstrated that Ukrainian parties mostly rejected the Minsk Agreements 2014–2015 as a variant of resolving the Russian-Ukrainian armed conflict.

Keywords: Minsk agreements, political parties, Russian-Ukrainian war.

ПОСТАТІ

УДК 94:[321:323.22](477.83/.87)ЗУНР"1918/1919"О.Назарук

Лілія БУРАЧОК

ДЕРЖАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ОСИПА НАЗРУКА В УРЯДІ ЗУНР

Розглянуто громадсько-політичну та державотворчу діяльність Осипа Назарука в 1918–1919 рр., його участь в антигетьманському повстанні та працю в урядах Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) та Української Народної Республіки (УНР). Простежено початок ідейної еволюції О. Назарука від радикалізму до монархізму і клерикалізму.

Ключові слова: Осип Назарук, громадсько-політична діяльність, ЗУНР, УНР.

Осип Назарук, без сумніву, належить до когорти визначних діячів українсько-го національно-політичного відродження та Української революції 1917–1920 рр. Досліджуваний період (1918–1919) став початком його ідейної еволюції від соціалізму до консерватизму і монархізму.

На той час О. Назарук був уже авторитетним громадсько-політичним діячем, популярним журналістом-публіцистом, відомим завдяки своїй активній роботі в радикальній партії, її друкованих органах. Саме як представник від радикальної партії він увійшов до складу окремої політичної комісії¹ Української Національної Ради (УНРади), створеної 18 жовтня 1918 р. у Львові².

З перших днів листопада почалися важкі бої між українськими і польськими військовими підрозділами за м. Львів. 13 листопада 1918 р. було проголошено ЗУНР на чолі з головою УНРади Є. Петрушевичем. Головою уряду нової держави – Тимчасового державного секретаріату – став К. Левицький. За таких умов О. Назарук брав участь у делегації Української Національної Ради під керівництвом Л. Цегельського до польського уряду. На переговорах порушували питання перемир'я між ворожими сторонами³. Проте це не дало бажаного результату, боротьба за Львів тривала. Маючи недостатньо військових сил для протистояння полякам, уряд ЗУНР вирішив скерувати делегацію до Києва – просити Гетьмана Скоропадського надати допомогу. До складу цієї делегації ввійшли О. Назарук та М. Шухевич⁴. «Дня 5 листопада поїхав

¹ Гуцуляк М. Перший листопад 1918 р. на західних землях України зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Зриву / М. Гуцуляк. – Київ: Либідь, 1993. – С. 18.

² Енциклопедія українознавства / під ред. В. Кубійовича. – Мюнхен, 1949. – С. 678.

³ Назарук О. В українській дипломатичній службі в роках 1915–1923 / О. Назарук // Літопис Червоної Калини (Львів). – 1938. – № 10. – С. 5.

⁴ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 / Д. Дорошенко. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1954. – С. 536.

я до Києва з дорученням УНР до Гетьмана П. Скоропадського разом із інженером М. Шухевичем», – писав О. Назарук⁵. Національна Рада просила делегацію домогтися в гетьмана допомоги воєнно-технічними засобами. О. Назарук натомість прагнув прибуття до Львова українських військових частин. На Наддніпрянщині в той час діяв корпус Січових стрільців, сформований із полонених галичан австро-угорської армії. Він міг суттєво вплинути на перебіг українсько-польської війни. Осип Назарук попросив гетьмана відпустити їх у Галичину. Гетьман заявив, що нічого проти не матиме, якщо Січові стрільці нібито «самовільно» перейдуть Збруч й опиняться у Львові. І хоч Український Національний Союз в особі В. Винниченка назвав О. Назарука у справі Січових стрільців зрадником, однак останній усе ж поїхав до Білої Церкви, де в той час перебував корпус Січових стрільців⁶.

12 листопада 1918 р. О. Назарук приїхав зі столиці до Білої Церкви. Саме тоді готувалось антигетьманське повстання на чолі із С. Петлюрою і В. Винниченком. Перед стрільцями постало питання: за ким піти? Йти за Назаруком означало визволяти Львів, за Петлюрою – брати Київ. Для цього скликали Раду, що відбулася 12–18 листопада 1918 р. у м. Біла Церква⁷. О. Назарук запропонував піти на Львів, розповів про тяжкі бої, які точилися там, заявивши стрільцям: «Батьки і матері вас прокленуть, якщо не підете на Львів»⁸.

На Стрілецькій Раді підтримав О. Назарука тільки Р. Сушко, усі інші старшини виступили проти, оскільки вже був підготовлений виступ проти гетьманату. Скоропадський налаштував проти себе Січове стрілецтво та інші прогресивні верстви тогочасного суспільства, заключивши договір про «союз» із Росією, що вів до втрати української державності. 13 листопада 1918 р. Стрілецька Рада відхилила прохання О. Назарука й вирішила всіма стрілецькими силами вирушити на Київ⁹.

Перебуваючи в Білій Церкві, О. Назарук пройнявся антигетьманськими настроями. Дізнавшись про так звану «Федеративну грамоту» П. Скоропадського та про те, що Січові стрільці ухвалили повалити гетьманат, О. Назарук вирішив узяти участь у протигетьманському повстанні. На його рішення вплинули також С. Петлюра і В. Винниченко, з якими Назарук був знайомий. Він сам описує, як формувалися його антигетьманські настрої та визрівало рішення взяти участь у повстанні: «Я брав у тім участь в довір'ї до великоукраїнської інтелігенції та до тих же стрільців, котрих застав уже замотаних у повстанську змову – із обуренням, що гетьман підписав відомий “союз” чи підданство Москві. Але мені здається, що гетьман спирався на росіян ще заки Січові Стрільці виступили проти нього. Напевно не скажу, таке було враження. Не знаючи справи і ситуації та довіряючи особисто знайомим мені С. Петлюрі та В. Винниченку, вмшався в повстання проти Гетьмана»¹⁰.

⁵ Назарук О. За велич нації / О. Назарук // Назарук О. Спогади. – Нью-Йорк, 1955. – С. 53.

⁶ Історія Січових Стрільців: воєнно-історичний нарис. – Київ: Либідь, 1992. – С. 119.

⁷ Шевчук С. Пора сказати правду про наші визвольні змагання добитися волі для галицької землі (1918–1938 рр.) / С. Шевчук. – Торонто, 1965. – С. 41.

⁸ Історія Січових Стрільців: воєнно-історичний нарис. – С. 119.

⁹ Там само. – С. 120–121.

¹⁰ Лисяк-Рудницький І. В. Липинський: у 2 т. / І. Лисяк-Рудницький. – Філадельфія, 1976. – Т. 2. – С. 40.

Так, О. Назарук узяв активну участь у протигетьманському повстанні як член Стрільцької Ради та політичний дорадник окремого загону Січових стрільців, який виніс основний тягар боротьби за Київ. Він був одним з авторів першого, віддрукованого в Білій Церкві маніфесту Директорії про повстання, в якому гетьмана оголосили поза законом. Точніше, власноручно зредагував його перший варіант, написаний С. Петлюрою. О. Назарук згадував, що «повикидав найгрубішу лайку та заложив ідейно-політичне оправдання бунту: мовляв, виступаємо проти гетьмана тому, що він згодився на Федерацію України з Московщиною, а ми хочемо зовсім окремої, тобто самостійної держави»¹¹.

Після вступу військ Директорії до Києва й повалення гетьманської влади було створено кабінет міністрів В. Чехівського, куди ввійшов О. Назарук як міністр, керівник Українського телеграфного агентства. У спогадах він підтверджує своє перебування на цій посаді: «Сам одержав я номінацію на шефа Української Телеграфної агенції. Бюро знаходилось на вул. Хрещатик 25»¹². Будучи міністром, О. Назарук виконував обов'язки зв'язкового, з доручення УНР при уряді С. Петлюри сприяв налагодженню стосунків ЗУНР та УНР.

Маючи досвід дипломатичної роботи та знання іноземних мов, О. Назарук неодноразово був перекладачем у переговорах уряду УНР із представниками німецької армії, яка перебувала тоді в Україні.

11 листопада 1918 р. Німеччина підписала акт про перемир'я, що означало повну її капітуляцію. 13 листопада 1918 р. ЦВК РРФСР офіційно заявив про відмову від Брестського миру. Покликаючись на анулювання мирного договору з Німеччиною, заступник секретаря закордонних справ Л. Карахан опублікував циркуляр, з якого випливало, що Раднарком більше не визнає Україну як самостійну державу.

У грудні 1918 р. радянські війська почали наступ на Київ. Уряд Директорії УНР спробував порозумітися з Росією щодо питання державності України, але зазнав невдачі. Більшість в уряді Директорії схилилася до пошуку згоди з Антантою.

Своєю позицією щодо французького десанту, який висадився на Кримському півострові, й вимог його командування українська влада прагнула відразу ж виявити намір не загострювати стосунків і шукати можливостей порозуміння. На кінець січня було вислано до Одеси місію на чолі з О. Грековим для переговорів про конкретні кроки у зв'язку з фактичними військовими діями між Росією та Україною¹³.

Становище УНР дедалі більше погіршувалося, це вплинуло на розходження всередині її уряду. 16 січня 1919 р. скликали нараду уряду, на якій були присутні три делегати від Стрільцької Ради: О. Назарук, А. Мельник, Ю. Чайківський. О. Назарук у своєму виступі зазначив: «Рада С.С. [Січових Стрільців – Л.Б.] постановила оголосити диктатуру. Чи панове міністри погоджуються співпрацювати з нами?»¹⁴. Він запропонував замість Директорії встановити військову диктатуру С. Петлюри, С. Коновальця та А. Мельника. Інші – О. Янко та М. Шаповал – наполягали на

¹¹ Назарук О. За велич нації. – С. 54.

¹² Назарук О. Рік на великій Україні: конспект спогадів з Української революції / О. Назарук. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1978. – С. 83.

¹³ Юрченко Ю. Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правовому аспекті / Ю. Юрченко. – Мюнхен, 1971. – С. 250.

¹⁴ Нескорений вогонь віри (збірка на пошану А. Мельника). – Париж, 1971. – С. 65.

встановленні радянської влади. Рада міністрів відмовила і першим, і другим, ухваливши, що справу має вирішувати Трудовий Конгрес¹⁵.

У другій половині січня 1919 р. визріли передумови для політичних переговорів з Антантою. 20 січня було утворено урядову делегацію, до якої входили, крім О. Грекова, міністри О. Назарук і С. Остапенко¹⁶. О. Назарук виконував у цій делегації одночасно функції дипломного діяча і перекладача. Однак переговори якогось реального результату для УНР не принесли.

Тим часом через наступ польських військ урядові структури ЗУНР були змушені переїхати до Тернополя, а згодом до Станіслава. Зовнішня небезпека, яка нависла над двома українськими державами УНР і ЗУНР, призвела до того, що 22 січня 1919 р. було проголошено їхню злуку в одне державне об'єднання – Українську Народну Республіку. Але спроба об'єднання двох українських держав залишилася, по суті, декларацією. Польські війська методично витісняли адміністрацію ЗУНР із західноукраїнських земель. Радянські війська з протилежного боку посилювали наступ і 5 лютого 1919 р. захопили столицю УНР – м. Київ.

Уряд УНР змушений був переїхати до Вінниці, після чого почалися переговори з Антантою, спрямовані на досягнення негайної угоди про спільну боротьбу проти більшовицької Росії. Французьке командування висунуло ультимативні вимоги реорганізувати уряд УНР і саму Директорію, вилучити з її складу представників соціалістичних партій, реорганізувати армію й підпорядкувати її союзному командуванню. У цих умовах С. Петлюра заявив, що припиняє своє членство в соціал-демократичній партії. В. Винниченко передав повноваження голови Директорії С. Петлюрі й виїхав за кордон. Голова уряду В. Чехівський подав у відставку. Було створено новий, несоціалістичний кабінет міністрів. Його головою став С. Остапенко, прихильник Антанти. До кабінету запросили правих та поміркованих діячів: І. Огієнка, Є. Архипенка, О. Шаповала та інших, від галицьких діячів – О. Назарука.

В уряді Остапенка О. Назарук зайняв посаду керівника управління преси і пропаганди¹⁷. У зв'язку із цим він згадував: «Тоді доручено мені місце шефа Нової інституції»¹⁸. Перебуваючи на цій посаді, громадський діяч інформує про події на фронтах редакцію органу армії УНР – «Ставка»¹⁹.

У березні–квітні 1919 р. О. Назарук відвідав Галичину, де вперше зустрівся з В. Липинським, одним з ідеологів гетьманського уряду. Їхнє знайомство перетворилося згодом на особисту дружбу й політичне побратимство. Проте в політичних стосунках між О. Назаруком і В. Липинським із самого початку були посіяні приховані зерна майбутніх розходжень, які врешті призвели до відкритого конфлікту²⁰.

¹⁵ Нескорений вогонь віри (збірка на пошану А. Мельника). – Париж, 1971. – С. 250.

¹⁶ Юрченко Ю. Українсько-російські стосунки після 1917 р. ... – С. 250.

¹⁷ Винниченко В. Відродження нації: у 3 т. / В. Винниченко. – Київ; Відень, 1920. – Т. 3. – С. 277.

¹⁸ Назарук О. Рік на великій Україні... – С. 86.

¹⁹ Кедрин І. Життя, події, люди: спомини і коментарі / І. Кедрин. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1976. – С. 75.

²⁰ Лисяк-Рудницький І. В. Липинський. – Т. 2. – С. 40.

Під тиском радянських військ навесні 1919 р. С. Петлюра та уряд УНР змушені були відступати з Вінниці до Жмеринки, а потім до Проскурова і Рівного. На початку травня вони евакуювалися в Радзивилів.

Тим часом добре вишколена й споряджена Францією армія польського генерала Ю. Галлера з'явилася в Галичині. За короткий час було придушено організований опір військ ЗУНР на Холмщині. У середині травня 1919 р. поляки здобули міста Станіслав і Луцьк.

Літо та осінь 1919 р. належать до найбухливішого періоду в житті О. Назарука. Демісіонувавши в червні 1919 р. з уряду УНР, він очолив керівництво Пресової Квартири Української Галицької Армії (УГА). Про цю подію так пише у своїх спогадах: «Дня 6 червня 1919 року одержав я від генерала Павленка усне доручення (потім письмове) обняти Пресову Квартиру Галицької Армії»²¹. Під тиском польських збройних сил 15–16 липня УГА переходить за р. Збруч. Віділ УНРади і Державний Секретаріат передали Є. Петрушевичу всю повноту влади й наділили його диктаторськими повноваженнями. Є. Петрушевич створив новий західноукраїнський уряд, куди О. Назарук увійшов як уповноважений (керівник) преси і пропаганди²².

Упродовж кількох місяців, від липня до листопада 1919 р., обидва українські уряди – Наддніпрянський і Галицький – перебували в Кам'янці-Подільському. У цей час О. Назарук належав до найближчих співробітників і радників Є. Петрушевича. Він редагував орган уряду та армії – газету «Стрілець». Завдяки своїй офіційній позиції і темпераменту О. Назарук став головним речником галицької сторони в тодішніх гострих суперечках між галицькими й наддніпрянськими державними проводами²³.

У Кам'янці-Подільському громадський діяч брав участь у численних засіданнях Уряду Уповноважених Диктатора, куди, крім нього, входили С. Витвицький, С. Голубович, І. Мирон²⁴. Водночас О. Назарук у цей період активно відвідує засідання радикальної партії. На одному з таких засідань (початок листопада 1919 р.) він висунув план об'єднання радикальної партії з партією есерів²⁵. Проте його не вдалося реалізувати.

Саме тоді відбувалися спроби створити певну ідеологічну базу можливого порозуміння з так званим білим російським рухом. Вони знайшли відгомін у деяких колах галицького громадянства й виходили із припущення можливості погодження України з Росією на ґрунті спільності їхніх національних і державних інтересів, тобто побудови стосунків обох країн на політичній і правовій базі Переяславського договору 1654 р. К. Левицький запропонував замислитись над питанням можливої конфедерації України з майбутньою нерадянською Росією. Подібні думки висловлював і О. Назарук у газеті «Стрілець».

²¹ Лисяк-Рудницький І. В. Липинський. – Т. 2. – С. 109.

²² Назарук О. Рік на великій Україні... – С. 86.

²³ Ярославин С. Визвольна боротьба на Західно-Українських землях / С. Ярославин. – Філадельфія, 1956. – С. 40.

²⁴ Лисяк-Рудницький І. В. Липинський. – Т. 2. – С. 134.

²⁵ Ярославин С. Визвольна боротьба на Західно-Українських землях. – С. 40.

У листопаді 1919 р. О. Назарук разом з оточенням Є. Петрушевича поїхав до Відня, що став осередком західноукраїнського уряду²⁶. Під час їхнього переходу через Дністер О. Назарук вів переговори від уряду ЗУНР з королем Румунії. Із цього приводу він згадує: «16 листопада 1919 року згодилися Румуни перевести нас через р. Дністер у Бессарабію, яка вже була під охороною військ».

1919 р. виявився плідним і у творчій діяльності О. Назарука. Він написав низку статей та фейлетонів для газети «Стрілець», яку в той час редагував. Уже після переходу УГА за р. Збруч Пресова Квартира видала в Кам'янці-Подільському за редакцією О. Назарука кільканадцять випусків «Бібліотеки Стрільця». Того ж року в Кам'янці-Подільському виходять дві книги О. Назарука: «Про політичні партії» і «Рік на Великій Україні». Останній твір – автобіографічний нарис, в якому автор описав свою політичну діяльність, починаючи від поїздки з делегацією ЗУНР до П. Скоропадського і закінчуючи переправою через р. Дністер на шляху еміграції з України у Відень. Багато уваги автор приділив висвітленню ідейно-політичної ситуації в Україні в 1915–1919 рр.

У досліджуваній нами період (1918–1919) О. Назарук загалом ще стояв на позиціях радикальної партії, брав активну участь в її діяльності. Членом цієї партії О. Назарук залишився й надалі (він був членом закордонної групи УРП, яка підтримувала диктатуру Є. Петрушевича (1920–1921))²⁷. Проте вже тоді розпочалась еволюція його політичних поглядів, пов'язана з розчаруванням Директорією, що дуже яскраво відобразилось у його спогадах «Рік на Великій Україні».

Неспроможність Директорії утримати в країні порядок викликала в О. Назарука розчарування демократично-республіканською і соціалістичною системою УНР та зневіру в державотворчу здатність її вождів. Досвід революційного часу переконав його в необхідності сильної влади, зосередженої в руках однієї людини. Це був початок ідейної еволюції О. Назарука, який через декілька років став на гетьманські, монархічні та клерикальні позиції.

Отже, О. Назарук виступав на суспільно-політичній арені України першої половини ХХ ст. як активний, непересічний діяч, який прагнув здобуття української державності. Незважаючи на те, що часто змінював свої світоглядні позиції навколо проблем суспільно-політичного життя, шляхів розв'язання українського питання, увійшов в історію України як знаний політик, фаховий журналіст і публіцист. Досі вагомим залишається внесок О. Назарука в історію української суспільно-політичної думки як чільного ідеолога монархізму, католицизму, консерватизму.

Liliia Burachok. State-building activities of Osyp Nazaruk in the ZUNR government

The article deals with the socio-political and state-building activities of Osyp Nazaruk in 1918–1919, his participation in the anti-Hetman uprising, and tasks in the ZUNR and UNR governments. The beginning of the ideological evolution of O. Nazaruk from radicalism to monarchism and clericalism is analyzed.

Keywords: Osyp Nazaruk, socio-political activity, ZUNR, UNR.

²⁶ Назарук О. Рік на великій Україні... – С. 87.

²⁷ Кедрин І. Життя, події, люди... – С. 38.

Андрій СОВА

ІВАН БОБЕРСЬКИЙ У ГРОМАДСЬКОМУ ЖИТТІ МІЖВОЄННОГО ЛЬВОВА

У статті на прикладі візиту до Львова 1928 р. відомого громадського та військово-політичного діяча, «Батька українського тіловиховання» Івана Боберського (1873–1947), розглядається його громадська діяльність у міжвоєнний період. Попри події Першої світової війни і повоєнних років, справа фізичного виховання і спорту, якій він присвятив більшість свого часу й зусиль у 1901–1914 рр., розвивалася й надалі у 1920-х рр. організаціями «Сокіл-Батько» та «Пласт», що слугувало інтересам гуртування української спільноти Галичини. Зустріч Івана Боберського з представниками громадських руханково-спортових організацій Львова стала виявом глибокої пошани й визнання сучасниками особистих заслуг та його внеску як у царині започаткування та розвитку української тіловиховної і спортової традиції, так і в українській справі загалом.

Ключові слова: Іван Боберський, громадська діяльність, Львів, українські товариства «Сокіл», «Пласт».

У 1928 р. Іван Боберський уперше за час свого перебування на еміграції (1919 р.) відвідав Львів. Перебував він у місті Лева від 16 лютого до 3 березня. Упродовж усіх цих днів, окрім особистих справ, Іван Боберський мав багато зустрічей із представниками українських громадських організацій. Цей період життя й діяльності Івана Боберського не висвітлено в сучасній українській історіографії. З огляду на це підготовлено дану розвідку.

Джерельною основою для дослідження слугували документи Центрального державного історичного архіву України у Львові (фонд 312 («Українське спортивне товариство «Сокіл-Батько», м. Львів»), фонд 366 («Боберський Іван (1873–1947), педагог, організатор українського спортивного руху в Галичині та за кордоном, голова товариства «Сокіл-Батько» у Львові, професор»), фонд 389 («Верховна пластова команда, м. Львів»)), видання українського товариства «Сокіл-Батько» – «Сокільські Вісти», часопис української організації «Пласт» – «Молоде життя», часопис «Діло», приватні архіви Степана Гайдучка, Олени Тіменик та Лесі Чабан (м. Львів).

Попри природне бажання Івана Боберського відвідати Батьківщину, (у 1918–1919 рр. працював референтом пропаганди «Письменичого відділу» в Державному секретаріаті військових справ ЗУНР, у 1922–1924 рр. – секретарем Представництва ЗУНР у Канаді, від 1920 р. проживав у Канаді), а також вирішити, як зазначено у львівському часописі «Діло», низку «своїх особистих і деяких громадських» справ¹,

¹ Проф. Іван Боберський // Діло (Львів). – 1928. – 2 березня. – С. 3.

могли існувати й інші причини візиту. Поїздка не була такою вже й безпечною. Адже упродовж 1920-х років польські спецслужби цікавилися Іваном Боберським як колишнім державним діячем Західноукраїнської Народної Республіки і заним громадським діячем української діаспори². У Польщі в цей час активізувалася діяльність підпільної Української військової організації (УВО очолював полковник Євген Коновалець). Відомо, що Іван Боберський у 1920-х роках мав тісні контакти з провідними діячами Української військової організації, що була створена 1920 р. учасниками збройних формувань УНР та ЗУНР із метою продовження боротьби проти іноземних окупантів. Частина з них перед Першою світовою війною була його учнями в Академічній гімназії та її філії у Львові, частина – znana йому з років війни, а з окремими провідними діячами – Євгеном Коновальцем, Романом Сушком та ін. – він неодноразово зустрічався під час своїх поїздок різними містами Канади. Після припинення діяльності Представництва ЗУНР у Канаді частину його грошей, яку безпосередньо збирав Іван Боберський, а це близько 5 тисяч доларів, Осип Назарук та Іван Боберський передали до Земельного банку Львова, а відтак через Осипа Навроцького – до керівництва УВО³. У Канаді Іван Боберський долучився до заснування Української Стрілецької Громади (УСГ). Відомо, що 28 січня 1928 р. створено перший гурток УСГ у Вінніпезі⁴. Іван Боберський допоміг підготувати статут і започаткувати перший гурток УСГ у Вінніпезі⁵. Станом на січень 1931 р. в Канаді налічувалося 14 осередків УСГ (понад 800 членів)⁶, невдовзі кількість зросла до 26⁷, станом на 1940 р. – 1200 членів під впливом Організації українських націоналістів (ОУН). Осідок крайової управи

² Докладніше про Івана Боберського див.: *Сова А.* Професор Іван Боберський: життя присвячене Україні (з нагоди 140-ліття від дня народження) / А. Сова // Пластовий шлях. Журнал пластової думки та інформації. – Львів, 2013. – Ч. 3–4 (175–176). – С. 56–58; *Його ж.* Діяльність Івана Боберського в Українській Бойовій Управі в роки Першої світової війни / А. Сова // Перша світова війна у військово-історичному вимірі (до 100-річчя події): Збірка матеріалів Міжнародного наукового форуму 26–28 червня 2014 р. – Львів: АСВ, 2014. – С. 47–50; *Його ж.* Військово-політична діяльність Івана Боберського в роки Першої світової війни / А. Сова // Гуманітарні дисципліни у навчально-виховному процесі вищих навчальних закладів: зб. наук. статей. – Львів: ПП Сорока Т. Б., 2014. – Вип. 4. – С. 90–100; *Його ж.* Внесок Івана Боберського у становлення організації «Пласт» / А. Сова // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету: зб. наук. праць. – Львів, 2014. – Вип. 15. – С. 85–95; *Сова А.* Іван Боберський: біля джерел української тіловиховної і спортової традиції / А. Сова, Я. Тимчак // Вісник НТШ. Інформаційне видання Світової ради Наукових товариств ім. Шевченка. – Львів, 2016. – Ч. 55 (весна–літо). – С. 61–64 та ін.

³ *Навроцький О.* УВО, політичні партії і диктатура ЗОУНР та уряд УНР / О. Навроцький // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Видання фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 302.

⁴ Протокол з Третих Загальних Зборів Української Стрілецької Громади // Стрілецькі Вісти. Орган Української Стрілецької Громади в Канаді. (Вінніпег). – 1931. – Ч. 1. – 15 січня. – С. 11; *Книш З.* Українська Стрілецька Громада в Канаді / З. Книш // За честь, за славу, за народ. Збірник на золотий ювілей Української Стрілецької Громади в Канаді, 1928–1978 / [ред. З. Книш]. – Торонто: Видання Головної Управи Української Стрілецької Громади в Канаді, 1978 – 639 с.

⁵ *Байрак М.* Українська Стрілецька Громада в Едмонтоні / М. Байрак. – Едмонтон: Накладом Української Стрілецької Громади, 1978. – С. 159.

⁶ Протокол з Третих Загальних Зборів Української Стрілецької Громади.... – С. 11.

⁷ *Байрак М.* Українська Стрілецька Громада в Едмонтоні... – С. 159.

знаходився у Вінніпезі, згодом – у Саскатуні, а від 1935 р. – в Торонто⁸. УСГ плекала військову традицію, вела вишкіл молодших членів, організовувала допомогу інвалідам (фонд на закуп Дому українських інвалідів у Львові), проводила акції з метою оборони політичних в'язнів, які проживали на українських землях, окупованих Польщею, та велику пропагандивну працю серед канадських українців. Збереглася подяка Іванові Боберському від керівництва УВО, датована 11 жовтня 1929 р. Документ завірений печаткою УВО. На ньому стоїть примітка Івана Боберського, яка засвідчує, що документ було вручено 31 жовтня 1929 р. Також вдалося віднайти декілька світлин, на яких зафіксований Іван Боберський поряд із активними членами УВО та керівництвом Української Стрілецької Громади у Вінніпезі⁹.

Упродовж свого візиту до Львова Іван Боберський мав багато зустрічей із діями українських громадських організацій, передусім представниками очолюваного ним у минулому українського руханкового товариства «Сокіл-Батько», організації української молоді «Пласт», товариства «Українська Бесіда» та іншими; редакціями українських часописів «Діло», «Новий час», «Сокільські Вісти», «Молоде життя». Зрозуміло, що найбільше уваги (декілька зустрічей) Іван Боберський приділив організації «Сокіл-Батько» у Львові, яку він очолював у період від 1908 до 1918 року¹⁰.

Уже на третій день перебування у Львові, 19 лютого, члени товариства «Сокіл-Батько» влаштували урочисту зустріч Іванові Боберському в сокільській домівці та руханковій залі (вул. Руська, 20) – «Привітний поранок в честь професора Івана Боберського б[увшого] голови Сокола-Батька, який приїхав з Канади»¹¹. У записах і документах цієї зустрічі Івана Боберського величали «Дорогим Гостем», «Дорогим Учителем» та «Дорогим Товаришем».

Спеціально для цієї зустрічі в домівці й рухівні «Сокола-Батька» зібралися львівські соколи – від доросту до старшини. Прибуло й чимало гостей. У спеціальному порядку, у руханкових строях вони розмістилися в залі, де на стіні з сокільським прапором висів портрет Івана Боберського, а на столі, застеленому червоною китайкою, стояла статуетка злітаючого сокола, лежала «книга жертводавців Українського Городу» та булава – символ сокільського проводу. Нагадаємо, що це була саме ця срібна булава, яку урочисто було вручено провіднику Іванові Боберському 11 вересня 1911 р. на I Краєвому здвизі старшиною «Сокола-Батька» як символ його визнання й особливих заслуг перед сокільською організацією (сьогодні булава зберігається у фондах Львівського історичного музею)¹². Із привітальними промовами виступили

⁸ Українська Стрілецька Громада (УСГ) в Канаді // Енциклопедія українознавства / [гол. ред. В. Кубійович]. Перевидання в Україні. – Львів, 2000. – Т. 9. – С. 3400; За честь, за славу, за народ. Збірник на золотий ювілей Української Стрілецької Громади в Канаді, 1928–1978 / [ред. З. Книш]. – Торонто: Видання Головної Управи Української Стрілецької Громади в Канаді, 1978. – 639 с.

⁹ Книш З. Українська Стрілецька Громада в Канаді / З. Книш // За честь, за славу, за народ... – С. 49.

¹⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАІЛ України). – Ф. 366. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 81.

¹¹ Звіти з гнізд. Львів // Сокільські Вісти. Орган Українського Сокоільства (Львів). – 1928. – Березень. – Ч. 3. – С. 15.

¹² Відвідини з Канади // Сокільські Вісти. Орган українського сокоільства (Львів). – 1928. – Квітень. – Ч. 4. – С. 7; Приватний архів Олени Тіменик (м. Львів); Приватний архів Лесі Чабан (м. Львів); Приватний архів Степана Гайдучка (м. Львів).

містоголова (заступник) «Сокола-Батька» Стахій Стеблецький та професор Степан Гайдучок. Стахій Стеблецький зазначив: «Вельмиповажаний Пане Професоре а Дорогий нам Гостю! Як лиш перед кількома днями прилетіла до нас мила вістка, що Ви Пане Професор, вертаючи назад до Канади, відвідаєте також Львів, зродилася самочинно в рядах тутешнього Сокільства думка, щоби Вас милий нам Гостю якнайкраще між своїми а разом прихильними Вам давніми й теперішніми Другами достойно привитати. І сталося як загал Сокільства бажав собі. Я отже в імені Старшини й всіх членів «Сокола-Батька» витаю Вас щирим серцем, якраз в цій нашій домівці, що була свідком довголітньої, безупинної і плодovитої праці свого Голови. А витаємо Вас сокільською піснею «Соколи ставаймо в ряди», бо якраз клич цієї величної пісні якби підхоплений з Вашої між нами взірцевої Діяльності, в сокільських слухняних, завзятих рядах. Одну ділянку Вашої праці мушу окремо зазначити. Є це велика ідея придбати під «Український Город» (Український Парк) у Львові 11-морговий майдан, бо без такого городу нема життя не тільки руханковим змаговим товариствам у Львові але й в краю. Ми, після Вашого виїзду за море, вже без Вас хоч після довшої перерви, відновили в цьому напрямі діяльність а разом пригадали цілій українській Нації отсю переважну пекучу справу. А коли знаємо і те, що далеко за морем поміж американськими Українцями, де Ви тимчасово перебуваєте, живе така сама ідея-думка, то вже сьогодні можемо висказати цю певну надію, що ось небавом на великій і вже на вічні часи в цілості викупленій нашій площі (парку), то є на цьому «Українському Городі» повитаємо Вас, Дорогий Гостю, при найближчій Краєвім Сокільським Здвизі, на чолі хочби кількох сотень наших заморських Братів. Кінчу сокільським кличем «Все вперед всі враз!»¹³. Степан Гайдучок віддав шану тому, «хто перший прорубував дорогу для руханки й спорту, тому 27 літ у цьому галицькому пралісі». Під час своєї вітальної промови Степан Гайдучок висловив тоді таку пророчу тезу: «Колись, щойно пізніше оцінять належно Твою роботу, коли буде змога перевірити її як слід». Далі він зазначав: «Приходиться мені, перед Тобою [Іваном Боберським – А. С.] стати з нашим повоєнним дорібком і мушу піднести, що в найтяжчий час ми бралися до праці. Після невдач вертали ми до праці, одні з вязниць, другі з воєнного лихоліття. Завдяки уважливості Дирекції Дністра привели ми до ладу домівку, в якій не так давно іржали воєнні коні, а потім служила вона за магазин на муку для голодних. Тепер в ній наново звенить сміх і лунає пісня, а молодь кріпить сили, сталить волю, вчиться поборювати перешкоди. Пішла й праця над розбудженням руханки й змагу в краю і коли Сокіл-Батько дав почин, всі руханкові й змагові улади, взялися до праці. А отці видання, які Тобі тут вручаю, нехай будуть для Тебе доказом нашої праці. Видали ми в першу чергу «Впоряд», щоби навчити молодь наново ставати в ряди й слухати наказу. Ми видали наново Твій збірник забав й гор, а тут перед Тобою 10 вязанок вправ, підручник для дітвори укладу Твоїх учеників, підручник веж, що має навчити націю видержувати в низах тягар будови, яка підноситься в гору. І підручник пожарництва ми видали. Скромний наш дорібок а всеж ми не дармували. Старалися іти шляхом начеркненим Тобою. Провір, оціни, порадь і заохоти до дальшої праці, та вкажи дальшу дорогу!»¹⁴.

¹³ Відвідини з Канади. – Ч. 4. – С. 5.

¹⁴ Там само. – С. 6–7.

Після урочистої зустрічі та привітальних промов слово отримав Іван Боберський. Прикметно, що він почав і завершив свій виступ темою Олімпійських ігор (1928 р., під час приїзду Івана Боберського до Львова, відбувалися II зимові Олімпійські ігри у швейцарському містечку Санкт-Моріц). На прикладі провідних «державних» народів Іван Боберський знову намагався показати галицьким українцям, окупованим Польщею, як руханка і спорт може загартувати й згуртувати народ, націю. Він порівняв суспільство з «дружиною грачів гаківки» (хокею), а політичне суперництво народів – із «великою гаківкою». Іван Боберський закликав до праці й дисциплінованості, приготування до нових «змагань», які ще чекають попереду українців. У завершальних словах він сказав: «Дякую за слова признання, які були висказані, але всі ми знаємо, що признання звернене до мене належиться цій залізній пробоевій четі, що мала відвагу від 1910 року йти в тім Товаристві до року 1914, а опісля на різних місцях в часі великого змагання народів, уміла на різних місцях виказати свій хист і свою силу. Бажаю, щоби пробоева дружина йшла даліше – і вона йде, бачимо це з відомостей по часописах і з листів. Провід Т[оварист]ва «Сокіл» має добрі пляни і збирає громаду, щоби пізнала цю принаду життя. Для того будемо його слухати, іти за його вказівками, а дійдемо до успіхів, якими не тільки Т-во буде тішитися, але ціле наше громадянство, цілий нарід і знова прийде час перевірити свої вишколені лученням сили. Хай цей час, який напевно настане, не захопить нас неприготованими, щоби ми не далися просити, – просити до життя! Великий час, який йде, і прийде, поставить нас всіх знов перед іспит і перевірить наші сили, так як інженер перевірює новозбудований міст, коли пускає через нього тяжку льокомотиву. Тому треба йти за проводом Товариства, розвивати й лучити свої сили. Бажаю Вам, щоб Ви розуміли бажання Старшини, і щоб Ви всі дорозумівалися власних обов'язків, як хоронити своє життя від погибели, як розвивати свою витривалість. Тоді вийдемо не лише рівними, але переможцями, а на альпійських вершинах залопотить у воздуху наш прапор і загомоніють сурми гимном нашої побіди!». Закінчивши промову, Іван Боберський підійшов до столу й підніс булаву вгору, наче закликаючи усіх до походу¹⁵.

У ході зустрічі старшина представила своєрідний звіт про діяльність сокільської організації за період після Першої світової війни. Довголітній містоголова (заступник) «Сокола-Батька» д-р Михайло Волошин подав до відома присутніх, що Іван Боберський передає від себе пожертву 50 доларів на викуп 20 квадратних метрів землі під «Український город» і 78 доларів та 50 центів на 33 квадратних метри зі збірки, проведеної в Канаді¹⁶. Після цього Іван Боберський мав можливість побачитися та поспілкуватися з багатьма побратимами, із якими пліч-о-пліч працював і розбудовував сокільський рух у Галичині упродовж 1901–1914 рр. За наполяганнями Степана Гайдучка текст промови «Батька українського тіловиховання» було записано членом «Сокола-Батька», скорописцем Михайлом Трілем¹⁷. Після відповідних правок Івана Боберського¹⁸ промову й опис святкувань було опубліковано в сокільському часописі

¹⁵ Відвідини з Канади. – С. 8–10.

¹⁶ ЦДІАЛ України. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 4.

¹⁷ Там само. – Спр. 86. – Арк. 18.

¹⁸ Там само. – Арк. 15–18.

«Сокільські Вісти»¹⁹, який виходив друком у Львові і призначався для сокільських товариств Галичини та українців на еміграції. У «Золотій книзі жертв на український майдан у Львові» він залишив запис: «З Вінніпегу у Львові 19.ІІ.1928 [р.] / Іван Боберський/»²⁰.

У рамках зустрічей Івана Боберського зі старшиною та активом «Сокола-Батька» обговорювали проблеми й важливі питання діяльності організації. Серед них найбільше уваги було присвячено справі викупу земельних ділянок у власність товариства, на яких розміщувалася руханково-спортова площа «Сокола-Батька» («Український Город»). Спеціальна зустріч із цього приводу – засідання «Збіркової Секції на Український Город» у Львові за участі Івана Боберського, Стахія Стеблецького, Миколи Левицького, Степана Лотоцького, Нестора Яціва, яка відбулася 23 лютого²¹. На думку Івана Боберського, справа збору коштів після Першої світової та польсько-української воєн (1918–1919) просувалася доволі мляво. Із огляду на це ним було запропоновано низку відповідних заходів для активізації роботи в цьому напрямку. Іван Боберський і надалі брав на себе відповідальність збирача коштів у США та Канаді. Він запропонував відкрити під збір коштів банківські рахунки «Сокола-Батька» в США та Канаді. Із цією метою заплановано: відкриття в Америці рахунків у банках; надіслання прохань до американських мільйонерів, зокрема до Генрі Форда; публікація звітів і відомостей про стан справ у американській та канадській пресах («Канадійський Українець», «Канадійський Фармер», «Український Голос», «Свобода» тощо); друк щорічних звітів про збір коштів та використання руханково-спортової площі «Сокола-Батька» тощо. Натомість старшина «Сокола-Батька» повинна була вести щоденний облік осіб та товариств, які вправлялися (займалися) на площі; підготувати перелік львів'ян; розподілити Львів на ділянки, призначивши до кожної відповідального для збору коштів; надсилати в різні іноземні часописи світлини, звіти, відомості, статті, відозви, перелік меценатів «Українського города»; щороку публікувати детальний розлогий звіт із цього приводу в календарі «Просвіти» та в інших виданнях тощо²².

Про зустрічі Івана Боберського з членами «Сокола-Батька» свідчать численні світлини (фотографії). Наприклад, у четвертому квітневому числі друкованого органу українського сокілства «Сокільські Вісти» 1928 р. опубліковано дві світлини²³. Перша – портретна світлина Івана Боберського в зимовому одязі під час відвідин Львова, датована 21 лютого 1928 р. із автографом «Батька українського тіловиховання». Друга містила підпис: «Проф. Іван Боберський серед Старшини і членів в домівці «С[окола]-Б[атька]» дня 22.ІІ.1928». Залучивши різні документи та матеріали, вдалося з'ясувати, що на другій світлині зафіксовані: зліва направо у 1-му ряді – Любомир Огоновський, Олександр Любінецький, Іван Мриц, Михайло Галібей, Степан Гайдучок, Тимотей Білостоцький, Богдан Макарушка, Іван Панчак, Степан Коцюба, Омелян Верхола, Михайло Тріль; у 2-му ряді – Ярослав Вінцковський (Ярославенко),

¹⁹ Відвідини з Канади. – С. 4–11.

²⁰ ЦДІАЛ України. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 135. – Арк. 18.

²¹ Там само. – Ф. 366. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 109.

²² Там само. – Арк. 109–111.

²³ Відвідини з Канади. – С. 4, 11.

Нестор Яців, Олександр Сопотницький, Станіслав Лаврів, професор Іван Боберський, Дарія Навроцька, Микола Левицький, Тарас Франко, Степан Лотоцький²⁴.

Оскільки Іван Боберський чимало зробив для заснування та розвитку української скаутської організації «Пласт», «спомагаючи його морально і матеріально»²⁵, то 24 лютого він мав зустріч і виступ перед пластунами Верховної пластової команди та Львівського пластового коша у пластовій домівці (вул. Бляхарська, 11, тепер – вул. І. Федорова). Порядок сходин передбачав: «1) Відчитання неprisутних; 2) Слово Пана Верховного Отамана Северина Левицького до проф. Івана Боберського і приявних; 3) Дещо про розвій Українського Пластового Уладу від року 19[11]–1928 р. – Д-р Олександр Тисовський; 4) Дещо про Англьосасів і Канаду. – проф. Іван Боберський; 5) Закінчення»²⁶. На заході були присутні відпоручники (представники) від усіх пластових куренів і гуртків Львівського пластового коша. Із привітальним словом виступив Северин Левицький, який від Українського пластового уладу привітав Івана Боберського та відзначив його заслуги для українського спорту. Після нього Олександр Тисовський «представив розвій, стремління та життя Українського Пластового Уладу» до 1928 р. «Невтомний каменяч українського відродження, культури й поступу»²⁷, як величали Івана Боберського пластуни, присвятив свою доповідь 20-річчю скаутського руху в Англії (1908–1928 рр.), висвітливши «психіку англійців» та діяльність англійських скаутських організацій Канади. На його думку: «[...] агресивність і експансія була й причиною так великого зацікавлення англійської суспільности скавтовим рухом. У парі з зацікавленням пішов небувалий розріст скавтіngu. Сильно вироблений змісл в напрямі посідання і здобування, сильна жадоба успіху та желізна воля задержати це що вже раз здобули, – це головні чинники котрі винесли скавтову організацію в Англії на такий ступень, як воно є тепер загарбування другим, – хочаб під правним позором це у Англії річ буденна. Одначе забрати лекше, як задержати, – до того треба сили. І то сили п'ястука, волі та характеру. Як нація о високій культурі знали Англіїці, що до цього не вистарчить армія, вони знали, що до того потреба сильного духа патріотичного та сталеві волі. Они зрозуміли також і це, що такого духа не можна виробити за рік чи два, до того треба виховання, і то виховання довгого та розумного. [...] Саме цей “scout” мав іще вище двигнути британський прапор та задержати його високо над прапорами інчих держав. Ціль скавтіngu в Англії була: вишколити правдивого оборонця майна Англіїської Імперії. Скавти мали боронити майна народнього так само, як цей бульдог, символ Британської Імперії, боронити британську флагу. В скавтовій організації англійська молодіж, може лучше як де инде виробити в собі: зрівноваженість, силу волі, характер та лицарскість»²⁸. В останній частині своєї промови Іван Боберський подав перебіг

²⁴ Приватний архів Степана Гайдучка (Львів); *Жарський Е. «Сокіл»* / Жарський Е., Р. М. // Енциклопедія українознавства. Словникова частина / [гол. ред. В. Кубійович]. – Париж; Нью-Йорк: Молоде Життя, 1976. – Т. 8. – С. 2941; Відвідини з Канади // «Сокіл-Батько». Спортивно-руханкове товариство у Львові. Альманах 1894–1994 / [упоряд. А. Благітка]. – Львів: Основа, 1996. – С. 45.

²⁵ Докладніше див.: *Сова А.* Внесок Івана Боберського у становлення організації «Пласт». – С. 85–95.

²⁶ ЦДІАЛ України. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 149.

²⁷ *Бистрий П.* Проф. І. Боберський між пластунами / П. Бистрий // Молоде Життя. Часопис Українського Пласту (Львів). – 1928. – 15 березня. – С. 8.

²⁸ ЦДІАЛ України. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 149–150 зв.

одного із щорічного джемборі (виступу), який проводили англійські скаути в Канаді. «Саме в тім пописі», – зауважив Іван Боберський, – «виявляється дуже добре психіка Англієця. Дефіляда вовчєнят відбувається бігом, – пізнати, що її роблять хлопці сильні та жадібні руху, – життя. По вправах поважних наступає якась точка весела, одначе ненадто довга. Це вказує на те, що Англієць нерадо дасться обхопити якому небудь чувству радости, або нещастя. Він старається бути все в рівноазі. Однострої пластунів не є військово однакові, бо це вони також знають, що єдність є не на голові тільки в голові. Це вказує також на здорово розвинений індивідуалізм»²⁹. Завершилися урочистості оглядинами Іваном Боберським пластової домівки та спільним фотографуванням учасників заходу³⁰. Ця зустріч зафіксована також у книзі протоколів Верховної пластової команди записом, який власноруч залишив Іван Боберський: «В день звіту про Канаду, дня 24.ІІ.1928 [р.] у Львові, в домівці вул. Бляхарська ч. 11 [тепер вул. Івана Федорова – А. С.]»³¹.

Як і в домівці «Сокола-Батька», виступ Івана Боберського, завдяки Степанові Гайдучку, був записаний уже згаданим скорописцем Михайлом Трілем. Витяги з цієї зустрічі були опубліковані у львівському пластовому часописі «Молоде життя» в березні 1928 р.³². Повний текст, за наполяганням Степана Гайдучка, після відповідних правок Івана Боберського, побачив світ окремою брошурою 1939 р. під назвою «Помічення про англійський пласт» у серії видань товариства «Сокіл-Батько» – «Сокільська бібліотека»³³. У звіті команди Львівського пластового коша за час від 16 жовтня 1927 р. до 8 грудня 1928 р. про зустріч із Іваном Боберським повідомлялося так: «На протязі 17 пл[астового] року гостив у себе Льв[івський] Пластовий Кіш кілька разів визначних гостей: 24 лютого с[ього] р[оку] загостив до домівки Льв[івського] Пл[астового] Коша проф[есор] І[ван] Боберський з Канади, який будучи переходово в краю не поминув нагоди зазнайомитись і з життям У[країнського] П[ластового] У[ладу], яке старалось йому по можности зілюструвати Ст[арше] Пластуство [...]»³⁴.

Іван Боберський також зустрічався із представниками інших українських громадських організацій. Так, у неділю 26 лютого у Львові він виступав перед членами товариства «Українська Бєсїда». Члени товариства розглядали нагоду зустрічі з Іваном Боберським як надзвичайну подію. Адже виступав, як зазначалося в одному з їхніх повідомлень у львівському часописі «Діло», «заслужений діяч професор Іван Боберський»³⁵. У доповіді на тему «Про наших переселенців у Канаді й їх життя» він торкнувся різних аспектів діяльності української еміграції в Канаді.

Поїздка та перебування Івана Боберського на рідній землі широко висвітлювалася у львівській пресі. Показовими в цьому плані є публікації в часописі «Діло». Так,

²⁹ ЦДІАЛ України. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 151 зв.–152.

³⁰ Бистрий П. Проф. І. Боберський між пластунами. – С. 9; ЦДІАЛ України. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 152.

³¹ ЦДІАЛ України. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 149.

³² Бистрий П. Проф. І. Боберський між пластунами. – С. 8–9.

³³ Боберський І. Помічення про англійський Пласт / І. Боберський. – Львів: Видавець Сокіл-Батько, 1939. – 18 с. («Сокільська бібліотека», ч. 18).

³⁴ ЦДІАЛ України. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 111.

³⁵ Виклад проф. Боберського // Діло (Львів). – 1928. – 26 лютого. – С. 4.

2 березня газета подала матеріал під заголовком «Проф. Іван Боберський»: «Проф. Іван Боберський, що приїхав на кілька днів до Львова в своїх особистих і деяких громадських справах, відвідав нині нашу редакцію [редакція “Діла” містилася на площі Ринок, 10 – А. С.] перед своїм виїздом до Канади. Завтра покидає він Львів, щоби в Канаді вести далі ту відповідальну громадську працю, яку вів там з успіхом через кілька останніх літ. В часі короткого побуту в нашій редакції поділився Шановний гість своїми вражіннями з Канади та познайомив нас у загальних рисах з життям і буттям тамошнього українського громадянства. З нагоди виїзду, зглядно повороту, заслуженого в нас громадянина до Канади, бажаємо Йому якнайкращого успіху в праці для добра не тільки канадійської української еміграції, але для всього українського народу»³⁶.

3 березня 1928 р. Іван Боберський виїхав зі Львова на еміграцію, в Канаду. Про результати цієї поїздки можна дізнатися з листування Івана Боберського та Степана Гайдучка. Так, у листі, датованому 20 травня 1928 р., Степан Гайдучок до Івана Боберського писав: «Високоповажаний Пане Професор! [...] – З Сокола-Б[атька] післано Вам 100 чисел “Сокільських Вістей” ч. 5 де є видруковані “Відвідини з Канади” і звіт С[окола]-Б[атька] за 1927 р. По одному числу вислано до всіх Канадійських наших часописів (навіть комуністичних) та й в Сполучені Держави [США – А. С.]. Я вислав також число Високоповажаній Добродійці [дружині Івана Боберського Йосифині. – А. С.] до Тржича і також ілюстрований “Світ” де була поміщена Ваша знімка. З С[окола]-Б[атька] післав я Вам рівнож 50 відбиток звіту С[окола]-Б[атька] з Вашими сентенціями які Ви були післали Т[арасові] Франкови. До нині немаю від Вас справлених відчитів з пласту і про Канаду та й спорт в Америці. Пришліть бодай цей з пласту. Їх треба конечно видрукувати. [...] Напишіть, яке вражіння на Вас [справила] Галилея [Галичина – А. С.] і видрукуйте в часописях тай пришліть сюди. [...] Для Всіх Канадійців доброго бізнесу і гарної пшениці. Щиро здоровлю /Степан Гайдучок/ Львів, Рея 5/П. [тепер вул. Севастопольська – А. С.]»³⁷.

Отже, приїзд Івана Боберського на декілька днів до Львова 1928 р. показав, що, попри події Першої світової війни, Української національної революції 1917–1923 рр. і 1920-х рр., справа руханки (фізичної культури) і змагу (спорту), яким він присвятив у Львові стільки часу і зусиль у 1901–1914 рр. (в кращі роки свого життя), розвивалася й надалі організаціями «Сокіл-Батько» та «Пласт». Це слугувало інтересам гуртування української спільноти Галичини. Епітети «Дорогий Гість», «Дорогий Учитель», «Заслужений в нас громадянин», «Невтомний каменяч українського відродження, культури й поступу», «Шанований Гість» стали виявом глибокої пошани й визнання сучасниками особистих заслуг Івана Боберського та його внеску як у царині започаткування й розвитку української тіловиховної і спортової традиції, так і в українській справі загалом. Для українських громадських організацій Львова цей візит «Батька українського тіловиховання» мав важливе значення. Зокрема було підведено певні підсумки в дотогочасній праці та визначено напрямки подальшого розвитку українських руханково-спортових товариств.

³⁶ Проф. Іван Боберський // Діло. – 1928. – 2 березня. – С. 3.

³⁷ ЦДАЛ України. – Ф. 366. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 113–116 зв.

Andrii Sova. Ivan Boberskyiin public life of interwar Lviv

The study deals with the personality of Ivan Boberskyi (1873–1947) as famous father of Ukrainian physical education and public and political activist. His public activity in the interwar period on the example of his visit to Lviv in 1928 is described. Despite the events of the First World War and postwar years, the cause of physical education and sports, to which he devoted most of his time and efforts in 1901–1914, continued to develop in the 1920's by organizations «Sokil-Father» and «Plast». This served the interests of the Ukrainian community of Galicia. The meeting of Ivan Boberskyi with the representatives of Lviv public sports organizations showed deep respect to his contribution both in the field of the development of the Ukrainian physical education and sports tradition, as well as in the Ukrainian cause in general.

Keywords: Ivan Boberskyi, public activity, Lviv, Ukrainian societies «Sokil».

Микола ПОСІВНИЧ

ДЕРЖАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ СТЕПАНА БАНДЕРИ В 1939–1941 РОКАХ

У статті висвітлено один із найбільш невідомих епізодів життя та діяльності Степана Бандери в м. Кракові в 1939–41 рр. Показано умови, в яких проживав і творив Провідник ОУН. Саме в цей період сформувався основний міф про Степана Бандеру не лише як терориста, а й «нацистського колаборанта та головного помічника» Гітлера в Україні. Вивчення цих сторінок життя Степана Бандери дадуть змогу краще зрозуміти його постать, погляди, вчинки та мотиви прийняття тих чи тих рішень в контексті складних життєвих реалій і тогочасних викликів.

Ключові слова: Організація Українських Націоналістів (ОУН), ідеологія, Німеччина, державотворча діяльність.

Провідникові ОУН Степану Бандері присвячено велику кількість різного роду досліджень, але зробити належний аналіз життя й діяльності та визначити його місце в історії офіційна історична наука ще не спромоглася. В українській і зарубіжній історіографії період 1939–41 рр. є мало дослідженим, оповитим різними міфами та не підтвердженими припущеннями.

З початком Другої світової війни, 13 вересня 1939 р., у воєнному хаосі в'язні-націоналісти визволили Степана Бандеру з брестської камери-одиночки і разом подалися в південно-західному напрямку. Із Сокаля він із Дмитром Маївським відправляється до Львова, куди прибуває 27 вересня та мешкає в будинках собору св. Юра. Протягом двох тижнів він налагоджує підпільну діяльність ОУН, зустрічається з українськими громадсько-політичними діячами, зокрема з мит. Андреем Шептицьким. За словами очевидців, про цей період С. Бандера згадував: «Там не було можливим що-небудь почати. Західна Україна виглядала немов людина, якій паде щось на голову й вона не має змоги тому запобігти. Піднесені вгору руки, закриті очі й... жде, коли це “щось” вже впаде». У другій половині жовтня 1939 р. Бандера покинув Львів і разом з братом Василем та з чотирма членами ОУН нелегально перетнув у напрямку Рави-Руської радянсько-німецьку демаркаційну лінію¹.

¹ *Бандера С.* Мої життєписні дані / С. Бандера // Воля і Батьківщина. – Львів, 1999. – Ч. 1 (14/30). – С. 9; *Малащук Р.* З книги мого життя / Р. Малащук. – Торонто, 1987. – Т. 1. – С. 198; Степан Бандера та його родина в народних піснях, переказах і спогадах / [записи і упоряд. Г. Дем'яна]. – Львів, 2006. – С. 444; *Пастух Р.* Родинний архів Степана Бандери. Документи, спогади, пошуки / Р. Пастух. – Дрогобич, 2008. – С. 29, 66; *Арсенич П.* Степан Бандера та його родина / П. Арсенич, Г. Бурнашов, Б. Яневич. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 19–21, 25–27, 34, 45–47.

У листопаді 1939 р. С. Бандеру було скеровано на два тижні в готель «Рояль» у м. П'єшт'яни (суч. Piešťany, Трнавський край, Словаччина) на лікування ревматизму, разом з іншими понад трьома десятками звільнених із польських тюрем українських політичних в'язнів, які перебували під керівництвом Богдана Кравціва та місцевого лікаря-українця д-ра Рихла². Про цю атмосферу С. Бандера писав: «Серед них було багато визначних провідників націоналістичного руху на ЗУЗ. До Піщан приїхало ще декілька провідних членів ОУН, які були в останньому часі активні в організаційній праці на ЗУЗ, на Закарпатті і на еміграції. Це уможливило відбутися в Піщанах низку нарад провідного активу ОУН, на яких проаналізовано ситуацію, дотогочасний розвиток визвольної боротьби, внутрішньо-організаційні справи в краю і за кордоном. На цих нарадах викристалізувалася низка справ, важливих для дальшої боротьби ОУН, що вимагали розв'язання»³. На початку 1940 р. Бандера пробув цілий тиждень у вишкільному таборі ОУН у с. Завберсдорф (тепер округ Баден, федеральна земля Нижня Австрія) на чолі з комендантом Олексою Гасином⁴.

У 1939–40 рр. Степан Бандера зробив декілька поїздок в організаційних справах, зокрема, у Краків, Відень, Рим. В одному з міст Північної Італії відбулася зустріч з Андрієм Мельником, на якій обговорено концепції подальшого розвитку ОУН. На думку С. Бандери, для збереження незалежності націоналістичного руху А. Мельнику потрібно було з частиною Проводу ОУН під час війни діяти у нейтральній країні (напр., Швейцарії), яка зможе зберегти свій статус-кво між Німеччиною і Західними державами. Одночасно – створити також два політично-оперативні закордонні центри: у Німеччині та в США, які мають втримувати політичний та організаційний зв'язок з ПУН, але коли б це було унеможливлене для котрогось із них, вони мають діяти самостійно. ОУН також має заявити про свою цілковиту підтримку Фінляндії, яка бореться за незалежність у війні з СРСР⁵.

Розбіжності між двома поколіннями в Організації призвели до створення 10 лютого 1940 р. у м. Кракові Революційного Проводу (далі – РП) на чолі з С. Бандерою. До його складу увійшли провідні крайові члени ОУН. Для полагодження конфлікту в ОУН було створено «Окрему комісію», до якої входили Ріко Ярий, Омелян Сенік (від ПУН), Роман Шухевич, Іван Габрусевич та Степан Ленкавський (від РП ОУН). Після довгих переговорів, 5 квітня 1940 р., Голова ПУН А. Мельник та С. Бандера мали зустріч у Римі, під час якої вони висловили свої погляди й залишилися на

² *Книги 3. Перед походом на Схід. Спогади і матеріали до діяння Організації Українських Націоналістів у 1939–1941 роках* / З. Книш. – Торонто: «Срібна сурма», 1959. – Част. I. – С. 174–179; *Михайлюк Б. Бунт Бандери* / Б. Михайлюк. – Б.м.в, 1950. – С. 54.

³ *Московські вбивці Бандери перед судом* / [під. ред. Д. Чайковського]. – Дрогобич, 1992. – С. 444.

⁴ *Книги 3. Перед походом на Схід...* – Част. II. – С. 15; Лист Степана Бандери до Андрія Мельника від 10 серпня 1940 р. // *Життя і діяльність Степана Бандери: документи і матеріали* / [упоряд. М. Посівнич]. – Тернопіль: Астон, 2008. – С. 261–297; *Кук В. Степан Бандера (1909–1999 рр.)* / В. Кук. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1999. – С. 11–12.

⁵ *Бандера С. В десяту річницю створення Революційного Проводу ОУН* / С. Бандера // *Перспективи української революції*. – Київ, 1999. – С. 182; Лист Степана Бандери до Андрія Мельника від 10 серпня 1940 р. – С. 261–297.

попередніх позиціях. Окрім того, С. Бандера передав А. Мельнику два листи – від себе та Ярослава Стецька⁶.

У червні 1940 р. А. Мельник категорично відхилив пропозиції «Окремої комісії», і конфлікт переріс у відкриту конфронтацію. 13 серпня 1940 р. А. Мельник видав відозву до українських націоналістів, в якій піддав критиці дії Бандери й Стецька та закликав до зберігання порядку і єдності у лавах Організації. Згодом, 25 вересня 1941 р., скликаний Головний революційний трибунал визнав С. Бандеру винним у тайному перевороті проти ПУН та його Голови, у розгортанні бунту та поширенні анархії в Організації. Бандеру було виключено з ОУН і засуджено до смертної кари. Останню спробу залагодити конфлікт 19 серпня 1940 р. зробив Бандера, підписавши відозву про підпорядкування Голові ПУН. Щодо цього конфлікту, то потрібно пам'ятати про ступінь зацікавлення та роль іноземних спецслужб, передусім німецької і радянської, які його поглиблювали через власну агентуру⁷.

Очоливши РП ОУН, Степан Бандера, за спогадами Ярослава Стецька, розкрив себе як вдумливий аналітик і з різних позицій дуже вдало умів розглядати всякого роду проблеми. Він вступав у постійні дискусії і часто під впливом ґрунтовних аргументів змінював власну думку чи позицію. Важливість нарад, які проводив С. Бандера, полягала в тому, що на них підпільники аналізували стан ОУН, оцінювали проведені повстанські акції та приймали важливі рішення продовжувати боротьбу в радянських умовах. Ці наради дали змогу виділити деякі спірні моменти діяльності, пов'язані з подіями польського періоду. Адже після розвалу Польщі вийшли з тюрем арештанти і були озвучені всі внутрішні протиріччя, найперше – персональні, які наростали в ОУН від часу її заснування.

Ситуація із підпорядкуванням Революційному Проводу на чолі з С. Бандерою членства ОУН на Західній Україні була наслідком не тільки ідеологічних, стратегічних чи якихось інших чинників, але й персонального знайомства із його членами. Цей факт мав важливе значення, оскільки в ОУН як структурі підпільного типу часто велику роль відігравали особисті якості її членів та взаємостосунки довіри / недовіри між ними.

Після звільнення з польської тюрми в 1939–41 рр. Бандера виявив свої моральні якості, вміння вести за собою, непересічні здібності і колосальний енергетичний потенціал. Потреба чину була чи не найголовнішою прикметою його характеру. За спогадами В. Кука: «Засідання Проводу відбувалися у приватних помешканнях: Степана Бандери, Олекси Гасина, Миколи Лебеда. Постанови й рішення приймалися колегіально, узгіднені, після всебічного їх обговорення, без голосування. Діяльність Проводу була завжди дуже ділова, конкретна й тому результативна»⁸.

Провід ОУН на чолі з Бандерою також організував військові підрозділи на допомогу Фінляндії. Не маючи попередньої підготовленої бази у Франції, висилку членів ОУН затримували, але вдавалося організувати їхнє переправлення за допомогою зв'язків фінських політиків. У цей період у Кракові, на вул. Зеленої № 14, С. Бандера відвідував три рази в тиждень військові курси для рядових членів

⁶ Кук В. Степан Бандера (1909–1999 рр.). – С. 23–24; *Климишин М.* В поході до волі / М. Климишин. – Детройт, 1987. – Т. 1. – С. 269–270.

⁷ Детальніше див.: *Посівнич М.* Степан Бандера / М. Посівнич. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2015. – С. 121–124.

⁸ Кук В. Степан Бандера (1909–1999 рр.). – С. 24.

ОУН, які були обов'язковими. За браком часу він не пройшов офіцерських (старшинських) курсів. На них викладали впоряд, зброезнавство, ідеологію націоналізму, оборону перед газовими нападами, першу медичну допомогу, склад і організацію армії, картознавство тощо. Багато часу присвячували вправам з орієнтування та швидкого прийняття рішень. Ці курси проходили в дружній атмосфері, хоч під час них панувала сувора військова дисципліна й значні вимоги до курсантів⁹.

Для активізації діяльності й підняття антирадянського повстання в Західній Україні 10 березня 1940 р. РП ОУН на чолі з С. Бандерою ініціював створення Повстанського штабу. Його керівником став Дмитро Грицай – «Сірко», і до складу входили: Олекса Гасин – «Тур» (заступник), Володимир Гринів – «Суп» (заступник начальника з оргсправ), Микола Лебідь – «Чорт» (військова розвідка), Осип Карачевський – «Свобода» (військове навчання), Роман Шухевич – «Щука» (кур'єрський зв'язок), Павло Клим (військове постачання), Василь Кук – «Медвідь» (загальне постачання), Євген Врецьона (керівник санітарного напрямку). Для проведення повстання та посилення мережі ОУН-р в Західній Україні з Кракова скеровували групи досвідчених підпільників та військових спеціалістів – «Пробойові відділи». Їхні кандидатури після особистої співбесіди затверджував Провідник ОУН-р. Також Степан Бандера доручив фактичну організацію військової розвідки Миколі Арсеничу – «Михайлові», а на початку квітня 1941 р. – керувати Службою безпеки ОУН-р. Перед СБ було поставлено низку завдань: протидія агентурній діяльності НКВД і Гестапо; організація охорони провідних діячів ОУН-р; контроль за дотриманням конспірації членством; дотримання внутрішньоорганізаційної безпеки; розвідка, контррозвідка та організація диверсії¹⁰.

Історичне значення мав Маніфест ОУН, виданий у грудні 1940 р. У ньому зазначено: «Ми, українці, підносимо прапор боротьби за свободу народів та людини. Боремося за визволення українського народу та всіх поневолених Москвою народів. Кличемо революціонерів усіх поневолених Москвою народів до спільної боротьби та співпраці з українськими революціонерами-націоналістами. І тільки через повний розвал московської імперії і шляхом Української Національної Революції та збройних повстань усіх поневолених народів здобудемо Українську державу та визволимо поневолені Москвою народи. Віримо і знаємо, що близький вже час, коли здійсниться завітня мрія наших батьків і з крові довгої черги героїчних поколінь спалахне вогонь народного гніву. Встане Україна і розвіє тьму неволі!»¹¹.

На початку 1941 р. за ініціативи С. Бандери, С. Ленкавського, Б. Левицького та І. Міtringи було створено Комісію поневолених народів. До неї увійшли представники еміграційних груп з Грузії, Білорусії, Азербайджану, Туркменістану, а їхнім офіціозом стало видання «Наш Фронт»¹².

На вул. Дітля в м. Кракові 31 березня – 3 квітня 1941 р. на Другому Великому Зборі ОУН Степана Бандеру – «Сірого» – обрали Головою Проводу. Головували на

⁹ *Посівнич М.* Степан Бандера. – С. 124.

¹⁰ Там само. – С. 126–127.

¹¹ ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 // Видання ЗЧ ОУН. – Б. м. в., 1955. – С. 21–23.

¹² *Стецько Я.* Спогади. (Записи д-ра А. Бедрія 17-23.06.1985 р.) / Я. Стецько // Архів ЦДВР. – С. 33–34; *Мудрик-Мечник С.* Закордонні Частини ОУН: внутрішні справи і діяльність в еміграції / С. Мудрик-Мечник. – Б. м. в., 1996. – С. 15.

ньому Михайло Кравців та його заступник Володимир Горбовий, а обов'язки секретарів виконували Ярослав Старух і Михайло Палідович. У його роботі брало участь 70–100 осіб, з яких було 68 учасників з правом голосу та 16 – делегати з території УРСР. Робочі наради й пленарні засідання комісій і підкомісій відбувалися у різних приватних помешканнях, найчастіше на вул. Зелений № 20. На цьому Зборі С. Бандера виголосив велику доповідь щодо комплексу революційної стратегії ОУН. Його кандидатуру запропонував Дмитро Мирон – «Орлик» – та підтримали інші чільні діячі ОУН (Я. Стецько, С. Ленкавський, В. Кук, М. Климишин). Описуючи підготовку Збору в Кракові, М. Климишин зазначав: «Всі проекти різних комісій сходилися в одних руках С. Бандери. Я подивляв усебічне охоплення справ, якими він у той час керував. Я подивляв, як він з повним знанням підходив до справ... Часто бувало, що він знімав з пляну нарад якусь справу, відкладаючи її до наступного дня, і хоч наради тягнулися до пізної ночі й ранком починалися наново, він приносив свій проект розв'язки проблеми, широко та усебічно розпрацьований»¹³.

До складу Проводу на чолі з С. Бандерою ввійшли: Я. Стецько – перший заступник та ідеологічно-політичний референт; М. Лебедь – другий заступник і куратор СБ; С. Ленкавський – референт пропаганди; В. Кук – організаційний референт; О. Гасин – військовий референт; М. Климишин – фінансово-господарський референт. Також членами Проводу були: Провідники Крайових ексекутив ОУН в Україні та Провідники Країв – Генерального Губернаторства (територія окупованої Польщі), Німеччини, Австрії. Через різні обставини вони в нарадах Проводу постійної участі не брали й були підзвітні напряму Провідникові ОУН. Кожен референт Проводу формував відділ із фахово підготовлених працівників, які організовували оперативне виконання постанов Проводу та готували проекти нових рішень. За виконання прийнятих постанов та інструкцій відповідали референти і звітували про це на засіданнях Проводу, а в міжчасі – Провідникові. На Зборі було обрано Генеральним суддею Володимира Горбового, Михайла Кравціва – Генеральним контролним, Велику раду для контролю над діяльністю Проводу, а також було прийнято устрій, програму і символіку ОУН. Затверджено привітання «Слава Україні! Героям Слава!», червоночорний організаційний прапор та один із найголовніших постулатів українського визвольного руху «Свобода народам, свобода людині»¹⁴.

Бачачи неминучість війни між окупантами Польщі – Гітлером і Сталіном, Бандера вважав, що в цьому збройному конфлікті можна здобути вимріяну його поколінням Українську державність. 23 червня 1941 р. від імені ОУН за підписом Степана Бандери і Володимира Стахівіа було вислано на 14-ти сторінках Меморандум до Гітлера, в якому всіляко наголошено, що основним завданням ОУН є відновлення незалежної Української держави. У меморандумі зазначено: «Якщо навіть німецькі війська при вмарші в Україну будуть спершу привітані, очевидно, як визволителі, то це наставлення може швидко змінитися, коли Німеччина прийде до України без відповідних обіцянок щодо свого наміру відновити Українську Державу [...] українці сповнені

¹³ *Климишин М.* В поході до волі... – Т. 1. – С. 304.

¹⁴ *Патриляк І.* «Встань і борись! Слухай і вір!...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.) / І. Патриляк. – Львів, 2012. – С. 54–55; Літопис УПА. Нова серія. – Київ; Торонто, 2012. – Т. 21: Ярослав Старух. Документи і матеріали / [упоряд. В. Мороз]. – С. 78–80.

рішимости створити умови, які гарантуватимуть національний розвиток у самостійній державі. Кожна влада, яка переслідує свої власні інтереси в побудові нового порядку на східноєвропейському просторі, мусить взяти до уваги цю резолюцію»¹⁵.

Щоб позбавити Німеччину аргументів про відсутність національного представництва, з яким можна вести перемовини, РП ОУН на чолі з С. Бандерою виступив з ініціативою створити спільний комітет, який би представляв усі наявні в еміграції політичні напрями. Для цього в Кракові заснували Український Національний Комітет, який очолив Володимир Горбовий. Від ОУН-р туди входили Ярослав Рак та Степан Шухевич. Учасник цього комітету Лев Ребет зазначав: «Що вся увага гестапо була звернена на роботу “Українського Національного Комітету”... це полегшило рух похідних груп під кордон і його перехід, бо поліції навіть не снилося, що поза акцією комітету, в якому організаційний апарат був дуже заангажований, рівнобіжно йде друга акція, що своїм засягом і наслідками далеко перевищує першу»¹⁶. Також від імені Бандери були спроби домовитися про спільні дії з полковником А. Мельником, який у відповіді 6 липня 1941 р. закликав порозумітися і стати під одним Проводом. Своєю чергою, Я. Стецько у розмовах з Я. Гайвасом пропонував включити до складу уряду представників ПУН¹⁷.

Провідник ОУН не пішов на тісну співпрацю з окупантом України – нацистською Німеччиною на чолі з Адольфом Гітлером. Замість зрадницького союзу Степан Бандера – «Бийлихо» – обрав шлях безкомпромісної боротьби. З тактичних міркувань Бандера і Провід ОУН в лютому-березні 1941 р. домовилися з німецьким військовим командуванням про вишкіл Дружин Українських Націоналістів (батальйони «Нахтігаль» і «Роланд»), які мали воювати на території України проти СРСР за відновлення державності. Їх створювали з розрахунком, що в майбутньому вони зможуть стати базою для формування регулярної Української армії. У середині травня 1941 р. їхній вишкіл відвідали С. Бандера і М. Лебедь, які виступили перед курсантами з промовами на урочистому мітингу¹⁸.

На початку німецько-радянської війни Похідні групи ОУН проголошують створення органів місцевої влади в містах і селах, залишених радянською адміністрацією. Німецьку адміністрацію та війська ставили перед фактом, що вже місцеве населення обрало своїх голів міст, сільських війтів, сформувало українську поліцію, а у Львові 30 червня 1941 р. ОУН проголосила Акт відновлення Української державності та створила уряд – Українське Державне Правління. Роль Бандери в проголошенні Акта 30 червня була однією з основних: він був співавтором тексту, ініціатором

¹⁵ Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів: у 4-х т. / [зібрав і упоряд. В. Косик]. – Львів, 1997. – Т. 1 (1941) – С. 58–87; *Гунчак Т.* ОУН і нацистська Німеччина: між колабораціонізмом і резистансом / Т. Гунчак // Український визвольний рух. – Львів, 2007. – 36. 11. – С. 65–66.

¹⁶ *Шанковський Л.* Похідні групи ОУН / Л. Шанковський. – Мюнхен, 1958. – С. 87; *Ребет Л.* Світла і тіні ОУН / Л. Ребет. – Мюнхен, 1964. – С. 99.

¹⁷ *Кентій А.* Збройний чин українських націоналістів 1920–1956. Історико-архівні нариси / А. Кентій. – Київ, 2005. – Т. 1: Від української військової організації до організованого українського націоналізму. 1920–1942. – С. 235–236.

¹⁸ Дружини українських націоналістів у 1941–1942 роках. – Б. м. в., 1953. – С. 6, 109–110; *Кальба М.* Дружини Українських Націоналістів / М. Кальба. – Детройт, 1992. – С. 45–53.

його оприлюднення та взяв на себе відповідальність за його суть перед німецькою окупаційною владою¹⁹.

Отож, основним міфом про Степана Бандеру стає штамп не лише терориста, а й нацистського колаборанта та головного помічника Гітлера в Україні. Відкидають при цьому антинацистську боротьбу ОУН і УПА, його арешт і вбивство рідних. Не довіряючи нацистам, ОУН і Бандера проголосили Акт відновлення Української державності без погодження із «союзниками», незважаючи на надмірне захвалювання Гітлера. Німецька окупаційна влада відразу зорієнтувалася, що її поставили перед dokonаним фактом, та обдумувала, як ліквідувати таке зухвале самоуправство.

У планах становлення «Нової нацистської Європи» про таку державу, як Україна, не могло бути й мови. Уряд на чолі з Я. Стецьком гестапо заарештувало та відправило по тюрмах і концтаборах. 3 липня 1941 р. відбулися двосторонні переговори С. Бандери, Володимира Горбового, Василя Мудрого, Степана Шухевича, Віктора Андрієвського із заступником державного секретаря Ернестом Кундтом, доктором Фюлем, суддею фон Бюловим і полковником Альфредом Бізанцем у Кракові з приводу Акта 30 червня²⁰. Щоб схилити С. Бандеру до співпраці та відкликати Акт 30 червня, 5 липня 1941 р. гестапівці арештували його біля Белза і через Люблін відіслали до Кракова. Наступного дня його викликав на розмову шеф уряду Генеральної Губернії Бюглер та вимагав припинити діяльність УНК і відмовитися від проголошеного Акта. Після негативних відповідей його взяли під домашній арешт і разом із дружиною Ярославою та дочкою Наталкою відправили 9 липня в Берлін, де помістили в тюрму гестапо на Ліхтерфельде-Ост.

У столиці III Райху з С. Бандерою постійно працювали полковник Абверу Ервін Штольце, СС-штурмбанфюрер Вайнман та проф. Маркерт з ОКВ. 25 липня його перевели під домашній арешт у Берліні на вул. Дальманштрассе № 8. У колишньому польському посольстві професори Ганс Кох і Герхард фон Менде проводили з Бандерою, Стецьком, Стаховим консультації. Бандері і Стецькові запропонували створити підконтрольну Крайову раду, згодом Дорадчу раду при Райхскомісаріаті. У цей час відбулися численні розмови Бандери і Стецька з військовиками та партійними чиновниками багатьох відомств. Також Бандера і Стецько писали різноманітні послання, пояснення, комунікати, декларації і меморандуми на ім'я Гітлера, Ріббентропа, Розенберга та інших діячів нацистської Німеччини²¹.

14 серпня 1941 р. С. Бандера після висловлених вимог проф. Ганса Коха написав відкритий лист райхсміністрові Розенбергу з неприйнятністю відкликання УДП і призупинення діяльності ОУН. 11–12 вересня проф. Маркерт, проф. Г. Кох, проф. Герхард фон Менде проводили бесіди з С. Бандерою, Я. Стецьком, В. Стаховим і Ріко Ярим, щоб ОУН «віддала долю України в руки Німеччини, конкретно її Фюрера

¹⁹ ОУН в 1941 році. Документи. – Київ, 2006. – Ч. 2 / [упоряд.: О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук]. – С. 357–371; Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів / [під. ред.: Я. Дашкевича, В. Кука; упоряд. О. Дзюбан]. – Львів; Київ, 2001. – С. XXI–XXII.

²⁰ Україна в Другій світовій війні у документах... – Т. 1. – С. 109–113.

²¹ Там само. – С. 130, 211–212, 236–242; *Стецько Я.* 30 червня 1941: Проголошення відновлення державности України / Я. Стецько. – Торонто; Нью-Йорк; Лондон: УВС, 1967. – С. 267–273.

з терпеливим очікуванням на остаточну перемогу», інакше всіх очікують арешти і концтабори²².

Після успіхів Вермахту на початку вересня 1941 р. на Східному фронті, коли стало очевидним, що Червону армію буде оточено і доля Києва уже вирішена, в Берліні почали діяти рішучіше щодо українських націоналістів. 15 вересня 1941 р. Бандеру було відправлено в центральну тюрму гестапо, в камеру № 29, на Принцрегентштрассе. Одночасно з тим було проведено масові арешти членів ОУН на всіх окупованих німцями територіях в Україні і Європі й в ув'язненні опинилися півтори тисячі оунівців. На початку січня 1942 р. Степана Бандеру розмістили у камері-одиночці № 73 концтабору Саксенгаузен, в спецблоці № 9²³.

Через відмову С. Бандери від співпраці з нацистами його близькі родичі загинули мученицькою смертю, а він сам опинився в концтаборі. Своєю чергою український народ розпочав збройну боротьбу проти нових окупантів. Цей рух Опору переріс у справжню повстанську війну не тільки проти нацистського режиму, а й радянської тоталітарної системи, розтягнувшись на довгі роки. Під іменем Бандери вона набрала масштабності та запеклого характеру, із цим іменем окупанти ідентифікували і пов'язували визвольний рух. Саме активна діяльність Степана Бандери в 1939–41 рр. сформувала міцний фундамент для розвитку ОУН, перетворення її з підпільної організації у визвольний рух та подальшого формування Української повстанської армії.

Mykola Posivnych. Stepan Bandera's state-building activity in 1939–1941

This article highlights one of the most unknown episodes of life and activities of Stepan Bandera in Krakow in 1939–41. It shows the conditions in which the OUN leader lived and worked. At this time the myth of his so-called terrorist activity, Nazi collaboration and assistance to Hitler in Ukraine was created. An explanation of these moments of Stepan Bandera's life gives us a clear understanding of his figure, views, actions, and decision-making conditions in the context of complicated realities of life and the challenges of time.

Keywords: Organization of Ukrainian Nationalists (OUN), ideology, Germany, state-building activity.

²² *Стецько Я.* 30 червня 1941... – С. 317.

²³ Там само. – С. 320; *Онацький Є.* У Вавилонському полоні / Є. Онацький. – Буенос-Айрес, 1948. – С. 84.

Денис КАМЕНЦЕВ

«З НИХ ВСІХ ЯВЛЯЄТЬСЯ ДІЙСНИМ УКРАЇНСЬКИМ ГЕНЕРАЛОМ ДЕМОКРАТОМ...»: ПОЛІТИЧНИЙ ПОРТРЕТ ВІЙСЬКОВОГО МІНІСТРА УНР В ЕКЗИЛІ ВОЛОДИМИРА САЛЬСЬКОГО

У статті охарактеризовано головні напрями діяльності генерал-хорунжого Володимира Сальського на посаді міністра військових справ УНР в екзилі. Проаналізовано особистісні риси, що сприяли утвердженню його авторитету в середовищі військових та були вирішальними в призначенні його керівником військового відомства. Акцентовано увагу на організаційно-мобілізаційній проблемі підвищення кваліфікації українського офіцерського корпусу на еміграції, інформаційній та ідеологічно-пропагандистській роботі В. Сальського і підпорядкованого йому міністерства.

Ключові слова: В. Сальський, військовий міністр, Державний Центр УНР, еміграція.

Історія українського війська ХХ ст. – одна зі складних, неоднозначних, доволі суперечливих і суб'єктивованих проблем нашої історії. Особливо це стосується періоду боротьби за становлення української державності, поразки у війнах з більшовицькою Росією та перебування уряду УНР на еміграції. Упродовж багатьох десятиліть цю проблему, позначену тавром «буржуазного націоналізму», радянська історична наука ігнорувала. Лише поодинокі дослідження та публікації врятованих від воєнного лихоліття джерел за кордоном доносили до невеликого загалу інформацію про Українську революцію 1917–1921 рр. та подальші спроби уряду УНР в екзилі відновити українську державність.

В останні десятиліття спостерігаємо значне зростання інтересу як до подій національно-визвольної боротьби українського народу першої половини ХХ ст., так і до окремих персоналій цієї боротьби. Роль національної військової еліти в революційних подіях 1917–1921 рр. та державному будівництві в еміграції відображена в дослідженнях В. Солдатенка¹, Я. Тинченка², О. Колянчука³, В. Голубка⁴ тощо. Однак

¹ *Солдатенко В. Ф.* Українська революція. Історичний нарис: монографія / В. Ф. Солдатенко. – Київ: Либідь, 1999. – 976 с.

² *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921): у 2-х кн. / Я. Тинченко. – Київ: Темпора, 2007–2011.

³ *Колянчук О.* Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939) / О. Колянчук. – Львів: [б.в.], 2000. – 278 с.

⁴ *Голубко В. Є.* Український офіцерський корпус у визвольних змаганнях 1917–1920 рр. / В. Є. Голубко // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – Львів, 2006. – № 571: Держава та армія. – С. 180–189.

історики головну увагу приділяють вивченню найвідоміших постатей визвольних змагань – С. Петлюри, А. Лівіцького, М. Омеляновича-Павленка. А такі визначні військовій державні діячі, як М. Юнаків, П. Шандрук, М. Безручко, В. Сальський, що відіграли важливу роль у воєнних діях на території України у 1917–1921 рр., а згодом взяли активну участь у роботі ДЦ УНР в еміграції, і надалі залишаються поза сферою зацікавлень дослідників.

Мета статті – всебічно охарактеризувати основні напрями й особливості діяльності генерала В. Сальського на посаді керівника Міністерства військових справ УНР на еміграції (1924–1940). З'ясувати обставини, що вплинули на його призначення, а також умови, в яких йому довелося працювати, проаналізувати успіхи та невдачі політики міністра.

Володимир Петрович Сальський (1883–1940) – цікава й неординарна особистість, генерал-хорунжий УНР, який відзначився в подіях Української національної революції (1917–1921). Щирий патріот і прихильник ідеї незалежної і самостійної України, він до самої смерті, попри всі труднощі та невдачі, докладав чималих зусиль, аби втілити цю ідею в життя.

Індивідуальні якості нерідко є визначальними в професійній діяльності, особливо це стосується кар'єри військового. Чи не найхарактерніша риса В. Сальського, що позначалася на його діях і вчинках, виконанні професійного обов'язку, ставленні до підлеглих, – чітка життєва позиція, усвідомлення свого вибору й відповідальність за його наслідки. Виявилася вона ще в молодості, коли, всупереч волі батьків, В. Сальський обрав кар'єру військового, яку зробити без певної протекції на той час було вельми складно⁵. Згодом ця риса сприяла утвердженню його авторитету серед солдатів та офіцерів.

Володимир Сальський походив із заможної української родини з м. Острог Волинської губернії. Здобувши ґрунтовну офіцерську підготовку у Віленському піхотному юнкерському училищі (1906) та Воєнній академії Генерального штабу в Петербурзі (1912), яку закінчив з відзнакою*, розпочав військову кар'єру у званні командира роти 132-го піхотного Бендерського полку. Здобувши необхідний стаж військової служби, у 1914 р. призначений начальником штабу 55-ї російської дивізії⁶. Під час Першої світової війни воював на Північно-Західному фронті. Був оперативним старшиною Генерального штабу 70-ї піхотної дивізії та оперативного відділу штабу 12-ї російської армії у Прибалтиці. Дослужився до військового звання підполковника⁷. З початком Української національної революції як прихильник ідеї побудови незалежної України В. Сальський брав активну участь в українізації військових частин північного флоту російської армії. Після повернення в січні 1918 р. до України був призначений начальником штабу українських військ у м. Києві. Під час правління геть-

⁵ *Валійський А.* Генерал Володимир Сальський / А. Валійський // Вісті комбатанта URL: http://komb-a-ingwar.blogspot.com/2009/02/blog-post_03.html

* За особливі заслуги в навчанні В. Сальський був нагороджений срібною медаллю, а його ім'я було занесене на мармурову дошку академії Генерального штабу.

⁶ *Валійський А.* Генерал Володимир Сальський...

⁷ *Лозинський А. Ф.* Українці в системі кадрового забезпечення сухопутних військ збройних сил Російської імперії наприкінці XIX – початку XX ст. / А. Ф. Лозинський // Військово-науковий вісник. – Львів, 2017. – Вип. 27. – С. 52.

мана П. Скоропадського виконував обов'язки начальника штабу першої Сердюцької дивізії. Перейшовши на бік Директорії, В. Сальський був начальником штабу коменданта столиці, у боях із радянськими військами очолював Запорізький корпус⁸. За участь у боях за Київ його удостоїли звання генерал-хорунжого, а в листопаді 1919 р. призначили військовим міністром УНР. Перебував на посаді до липня 1920 р.

У листопаді 1920 р. після низки поразок у радянсько-польській війні війська УНР змушені були перейти р. Збруч, опинившись на еміграції. Але це не означало припинення боротьби за Українську державність, лише наступний етап у її продовженні. Разом із керівництвом УНР на території Польщі опинився й В. Сальський. Втім, у перші роки перебування на еміграції генерал дещо дистанціювався від політичного та військового життя⁹.

Тим часом після переходу радянсько-польського кордону через р. Збруч С. Петлюра й уряд УНР розгорнули активну діяльність на території Польщі. Одним із важливих завдань ради міністрів стало питання подальшої долі українських військовослужбовців в еміграції. Наголосимо, що уряд УНР зіштовхнувся з низкою проблем: відсутністю необхідних приміщень для розквартирування військових, урядових структур, фінансового забезпечення. Військових, які перейшли р. Збруч, спершу інтерновано на території Польщі в таборах у м. Каліш, Александрув-Куявський, Вадовиці, с. Стшалків тощо. Упродовж тривалого часу вони зберігали свою організаційну структуру – поділ на дивізії, бригади, полки. Осередком діяльності військового відомства, як і інших міністерств, стало м. Тарнів. За сприяння польської влади емігрантів розквартирували в готелях міста. Головним осередком діяльності уряду УНР в екзилі став готель «Бристоль», де в кількох кімнатах розмістилось і Міністерство військових справ. Там само замешкали й члени уряду. З 1922 р. польська влада виділила для українських установ будинок у міському парку Тарнова, де вони перебували до 1923 р.¹⁰

Міністерству військових справ у цей час так і не вдалося розгорнути активної діяльності. Чи то через брак кваліфікованого керівництва і плінність кадрів*, чи через фінансові й зовнішньополітичні обставини. Його робота переважно зводилася до вирішення першочергових проблем інтернованих вояків і збереження військового потенціалу армії. Важливим чинником, який вплинув на діяльність військового відомства і взагалі Державного Центру УНР, був Другий зимовий похід (жовтень – листопад 1921 р.) і поразка військ генерала Ю. Тютюнника в битві під Базаром. Зважаючи на утвердження більшовицької влади на території України й зовнішньопо-

⁸ Бендюк М. Постагі діячів українського визвольного руху першої пол. ХХ ст. / М. Бендюк // Острозький краєзнавчий збірник: зб. наук. статей. – Острозьк, 2008. – Вип. 3. – С. 130.

⁹ Валійський А. Генерал Володимир Сальський...

¹⁰ Лівіцький М. А. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками / М. А. Лівіцький. – Мюнхен; Філадельфія, 1984. – С. 11–12.

* Упродовж листопада 1920–1923 рр. змінилось вісім керівників Міністерства військових справ УНР: сім виконувачів обов'язків (липень–грудень 1920 р. – О. С. Галкін, грудень 1920 р. – лютий 1921 р. – М. Л. Юнаків, лютий–березень 1921 р. – С. І. Дядюша, березень–травень 1921 р. – М. В. Омелянович-Павленко, травень–липень 1921 р. – М. Д. Безручко, листопад 1921 р. – П. К. Єрошевич, листопад 1921 р. – травень 1922 р. – А. М. Вовк) і один міністр (з травня 1922 р. – міністр М. Л. Юнаків).

літичні обставини, це стало чи не найважчим психологічним ударом для військових і державних структур в еміграції та зумовило припинення діяльності Тарнівського осередку, ліквідацію таборів для інтернованих (окрім Каліша), а також виїзд решти військових за межі Польщі – у Францію, Болгарію, Чехословаччину тощо. Уряд А. Лівіцького в 1923 – на початку 1924 рр. переїхав до Варшави, зайнявши помешкання колишнього посла УНР у Польщі. А С. Петлюра разом із заступником голови уряду В. Прокоповичем через Будапешт, Відень і Женеву переїхав у Париж¹¹.

Означені події мали величезний деморалізувальний вплив навіть на найбільш відданих прихильників уряду УНР. А відсутність фінансування і будь-яких засобів для існування сіяли зневіру в можливість продовжувати боротьбу. Яскрава ілюстрація тогочасного становища уряду – уривок з листа М. Чеботаріва від 22 жовтня 1924 р.: «В момент виїзду Пана Головного Отамана з Польщі стан нашої справи в Польщі, а значить і нашого Державного Центру був катастрофальний. [...] Не один день сиділи без води, без газу, а то і без електрики. Настрій був розпачливий, бо всім хотілось їсти, а купити не було за що. Дійшли до того, що коли один виходив до міста, то другий мусив сидіти в хаті, бо приличне убрання було одне»¹². Така ситуація змушувала вдаватись до пошуку будь-яких способів, аби покращити становище*. Працівникам урядового апарату навіть доводилось влаштовуватись на роботу в польських установах і на підприємствах, щоб бодай звести кінці з кінцями. З часом фінансова ситуація дещо покращилась і уряд на чолі з А. Лівіцьким почав відновлювати свою діяльність.

Відтоді перед ДЦ УНР постало завдання призначення дієздатного керівника військового відомства, який у складних обставинах, в умовах внутріпартійної боротьби, постійних чвар і боротьби за владу в уряді й серед військового керівництва зміг би зберегти кадровий потенціал та боездатність армії, в разі потреби забезпечити її мобілізацію для воєнних дій. Саме тоді й обрали В. Сальського – одного з найбільш відданих і послідовних прихильників політики С. Петлюри.

Рисами, що вплинули на його призначення керівником Міністерства військових справ на початку 1924 р., очевидно, були щирий патріотизм, відданість демократичним ідеям та принципам, справі побудови самостійної Української держави, професіоналізм, і, врешті-решт, порядність. Чи не найкращу характеристику В. Сальському дав половник Армії УНР М. Чеботарів: «Ген. Сальський з них всіх являється дійсним українським генералом демократом, який відчуває дихання життя нашого народу...»¹³.

Після призначення на посаду міністра військових справ В. Сальський насамперед зосередився на організації діяльності свого відомства. Через фінансові труднощі майже весь уряд розташовувався у помешканні колишнього посла УНР у Варшаві. Там міністри та інші службовці працювали, приймали різні делегації, серед інших і

¹¹ *Лівіцький М. А.* ДЦ УНР в екзилі... – С. 16–18.

¹² *Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали.* – Київ: Парламентське вид-во, 2008. – С. 206.

* В. Сальський у цей час, щоб здобути бодай якісь кошти на існування, влаштувався на геометричні роботи, а з покращенням фінансового становища у ДЦ одним із перших повернувся до Варшави.

¹³ *Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали.* – Київ: Парламентське вид-во, 2008. – С. 173.

закордонні, та одночасно мешкали з родинами¹⁴. Це значно уповільнювало можливості повноцінної роботи уряду та його структурних підрозділів.

За нових обставин головне завдання ДЦ УНР полягало в підготовці «до відновлення суверенної української держави і до встановлення української влади на території України»¹⁵. У його реалізації Міністерству військових справ відводили першочергову роль. Адже без відновлення дієздатних українських збройних сил досягнути цього було б украй важко¹⁶.

Упродовж 1924–1926 рр. тривала організаційна робота військового відомства: підбір кадрів, налагодження роботи структурних підрозділів, розмежування сфери їхніх компетенцій, розбудова агентурної мережі, особливо в радянській Україні та європейських країнах, де проживали українські емігранти, визначення пріоритетних напрямів діяльності. Поштовхом для активізації діяльності Міністерства стало вбивство Головного отамана С. Петлюри 25 травня 1926 р. Ця подія призвела до переформатування уряду й корегування його основних завдань. З 1 лютого 1927 р. почав функціонувати Генеральний штаб Міністерства військових справ УНР, який почергово очолювали генерали В. Куш*, П. Шандрукта А. Валійський. Цей підрозділ складався із трьох відділів (секцій): організаційно-мобілізаційного, інформаційного (займався питаннями розвідки і контррозвідки), ідеологічно-пропагандистського¹⁷. І відділ займався питаннями реєстрації, вишколу й підготовки українських вояків до майбутніх бойових дій. Його начальником до 1937 р. був полковник А. Кмета¹⁸.

В. Сальський у діяльності підпорядкованого йому міністерства кадрове питання вважав пріоритетним. Він усвідомлював, що однією з умов існування незалежної Української держави є національно свідомо висококваліфікована армія, а тим паче офіцерські кадри. Тому значну увагу приділяв практичному вирішенню саме цього питання. Ще за часів Гетьманату В. Сальський був членом урядової комісії з організації військових шкіл та академій в Україні. А після приходу до влади Директорії на початку 1919 р. увійшов до складу Головної шкільної управи Генерального штабу¹⁹. На посаді військового міністра УНР в екзилі В. Сальський також вважав кадрове забезпечення армії, а особливо її офіцерського складу одним із головних завдань свого відомства. Тим паче, що думка генерала повністю збігалася з поглядами С. Петлюри, який в тогочасних умовах запорукою незалежності держави називав дієздатне військо, а першочерговими завданнями для його побудови – піднесення престижу військового фаху і зростання в суспільстві авторитету й довіри до офіцерського корпусу та армії загалом²⁰. На основі

¹⁴ Ливицький М. А. ДЦ УНР в екзилі... – С. 19.

¹⁵ Там само. – С. 21.

¹⁶ Там само. – С. 22.

* В. Куш обіймав посаду начальника Головного штабу лише кілька місяців, згодом він став редактором військового часопису «Табір».

¹⁷ Комар В. Л. Еміграція УНР в політиці прометеїзму Польщі 30-х років ХХ ст. / В. Л. Комар // Чорноморський літопис. – 2011. – Вип. 3. – С. 19–20.

¹⁸ Ливицький М. А. ДЦ УНР в екзилі... – С. 23–24.

¹⁹ Бендюк М. Постаті діячів українського визвольного руху першої пол. ХХ ст. – С. 130.

²⁰ Петлюра С. «Табір». (Чергові проблеми військового будівництва в українській військовій літературі) / С. Петлюра // Симон Петлюра. Статті, листи, документи. – Нью-Йорк, 1979. – Т. II. – С. 395–396.

власного досвіду, набутого в різних битвах і кампаніях, В. Сальський усвідомлював значення особистісних якостей командирів для згуртування вояків, вироблення в них довіри до керівництва, а відтак – піднесення бойового духу²¹. Тому практичному втіленню цієї ідеї міністр приділяв чимало уваги.

На обліку в Міністерстві перебувало понад 4 тис. офіцерів колишньої Армії УНР. І відділ Генерального штабу підтримував із ними постійні контакти, організовував для них своєрідні курси «підвищення кваліфікації» в різних галузях військової справи, заняття у відділах, інструктаж тощо²². Також міністерство на чолі з В. Сальським активно працювало над створенням громадської організації, яка б об'єднувала й координувала діяльність колишніх військових на еміграції. Тим паче, що все більше колишніх вояків Армії УНР набували статусу цивільного населення, а за відсутності засобів до існування змушені були емігрувати в європейські країни для пошуку заробітків. Упродовж першого півріччя 1924 р. працювати на заводах і сільських господарствах у Франції виїхало понад 600 українських старшин з теренів Польщі, а протягом липня – серпня того ж року ще 353 особи²³.

Ідея заснування такого товариства зародилася ще після переходу Армії УНР через р. Збруч. Але практично її втілити вдалося лише у 1924 р. Зауважимо, що у справі заснування організації В. Сальський активно консультувався з С. Петлюрою*, який мав власне бачення її устрою та основних завдань²⁴. Попри наполягання головного отамана, єдине об'єднання з філіями на місцях створити так і не вдалося. Натомість за сприяння генерала В. Сальського упродовж 1924–1927 рр. почали функціонувати декілька організацій, що об'єднували у своїх лавах українську старшину й рядових солдатів: Товариство вояків армії УНР в Польщі з осередком у м. Каліш, Товариство вояків армії УНР у Франції (м. Париж), Союз українських старшин у Чехословаччині, Товариство українських вояків у Румунії тощо.

Однак із часом стало зрозуміло, що цих заходів замало для забезпечення боєздатності війська, попри всі сподівання, вони не можуть замінити службу в регулярній армії.

Найбільша проблема, яка постала перед міністром, – масовий перехід військових до цивільного життя. Керівництво ДЦ УНР і генерал В. Сальський чітко усвідомлювали, що брак фахової діяльності й переорієнтація на мирні професії для колишніх офіцерів може обернутися поступовою втратою війська. Зважаючи на реалії часу (втрата державності, перебування на еміграції, фінансові проблеми, ідеологічний розкол у середовищі українських політичних сил тощо), В. Сальський усвідомлював неспроможність уряду УНР здійснити дієві кроки щодо вишколу української армії. Єдиний вихід із такої ситуації міністр убачав у створенні можливості, бодай

²¹ Сальський В. З історії операцій Запорізької групи армії УНР влітку 1919 р. / В. Сальський // Військово-історичний альманах (Львів). 2010. – Чис. 2. – С. 121.

²² Лівчицький М. А. ДЦ УНР в екзилі... – С. 24.

²³ Симон Петлюра. Статті, листи, документи. – Нью-Йорк, 1979. – Т. II. – С. 557.

* С. Петлюра вважав, що новостворене товариство повинне об'єднати українських військових у різних країнах, відтак воно мало складатись і Головної управи та філій, що діяли б місцями компактного проживання українських емігрантів, – польської, французької, болгарської, чеської, румунської, німецької тощо. Головний Отаман вирізняв два основні напрями діяльності організації – добродійний та ідеологічно-пропагандистський.

²⁴ Симон Петлюра. Статті, листи, документи. – С. 430–435.

для незначної частини українських військових, вести службу в регулярних арміях інших країн, насамперед союзників. Погодившись на співпрацю з польською адміністрацією, військове відомство проводило з нею активні переговори щодо прийняття українських офіцерів на службу до польської армії на контрактній основі. Це б дало змогу не втратити військових навиків і набути нового досвіду участі у воєнних кампаніях. Активне співробітництво в цьому напрямі розпочалося у 1926 р., коли генерал В. Сальський та президент УНР в екзилі А. Лівіцький за посередництвом полковника В. Славека звернулися до Ю. Пілсудського із доповідною запискою, в якій детально обґрунтували необхідність активізації подальшої польсько-української співпраці у військовій сфері. Українська сторона наголошувала на потребі прийняти на військову службу в польську армію близько ста українських старшин. Ця пропозиція отримала схвальні відгуки з боку Ю. Пілсудського, оскільки збігалася з його планами розпочати за сприятливих обставин за допомогою українських емігрантів антибільшовицьке повстання в Україні²⁵. Однак польський уряд значно скоротив кількість українців, яких прийнято на військову службу, – до 35 осіб²⁶. У наступні роки співпраця Міністерства військових справ УНР і Польщі в цьому напрямі активно продовжувалася. Варто зауважити, що чимало працівників Генерального штабу військового відомства УНР пройшли контрактну службу в польській армії і навіть здобули вищу військову освіту у школах для підхорунжих. Одним із них був генерал П. Шандрук, начальник Генерального штабу, який під час служби в польській армії у 1938 р. ще й закінчив Вищу військову школу (*Wyższa Szkoła Wojskowa*) у Варшаві²⁷.

Значимо, що питанням підбору відповідних кадрів для навчання у польських школах для підхорунжих займався особисто В. Сальський. Здебільшого кандидатів він обирав з-посеред «політично благонадійних» випускників гімназії ім. Т. Шевченка в м. Каліш, часто корегуючи, у вигідному для польської сторони ракурсі, їхні біографії. Яскравою ілюстрацією такого зарахування на навчання є спогади одного з перших українських вихованців школи для підхорунжих В. Татарського: «На урочистість видавання матуральних*свідоцтв приїхали до Каліша: св. пам. Президент А. Лівіцький і св. пам. генерал Сальський. Під час розмов, високі гості запропонували матурантам вступити до польської школи підхорунжих (офіцерська школа). [...] Поляки поставили нам умову, що кандидат повинен мати матуру, має бути неодружений і що в українському війську не мав старшинської ранги. Останнє могло мені перешкодити при вступі до школи, бо я був поручником в українському війську і в часі наших визвольних змагань я командував сотнею, пізніше – курінем, а в кінці війни – був начальником постачання Богданівського куреня 2-ї Бригади Запорізької дивізії. Ген. Сальський порадив мені не признаватися до старшинства, а подати, що був писарем в полковій канцелярії. Так я і зробив»²⁸.

Проблемі добору кандидатур для навчання у школах для підхорунжих В. Сальський приділяв особливу увагу. Але масового характеру військова освітня

²⁵ Двірна К., Кунц С. повоєнна доля армії УНР у 20-30-ті роки ХХ століття / К. Двірна, С. Кунц // Історія в рідній школі : Науково-методичний журнал. – 2016. – № 6. – С. 3.

²⁶ Комар В. Л. Еміграція УНР в політиці прометеїзму ... – С. 19.

²⁷ Лівіцький М. А. ДЦ УНР в екзилі... – С. 24.

* Матуральне свідоцтво, матура – свідоцтво про здобуття повної середньої освіти.

²⁸ Татарський В. Під чотирма прапорами: спогад / В. Татарський. – Мюнхен, 1983. – С. 86.

підготовка українців так і не набула. Це частково було пов'язано з політикою Польщі, яка з тих чи тих причин «забракувала» українських кандидатів, а частково з низьким рівнем фізичної та інтелектуальної підготовки випускників гімназії, відсутністю в них стимулів для продовження навчання і кар'єри військового. Врешті-решт, у середині 1930-х років генерал В. Сальський зіткнувся з проблемою відсутності кандидатур для рекомендації на навчання. Навіть зміна принципів відбору* осіб, рекомендованих до військових шкіл, не покращила ситуації. Про катастрофічний стан цієї ділянки роботи міністра свідчить дуже незначна кількість тих, хто врешті завершив навчання у школах для підхорунжих. Загалом упродовж 1926–1939 рр. рекомендації отримали 42 кандидати, прийнято на навчання 22, а закінчили повний курс і отримали призначення на службу в регулярні частини польської армії лише 12 осіб²⁹. Ідея В. Сальського залучити якомога більше українських військових на контрактну службу до Війська Польського також зазнала невдач. Станом на кінець 1938 р. таких контрактників-українців налічувалося всього 40 осіб³⁰.

Ще одне питання, що перебувало на особистому контролі генерала В. Сальського, – збереження ідейної стійкості військових, підтримання їхнього бойового духу при переході до цивільного життя. В умовах політичного розколу в середовищі емігрантів, посилення впливу монархістів, а особливо націоналістичної ідеології міністр вважав за доцільне зосередитись на посиленні пропагандистської роботи серед колишніх військових. Одним із найдієвіших її засобів стала систематична публікація матеріалів з історії українського війська на сторінках українських часописів «Гуртуймося», «За державність», «Табір» тощо та їхня популяризація в емігрантському середовищі.

Іншим питанням компетенції міністра В. Сальського було налагодження діяльності розвідки й контррозвідки. За це безпосередньо відповідав II відділ Генерального штабу Міністерства військових справ на чолі з генералом В. Змієнком. Головними завданнями цього структурного підрозділу було налагодження агентурної сітки у країнах Заходу та Півдня (Чехія, Болгарія, Франція, Німеччина, Сербія, Туреччина) та організація нелегальної роботи емісарів на території України зі збору інформації та відновлення давніх зв'язків на випадок антибільшовицького повстання. Відповідальним за діяльність на східному напрямку був сектор «Наступ» II відділу. Його працівники зосередились на агентурному проникненні до урядових та партійних структур УРСР з метою вивчення подальших кроків радянського керівництва у зовнішній та внутрішній політиці, накопиченні даних про боєздатність і технічне оснащення окремих родів військ Червоної Армії тощо. Контррозвідувальна діяльність належала до сфери компетенції сектора «Оборона», що забезпечував захист інформації перед розвідкою інших держав, насамперед Радянського Союзу³¹. В. Сальський контролював

* З початку 1930-х рр. міністр В. Сальський, зважаючи на дедалі частіші скарги польської сторони на фізичний та інтелектуальний рівень кандидатів, зосередив свою увагу на представниках молодшого покоління, дітях і родичах учасників національно-визвольної боротьби, які здобули середню освіту вже в еміграції, в польських середніх закладах освіти. Також враховувалися особисті рекомендації військової еліти УНР та осіб, з якими В. Сальський був знайомий особисто.

²⁹ Руккас А. О. Українські емігранти в польських школах підхорунжих (1926–1939 рр.) / А. О. Руккас // Український історичний журнал. – 2016. – № 2. – С. 116.

³⁰ Комар В. Л. Еміграція УНР в політиці прометеїзму... – С. 19.

³¹ Комар В. Л. Еміграція УНР в політиці прометеїзму... – С. 20.

діяльність II відділу та його секторів, аналізував повідомлення агентів про стан справ та політичні настрої серед керівництва європейських держав, на території яких проживали українські емігранти, а також інформацію про вплив монархічних та націоналістичних сил на настрої всередині української громади³². Подекуди особисто листувався з агентами про поточну ситуацію, надавав інформацію та інструкції щодо подальшої діяльності³³. А іноді навіть сам їздив за кордон для ознайомлення із ситуацією на місцях. Зокрема, відомо про такі візити міністра В. Сальського на Балкани, у Францію й Чехословаччину³⁴.

Значну увагу Генеральний штаб приділяв також пропаганді, переважно на підконтрольних більшовикам територіях. За це відповідав III відділ, у складі якого працювало всього 5 осіб. Він видавав пропагандистську літературу (відозви, карикатури, летючки, квартальний журнал), яку поширювали на території України для боротьби з комуністичною агітацією та підриву престижу радянської влади³⁵.

В. Сальський на посаді міністра військових справ УНР зарекомендував себе як фахівець, людина цілковито віддана демократичним засадам і принципам, ідеї побудови незалежної України. Центром його інтересів завжди була Україна. Своєрідним визнанням вищими колами УНР заслуг В. Сальського стало утвердження думки про необхідність подальшої реорганізації військового відомства так, аби створити передумови й можливість для проголошення міністра диктатором майбутньої відродженої України³⁶. Та втіленню цієї ідеї перешкодила Друга світова війна.

Із початком наступу німецьких військ на Польщу В. Сальському не вдалося виїхати в Румунію. Разом із А. Лівіцьким він змушений був залишитись у Варшаві. Обмеження в пересуванні, розчарування від усвідомлення втрати всіх попередніх здобутків та неможливості реалізації подальших планів з відновлення незалежної України завдали важкого удару здоров'ю генерала. Через рік після початку війни, 5 жовтня 1940 р., В. Сальський помирає в окупованій Варшаві³⁷.

Оцінюючи діяльність В. Сальського на посаді міністра військових справ УНР в екзилі, треба наголосити на його професіоналізмі, розумінні важливості змін і втіленні їх на практиці, щирому патріотизмі й відданості своїй справі та ідеї незалежної України, чіткій життєвій позиції та відповідальності за той чи той вибір. Генерал, пройшовши вишкіл і загартувавши дух у битвах Першої світової війни та Української революції, усвідомлював реальні можливості в тогочасних умовах, але у своїй роботі не допускав найменших виявів песимізму. Його діяльність на посаді

³² Лівіцький М. А. ДЦ УНР в екзилі... – С. 27.

³³ Українська політична еміграція... – С. 320–321, 326–328, 331–332, 340, 351–352, 360–361, 362–363, 366–368, 533, 541, 559, 569.

³⁴ Лівіцький М. А. ДЦ УНР в екзилі... – С. 36.

³⁵ Там само. – С. 31–32.

³⁶ Поп Ю. І., Поп І. І. Державницька тематика у програмних документах українських емігрантських організацій в Чехословаччині у міжвоєнний період / Ю. І. Поп, І. І. Поп // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. XIV. Серія: Історія: зб. наук. праць. – Вінниця, 2008. – С. 63.

³⁷ Яблонський В. Державний центр УНР в роки другої світової / В. Яблонський // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2014. – Т. 24. – С. 329–330.

міністра була виваженою, відносно результативною. Головні зусилля В. Сальський спрямовував на збереження потуги колишньої Армії УНР, покращення освітньої кваліфікації і професійних навичок офіцерського складу, а також збереження патріотичного духу й відданості українській справі серед військових. Значну увагу приділяв налагодженню діяльності розвідницької і контррозвідницької агентурної мережі УНР, пропагандистській роботі серед населення радянської України. Головні ділянки роботи військового відомства В. Сальський контролював особисто. Попри всі зусилля генерала, вирішальний вплив на перебіг тогочасних подій все ж мали зовнішньополітичні чинники, які склались не на користь України. Будь-які спроби зберегти залишки боєздатної Української Армії були перекреслені Другою світовою війною.

Denys Kamentsev. Political portrait of Volodymyr Salskyi – UNR minister of defense in exile

The article describes the main directions of Volodymyr Salskyi activity in the post of the UNR Minister of Military Affairs in exile. The personal traits that contributed to asserting his authority in the military environment and were decisive in the appointment of the head of the military department are analyzed. The attention is focused on organizational and mobilization activities of V. Salskyi and his subordinate ministry, in particular improving the qualification of the Ukrainian officer corps in emigration, and information and ideological propaganda work.

Keywords: V. Salskyi, minister of defense, UNR State Center, emigration.

Ірина КАРАНДА

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗИНОВІЯ ПЕЛЕНСЬКОГО У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ СТ.: ШТРИХИ ДО ПОЛІТИЧНОЇ БІОГРАФІЇ

Проаналізовано громадсько-політичну діяльність Зиновія Пеленського на тлі суспільно-політичних процесів першої третини ХХ ст. Розглянуто його учать в українському студентському русі на еміграції у роки Першої світової війни, військовій кампанії у час польсько-української війни, внесок у становлення та розвиток українських кооперативних товариств в Галичині у міжвоєнний період ХХ ст. Значну увагу зосереджено на громадсько-політичній праці З. Пеленського, зокрема проаналізовано його парламентську діяльність у сеймі Другої Речі Посполитої, висвітлено участь у роботі Конгресів національних меншин.

Ключові слова: З. Пеленський, національні меншини, УГА, громадсько-політична діяльність, кооперативний рух.

Зиновій Пеленський – відомий український політичний (з 1929 р. – член Центрального комітету Українського національно-демократичного об'єднання (ЦК УНДО)) та кооперативний (референт пропаганди Ревізійного союзу українських кооператив (РСУК); член Головної Ради краювого господарського товариства «Сільський Господар», редактор «Господарсько-кооперативного Часопису» (1927–1930)) діяч, посол польського сейму (1930–1939), член низки громадських організацій – «Січ» (Відень), «Просвіта», Український громадський комітет рятунку України тощо, неодноразово брав участь у роботі конгресів національних меншин. Його громадсько-політична діяльність була спрямована на захист соціально-економічних та національно-культурних інтересів українців Галичини в умовах польського владного режиму міжвоєнного періоду ХХ ст.

Громадсько-політична діяльність З. Пеленського на сьогодні залишається маловідомою сторінкою української та польської історіографії. Окремі фрагменти його політичної біографії здебільшого відображено в узагальнювальних наукових працях, які висвітлюють суспільно-політичні, соціально-економічні процеси в Другій Речі Посполитій. Джерельну основу статті становлять матеріали Державного архіву Львівської області, спогади сучасників, а також публікації у провідних галицьких часописах. Мета розвідки – охарактеризувати особливості громадсько-політичної діяльності З. Пеленського в умовах польського владного режиму у міжвоєнний період ХХ ст.

Зиновій Пеленський народився 26 січня 1890 р. у родині о. Андрія Пеленського, пароха Лисятич (біля Стрия), і Меланії Раковської. Батько висвятився у 1888 р. та рано овдовів (1924). Саме о. Андрій сприяв утвердженню патріотичного світогляду свого найстаршого сина, оскільки, крім душпастирської праці, займався громадською та культурно-просвітницькою роботою, зокрема 1898 р. організував у Книгиничах

місцеву читальню «Просвіти», при якій до 1939 р. діяв драматичний гурток (бл. 35 осіб) та чоловічий хор (бл. 42 особи)¹.

Зиновій закінчив гімназію в Коломиї, після цього навчався на юридичному факультеті в університетах Львова та Відня. Як свідчать його сучасники, «з вибухом світової війни він зголосився до Українських Січових Стрільців, одначе з причини важкої недуги звільнено його з війська»². У цей же період він розпочинає громадську діяльність – восени 1916 р. його обрано головою студентського товариства «Січ» (Відень)³. На еміграції товариство гуртувало українську молодь навколо ідеї соборної Української держави. Показовими стали збори товариства, які відбулися 7 червня 1917 р. Із гострою критикою концепції національної політики Євгена Петрушевича та Української парламентарної репрезентації (УПР) виступив З. Пеленський. У доповіді «Українці і парламент» він «в острих словах» зазначив, що українські послы «завели надії народу, бо їх державно-правна заява не є висловом змагань українського народу до повної самостійности на всій етнографічній території...»⁴. Щобільше, на думку доповідача, послы не виступили «в обороні нашого народу, не представили всіх тих кривд, яких він натерпів ся підчас війни...»⁵.

У підсумкових резолюціях зазначено, що збори: 1) «висказують своє негодоване українській парламентарній Репрезентації за її правно-державну заяву, зложену на першій засіданню парламенту дня 30. мая с. р., яка йде в розріз з інтересами і бажаннями українського народу Австро-Угорщини, котрий все стремів і стремить до повної незалежности і самостійности на цілій своїй етнографічній території...»⁶; 2) «взивають усіх укр. парл. послів, щоби вони з уваги на становище правительства супроти українського народа..., заняли супроти правительства строго опозиційне становище, використовуючи для сеї ціли всякі можливі способи»⁷; 3) «взивають укр. парл. послів, щоби вони утворили одноцільну, карну, солідарну і здисципліновану парламентарну Репрезентацію, яка би в повній відвічальности перед народом відповідно до великої хвилі і згідно з жаданнями цілого українського загалу вела сильну і непохитну боротьбу за наше повне національне визволене»⁸.

У роки національно-визвольних змагань та польсько-української війни (1918–1919), а саме наприкінці 1918 р. З. Пеленський повернувся до Галичини і «почав працювати як господарський знавець» в уряді Західної Облaсті Української Народної Республіки (ЗО УНР). Згодом був скерований до Праги з дипломатичною місією, після чого вступив до Української галицької армії (УГА) та перейшов з нею Збруч. «Там перебув він ціле пекло того часу, хворував на тиф та зносив усі злидні», – із сумом констатував його товариш Василь Мудрий⁹.

¹ Забута могила // Наше слово. – 2012. – 19 лютого. – С. 1.

² Помер Зиновій Пеленський // Рідна земля. – 1943. – 11 листопада. – С. 1.

³ Там само.

⁴ Віденські Українці про нашу теперішню політику // Діло. – 1917. – 10 червня. – С. 1.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ Там само.

⁸ Там само.

⁹ Помер Зиновій Пеленський. – С. 1.

Після завершення польсько-української війни З. Пеленський залишився у Львові та почав працювати на «кооперативній ниві» – взявся організовувати кооперативи, брав активну участь у громадянсько-політичному житті, став членом Головного відділу «Просвіти», займався журналістикою. У 1927 р. остаточно зосереджується на роботі в РСУК (головний редактор Господарсько-кооперативного часопису, референт пропаганди цього товариства) та «Сільському Господарі»¹⁰. «Сумно виглядає господарський стан Польщі, ще сумніше наше положення, – відзначав він. – І в тім тяжкім положенні є тільки одно певне, що ми здані виключно на власні сили, що лише силою волі цілого народу зможемо передержать ці часи»¹¹.

На цей період припадає злет політичної кар'єри З. Пеленського. У міжвоєнний період націонал-демократи залишалися найвпливовішою легальною політичною силою в Галичині. У 1925 р. Дмитро Левицький очолив новостворену партію УНДО. Відомому на той час кооператору імпонувала ідеологія української соборності та державності, яку пропагувало УНДО. Поряд із Михайлом Галушинським, Міленою Рудницькою, Іваном Німчуком, Юліаном Павликовським, Степаном Витвицьким, Михайлом Волошином, Антіном Горбачевським, Володимиром Загайкевичем, Степаном Бараном він поступово став одним із лідерів цієї політичної сили¹².

На відміну від більшості провідних лідерів УНДО, З. Пеленський не взяв участі у виборчій кампанії 1928 р. до польського сейму та сенату, віддавши перевагу роботі в друкованому органі РСУК. Тільки у період акції пацифікації він долучився до передвиборчої кампанії у вищий законодавчий орган Другої Речі Посполитої, ввійшовши до об'єднаного списку УНДО – Української соціалістично-радикальної партії (УСРП)¹³. Репресії не могли не позначитися на результатах виборів. У Східній Галичині список № 11 на виборах до сейму 16 листопада 1930 р. отримав 30,8% голосів, на Волині – 12,6%. Загалом в Галичині за українські партії проголосувало 41,3% виборців, на Волині – 14%¹⁴. Порівняно з 1928 р. опозиційне українське представництво скоротилося більше, ніж удвоє¹⁵. Однак, незважаючи на перепони влади, «в 1930 р. вибрали його [З. Пеленського – К. І.] послом до польського сойму, в якому він заступав кооперативні і господарські справи народу»¹⁶, – відзначали його однопартійці. Тоді ж, у квітні 1930 р., відомий кооператор очолив відділ пропаганди РСУК і працював на цій посаді до вересня 1939 р.

Не тільки про «кооперативні та господарські справи» дбав З. Пеленський на початку 1930-х років. Все більшу увагу галицької інтелігенції привертала подія на Наддніпрянщині, де радянська влада вдалася до штучного винищення українського

¹⁰ Гелей Т., Гелей С. Зиновій Пеленський / Т. Гелей, С. Гелей // Українські кооператори (Історичні нариси): у 3-х кн. / за ред. С. Гелея. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2007. – Кн. 3. – С. 182.

¹¹ Пеленський З. За економічне визволення / З. Пеленський // Діло. – 1926. – 1 квітня. – С. 1.

¹² Мельник І. Галицькі партії в минулому / І. Мельник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/2211>

¹³ Діло. – 1930. – 3 вересня. – С. 4.

¹⁴ Sprawy Narodowosciowe. – 1930. – № 5–6. – S. 593.

¹⁵ Кедрин І. Життя – події – люди. Спомини і коментарі / І. Кедрин. – Нью-Йорк: Червона калина, 1976. – 880 с.

¹⁶ Помер Зиновій Пеленський. – С. 1.

селянства, організувавши голодомор. 24 червня 1933 р. ЦК УНДО «застановлявся над справою положення на Рад. Україні» та оприлюднив комунікат, в якому гостро критикував «грабіжницьку, обраховану на фізичне й моральне винищення українського народу політику комуністів на Україні» та закликав українців Галичини «протиставитися місцевим агентурам московського комунізму, який є найзавзятішим ворогом самого існування української нації»¹⁷. Згодом, 16 липня, з ініціативи УПР відбулася нарада представників львівських центральних установ і організацій, на якій обговорювали події на Наддніпрянщині. Під час наради вирішили утворити громадський комітет із представників усіх центральних, наукових, культурних, професійних, економічних товариств та організацій¹⁸.

25 липня 2019 р. за участі 48 представників львівських центральних установ і організацій ухвалено постанови, в яких відзначено необхідність «почати негайно працю в обороні zagrożеного існування широких мас українського населення на Вел. Україні», а також «уконституватися в Загальний Громадський Комітет допомоги Україні» (згодом назву змінено на Український громадський комітет рятунку України, УГКРУ)¹⁹. Головою ширшого Громадського комітету вибрано Дмитра Левицького, секретарями – З. Пеленського та Івана Гижу. Діловий комітет отримав право у разі потреби кооптувати до свого складу нових членів²⁰.

У відозві «Український народе!» зазначено, що Велика Україна «терпить невиносимий національний гніт від більшовицького режиму, найкращих синів українського народу комуністами розстріляно, кинуте в тюрми, вислано на заслання, а все населення на Україні масово голодує»²¹. Також УГКРУ звернувся до українців з проханнм «станути до спільної протестаційної й допомогової акції з приводу червоного терору й голоду на Україні...»²², а в середині вересня того ж року Комітет спрямував З. Пеленського та М. Рудницьку за кордон, «щоб вияснити можливість організації помочі голодуючому українському населенню в ССРСР з боку міжнародніх і чужинецьких гуманітарних організацій та зв'язатися тісніше з українськими комітетами допомоги голодуючим у таких центрах, як Прага, тощо»²³. Представники УНДО, користуючись нагодою, також взяли участь у роботі чергового Конгресу національних меншин у Берліні з метою ознайомлення світової громадськості із трагічними подіями в УРСР.

Напередодні, 5 серпня 1931 р., З. Пеленський супроводжував по Галичині колишнього віце-міністра внутрішніх справ Британії Ріса Дейвіса та голову парламентського клубу Лейбористської партії Джемма Бара. Разом із українським кооператором вони відвідали митрополита Андрея Шептицького, Ставропігійське братство, рогатинський повітовий союз та гуртівню «Народно́ї торгівлі»²⁴.

¹⁷ Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.). – Ф. 11. – Оп. 29. – Спр. 6531. – Арк. 16.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. – Арк. 17.

²⁰ Жук А. Рятункова акція для великої України / А. Жук // За Україну. – 1933. – № 1–2. – С. 2.

²¹ Український народе! // Діло. 1933. – 14 серпня. – С. 1.

²² Там само. – Арк. 18.

²³ Там само.

²⁴ Гелей Т., Гелей С. Зиновій Пеленський. – Кн. 3. – С. 189.

З. Пеленський уже не вперше брав участь у роботі Конгресу національних меншин. У 1931 р. посол УПР виступив із доповіддю, присвяченою проблемі роззброєння, на VII Конгресі національних меншин в Женеві. З. Пеленський наголосив, що тогочасна Європа не вирішить питання роззброєння аж доти, доки не вирішить проблеми національних меншин. Його позицію розкритикував голова Конгресу Йозеф Вільфан²⁵.

На Конгресі національних меншин у Відні (1932) З. Пеленський охарактеризував становище українців як територіальної національної більшості в Західній Україні та зазначив: «Нашим найпалкішим бажанням є, щоби наші здобули собі своєю достойною працею пошану і моральний авторитет у цілім світі. Повага нашої організації хай витисне свою печать на обличчі політичного світу і хай послужить на користь поступу та здійснення справедливого співжиття народів і держав»²⁶. Часопис «Діло» повідомляв, що на конгресі «всі промови були пронизані теплим ідеалізмом і непохитною вірою в “правильність” провідних ідей конгресу і в їх остаточну перемогу»²⁷.

У 1933 р. на Конгресі в Берліні в українську делегацію входили Зиновій Пеленський, Мілена Рудницька, а також Володимир Залозенський та Юрій Сербенюк²⁸. З їхньої ініціативи на розгляд Конгресу було поставлено питання голодомору в УСРР. 23 вересня З. Пеленський оптимістично писав В. Мудрому із Женеві: «Загалом є таке враження, що всі вже знають про голод на Україні, однак треба ще буде багато ужити заходів, щоби публічна opinio змусила офіційні чинники до рятувкової акції»²⁹.

У підсумку IX Конгрес національних меншин ухвалив резолюцію «Про катастрофу голодомору в СРСР», закликавши світову громадськість підтримати «допомогову акцію» для населення УСРР та прислухатись до пропозиції генерального секретаря Конгресу³⁰. Додамо, що делегати X Конгресу (1934) також ухвалили постанову «у справі допомоги голодуючим у СРСР», в якій вважали своїм обов'язком «знову піднести свій голос, щоби звернутися з палкою просьбою до народів світа прийти з поміччю zagrożеним у СРСР голодовою смертю людям різних національностей»³¹.

На батьківщині З. Пеленський поєднував парламентську роботу із кооперативною працею та редакторсько-публіцистичною діяльністю. «Читаючи статі З. Пеленського, у яких він давав практичні поради українським кооператорам, доходиш висновку, що останній дуже добре знав життя селян, сильні та слабкі сторони їхньої господарки», – зазначають сучасні вчені³². Зважаючи на світову економічну кризу середини 1930-х років, він із Юліаном Павликовським вжив заходів для протидії негативним тенденціям. Був прихильником кооперативних засад рождельських піонерів і виступав

²⁵ На Конгресі Національних меншин // Діло. – 1931. – 9 вересня. – С. 2.

²⁶ Діло. – 1932. – 10 липня.

²⁷ Там само.

²⁸ Цвенгрош Г. Роль галичан у винесенні справи голодомору в Україні на міжнародну арену / Г. Цвенгрош // Мета. – 2003. – Ч. 4(153). – С. 15.

²⁹ Дерев'яний І. Голодомор та Європа: уроки демократії / І. Дерев'яний [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://incognita.day.kyiv.ua/golodomor-ta-yevropa-uroki-demokratiyi.html>

³⁰ Держархів Львівської обл. – Ф. 11. – Оп. 29. – Спр. 6531. – Арк. 19.

³¹ Там само.

³² Гелей Т., Гелей С. Зиновій Пеленський. – Кн. 3. – С. 191.

проти того, щоб кооперативи продавали товар не членам, у такий спосіб залучаючи останніх до кооперативних товариств. «Кожний розумний господар у своїм власнім інтересі і для добра цілої громади, об'язани стати членом кооперативи, мати з неї користі, а не жити і користати з праці та майна других», – писав він³³.

У 1933 р. Міністерство фінансів реформувало ревізійні союзи (для окремих видів кооперативів створено по одному на всю державу фаховому ревізійному союзові). «Практично цей рескрипт відбирає... з-під компетенції РСУК Волинь, Полісся, Холмщину і Лемківщину», – йдеться в інформаційних повідомлення українських часописів³⁴.

З. Пеленський, які і інші відомі громадсько-політичні діячі, виступив із різкою критикою законопроекту на засіданні комісії сейму і сенату, в Державній кооперативній раді. Він долучився до створення у 1933 р. Товариства українських кооператорів, яке постало для «обговорення теоретичних і практичних питань розвитку економіки та кооперації..., поширювати серед населення економічні знання, пропагувати кооперативні ідеї в загальній і спеціальній пресі та в інших виданнях»³⁵.

Відзначимо активну участь відомого громадсько-політичного діяча в роботі міжнародних кооперативних конгресів у Стокгольмі, Берліні, Лондоні, Парижі, Празі³⁶. Також у другій половині 1930-х років З. Пеленський – незмінний учасник Конгресів національних меншин.

На XII Конгресі (1936) у Женеві З. Пеленський, зауважив: «На превеликий жаль доводиться мені промовляти на XII з черги нашім Конгресі про право на життя національних груп у державах Європи, а не про поширення та поглиблення цих прав»³⁷. Український громадсько-політичний діяч не зміг оминати увагою суспільно-політичні процеси на Наддніпрянщині, констатує: «Московський уряд не лише сповнює засобами національно-політичного терору розвиток української нації, але й фізично винищує цілі частини української нації, якої засимілювати не має надії». Політик запропонував Конгресу виступити посередником між національними меншинами і державними представниками та узгоджувати відносини між обома сторонами³⁸.

Реформа Ліги Націй – провідна тема дискусій XIII Конгресу національних меншин у Лондоні (1937). Українська делегація (В. Залозенський, В. Мудрий, З. Пеленський) підтримала ухвали, зазначаючи, що «приняті Лігою Націй гарантії у справі здійснення міжнародної охорони національних меншин залишились майже не виконані і минулого року»³⁹. Цьогоріч Конгрес демагогічно закликав «не знеохочуватися культурною і господарською долею, що настала наслідком жалюгідних метод

³³ Гелей Т., Гелей С. Зиновій Пеленський. – Кн. 3. – С. 186.

³⁴ Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк: Товариство української кооперації, 1964. – С. 270.

³⁵ Гелей С. Українська кооперативна ідея в загальноєвропейському контексті / С. Гелей. – Київ, 2003. – С. 104.

³⁶ Рудницька М. Боротьба за правду про великий голод. Статті. Листи. Документи / М. Рудницька. – Львів, 1998. – С. 305.

³⁷ Діло. – 1936. – 23 вересня. – С. 1.

³⁸ Там само.

³⁹ Діло. – 1937. – 23 липня. – С. 2.

боротьби проти їх природних і легальних домагань зберегти свою національність»⁴⁰. Делегати останнього XIV Конгресу національних меншин у Стокгольмі (1938) були змушені констатувати, що «загальне положення національностей в Європі погіршується далі у застрашувальний спосіб. Майже всім національностям загрожує потрійна небезпека: остаточна затрата політичного значіння, господарське зубожіння та зменшення числа населення через асиміляцію, вимушене переселення та перепони при втворенні національно свідомих кляс»⁴¹.

Після початку Другої світової війни З. Пеленський переїхав із окупованого радянськими військами Львова до Любліна, де очолив Аграрний банк, долучився до громадсько-політичного життя української громади. Так, зокрема, він 30 березня 1941 р. взяв участь у з'їзді українських правників із Люблінської області, де «в дуже поважному тоні» обговорив із учасниками заходу перспективи «дальшої праці українських правників у люблінській області»⁴². Однак через декілька місяців повернувся до Львова, де організував окремих Аграрний банк для Галичини і став його директором.

Українські вчені не випадково відносять З. Пеленського «до тих інтелігентів, які невтомною працею на ниві освіти, науки, культури, громадсько-політичної та господарської діяльності закладали основи майбутньої української державності»⁴³. Відомий політик, кооператор був у центрі українського суспільно-політичного та соціально-економічного життя упродовж міжвоєнного періоду ХХ ст.: обіймав провідні посади у РСУК, був членом УНДО та УПР, контактував із відомими європейськими політиками під час спільної роботи на Конгресах національних меншин. Його кооперативні ідеї, здобутки у цій сфері не втратили своєї актуальності й сьогодні.

Iryna Karanda. Public-political activities of Zynovii Pelenskyi in the first third of the XX century: features to the political biography

The public-political activities of Zynovii Pelenskyi throughout the social and political processes of the first third of the XX century are analyzed. Some themes are considered including his participation in the Ukrainian student movement in emigration during the First World War, a military campaign during the Polish-Ukrainian War, a contribution to the formation and development of Ukrainian cooperative societies in interwar Galicia. Much attention is given to Z. Pelenskyi's public-political work, in particular, his parliamentary activity in the Sejm of the Second Polish Republic, participation in the work of congresses of national minorities.

Keywords: Zynovii Pelenskyi, national minorities, UHA, public-political activity, cooperative movement.

⁴⁰ Діло. – 1937. – 23 липня. – С. 2.

⁴¹ Там само. – 1938. – 6 вересня. – С. 1.

⁴² Зїзд українських правників у Любліні // Краківські вісті. – 1941. – 16 квітня. – С. 1.

⁴³ Гелей Т., Гелей С. Зиновій Пеленський. – Кн. 3. – С. 180.

Наталія КРАВЕЦЬ

ВАСИЛЬ ПРОХОДА – ОРГАНІЗАТОР І ДОСЛІДНИК УКРАЇНСЬКОГО СОКІЛЬСТВА В ЧСР У 1920-х РОКАХ

У статті проаналізовано внесок Василя Проходи в організацію та дослідження українського сокільського руху в Чехословаччині. Схарактеризовано обставини становлення сокільських організацій в Подебрадах, Брно, Пршібрамі, Празі та ін. у візії В. Проходи, а також участь українських соколів у VIII Всесокільському здвизі. З'ясовано трактування ним спроб об'єднання українських сокільських організацій в ЧСР.

Ключові слова: Василь Прохода, український сокільський рух, Чехословаччина.

Після Першої світової війни, української революції десятки тисяч найактивніших українських громадян, передусім вояків українських армій, опинилися в еміграції. Значна їхня частина перебувала в Чехословаччині, де здобувала вищу освіту в українських та чехословацьких вищих навчальних закладах. Українське студентство, насамперед з Української господарської академії в Подебрадах, поряд з навчальним процесом розгорнуло активну культурно-освітню громадську діяльність, створюючи товариства, організації, гуртки, зокрема «Український Сокіл»¹.

Василь Прохода, будучи студентом Української господарської академії, приєднався до українського сокільського руху. Він став і організатором, і одним із перших дослідників українського сокільського руху в еміграції. «Бути в країні Мирослава Тирша й не познайомитись з його надзвичайною шляхетною ідеєю означало б культурну відсталість, – наголошував він. – Цілком природно, що ніде не могло бути кращих умов для сокільської праці, як у Чехословаччині. Тут громадянство давно вже зрозуміло значення сокільства і належно його оцінило»².

Метою нашої статті є аналіз внеску Василя Проходи у становлення і дослідження українського сокільського руху в ЧСР.

Ця тема досі малодосліджена. Джерельна основа статті – матеріали ЦДАГО України, публіцистичні праці та спогади В. Проходи.

Василь Прохода першим описав організаційне становлення сокільських організацій у містах Чехословаччини: Подебрадах, Брно, Пршібрамі, Празі та ін. За його словами, перші соколи-українці вступили до чехословацького «Сокола» в Подебрадах, що радо приймав їх у свої ряди. Саме 6 вересня 1922 р. до чехословацького руханкового

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 269. – Оп. 2. – Спр. 157. – Арк. 34–35; *Прохода В.* Українське сокільство за кордоном / В. Прохода // «Сокіл-Батько». Спортивно-руханкове товариство у Львові. Альманах. 1894–1994. – Львів, 1996. – С. 166–167.

² *Прохода В.* Українське сокільство за кордоном. – С. 167.

товариства «Сокіл» в Подебрадах на пробний шестимісячний термін записалось 30 українців (27 чоловіків і 3 жінки). До кінця 1922 р. зголосилося ще 17 чоловіків, у 1924 р. – 53. На жаль, з різних причин не всі вони виявили належну сокільську витривалість. Лише 31 побратим був прийнятий в дійсні члени вищеназваного «Сокола», які після руханкової академії 13 грудня 1924 р. дали урочисту присягу дотримуватись у своїй діяльності сокільської ідеології та дисципліни. Після цього українці утворили при «Соколі» тимчасову Раду, діяльність якої почала поширюватися поза Подебрадами. Її зусиллями нав'язано зв'язки з «Соколом-Батьком» та соколами-українцями в Пршібрамі³. Пізніше В. Прохода згадував про цей період: «Вечорами тричі на тиждень ходив на фізичні вправи до руханкового товариства «Сокіл», а в інші вечори, коли мав вільний час, – читав»⁴.

Ведучи статистику сокільського руху за кордоном, Василь Прохода констатував: у 1925 р. до «Сокола» вступило 32 українці, з яких дійсними членами стало 16 побратимів. Поступове кількісне зростання соколів-українців спричинило утворення окремої сокільської організації. У Подебрадах 7 лютого 1926 р. відбулись установчі збори, на яких ухвалено заснування руханкового товариства «Український Сокіл» (у першій половині 1920-х років соколи-українці в Подебрадах були переважно членами Українського академічного спортивного клубу в «сокільській секції»). До творення організації спричинився Михайло Єремійв – єдиний з професорського складу Академії, який працював як сокіл і сприяв організації сокільського життя за кордоном. Ідеологічно-сокільському вихованню українські соколи в Подебрадах завдячували передусім вихователю Тиршової сокільської округи Йозефові Тругляржу. Для обґрунтування завдань, напрямку й мети діяльності Подебрадського «Українського Сокола» Й. Труглярж провів низку надзвичайно змістовних лекцій на теми: «Значення сокільства у визволенню нації», «Сокільство й нарід», «Сокільство й спорт», «Сокільство й політичні партії», «Сокільство й релігія», «Сокільство й військо», «Сокільство й держава»⁵.

Подібні процеси, як у Подебрадах, відбувалися в інших містах Чехословаччини, де перебувала українська студентська молодь. У Брно українські студенти також почали вступати до чехословацького «Сокола». В 1922 р. «Сокіл» в Брно налічував 4 українців, у 1923 р. до них приєдналися ще 8; в 1924 – 3; в 1925 – 1. 16 соколів вирішили 4 квітня 1925 р. створити гурток «Український Сокіл», який став філією чехословацького «Сокола» в Брно⁶. Старостою сокільського гуртка обрано М. Дарагана, а начальником – гімназійного професора І. Калічака, який пройшов двотижневу школу руханки Чехословацької Сокільської громади в Празі⁷.

Основними завданнями «Українського Сокола» в Брно стали: «1) докладне пізнання засад і методів сокільського тіловиховання та всебічне плекання його для піднесення тілесної краси й сили серед українців; 2) підтримка зв'язку з нашими українськими сокільськими організаціями, передовсім в Чехословаччині». Такі завдання

³ Прохода В. Українське сокільство за кордоном. – С. 167.

⁴ Прохода В. Записки непокірливого / В. Прохода. – Новий Ульм, 1972. – Т. 2. – С. 32.

⁵ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 2. – Спр. 157. – Арк. 37.

⁶ Там само. – Арк. 38.

⁷ Там само. – Оп. 1. – Спр. 269. – Арк. 6.

постали внаслідок загальноприйнятого серед українського громадянства погляду на сокільські товариства як на звичайні спортивні організації.

У Пршібрамі – центрі вищої гірничої школи – студенти-українці з 1922 р. також почали вступати в ряди чехословацького «Сокола». Навесні 1924 р. їх було 21, але потім їхня кількість почала зменшуватись. Через два роки залишилось лише 7 соколів на чолі з Володимиром Хилецьким. На відміну від українців-соколів з Подебрадів, Брно, українські студенти в Пршібрамі не створили самостійної сокільської організації, а лише сокільську секцію місцевого Українського спортивного клубу. За словами В. Проходи, «своєю кількістю працюючи українські соколи в Пршібрамі добились того, що спочатку якість упередження, чи точніше цілком байдуже ставлення чехів до українських національних святощів змінилось і українців почали шанувати як борців за свої національні ідеали»⁸.

За твердженням В. Проходи, значно меншу організаційну діяльність виявляли українські соколи в Празі на початку 1920-х років, хоча кількість українців у столиці Чехословаччини була найбільшою порівняно з іншими містами. Багато ідеологів сокільського руху пов'язували цей факт з діяльністю в Празі численних осередків політичної еміграції різних орієнтацій. Зокрема, В. Прохода констатував: «Було й в Празі багато різних політичних осередків, але нам невідомо, щоб який-небудь з них належно оцінював позитивну роль сокільства. Переважно його підцінюють. Нам невідомо імени жодного старшого громадянина-українця, який виявив би себе в сокільській Празі як сокіл. Се, звичайно, мало і свій вплив на студіюючу молодь, що мимоволі втягалась в партійно-політичну боротьбу через “рецепти” спасіння України».

Лише навесні 1924 р. празька українська студентська молодь вперше помітно зацікавилась сокільською ідеєю. 20 квітня 1924 р. 10 студентів у Празі на чолі з М. Бучинським подали прохання про членство в чехословацькому Соколі, а також про визначення руханкового вбрання. «Празький Сокіл» прийняв їх у свої ряди, дозволивши їм 12 червня 1924 р. створити український сокільський гурток в межах свого товариства. Проте молоді соколи в 1924 р. не змогли визначити мети і завдання своєї діяльності. Якщо до кінця 1924 р. вони себе називали Український гурток «Сокіл» в Празі, то пізніше усталилась назва Українське руханкове товариство «Січ» у Празі⁹.

Одним із важливих напрямів діяльності українського сокільства, на думку В. Проходи, в Чехословацькій республіці була підготовка та участь у VIII Всесокільському здвізі в Празі. Енергійну підготовку до нього вів «Український Сокіл» в Подебрадах. Передусім треба було з'ясувати правовий статус українського сокільства в названому здвізі та об'єднати всіх українців-соколів у ЧСР. 18 квітня 1926 р. створили «Комітет заступництва Українського Сокільства за кордоном», до якого увійшла управа «Українського Сокола» в Подебрадах та по одному представникові соколів-українців з Брно, Пршібрама й Праги-Нусле. Отримавши повноваження від «Сокола-Батька» представляти його на VIII Всесокільському здвізі, Комітет енергійно взявся до підготовчої праці. Передусім мусив здобути матеріальні засоби. У відозві до українського громадянства констатовано: «Ми, українці, мусимо стати як рівні в ряд сокільських представників народів Європи. Мусимо піти в похід в українських

⁸ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 2. – Спр. 157. – Арк. 8.

⁹ Там само. – Арк. 12.

одностроях під українським сокільським прапором. Мусимо стати до вправ і довести, що в біді та недолі ще не вмерли славні традиції козацької нації...»¹⁰.

Проте надії на підтримку українського громадянства не виправдались. Усього було надіслано біля 1500 кор. ч., що разом з коштами, які мав Комітет (біля 1000 кор. ч.), становило менше третини проектованого мінімального кошторису. За цих умов Комітет звернувся з проханням до сенату Української господарської академії про поруку на позичку в Подебрадському громадському банку на 3000 кор. ч., сподіваючись, що громада пізніше допоможе сокільству заплатити цей борг. Після кількох звернень Комітету кошти не надійшли. Відповідно сенат УГА змушений був сплатити 3 115 кор. ч. на рахунок безповоротної допомоги українському сокільству. За отримані кошти придбано лише український прапор та 10 сокільських одностроїв¹¹.

Поряд з матеріальними проблемами українське сокільство, на жаль, внаслідок неправдивого розуміння сокільської ідеї витримало ще й протестаційну акцію з боку росіян та поляків. На переконання В. Прохода, їхнє вороже ставлення до організації українського сокільства стало причиною того, що «Сокола-Батька» вчасно не запросили на VIII Всесокільський здви́г. Лише в останні дні перед головними здвиговими днями 2–6 липня було передано офіційне запрошення через представника «Сокола-Батька», але його «Сокіл-Батько» сприйняв як образу, бо здви́г розпочався 6 червня¹².

Василь Прохода зазначив, що проти участі українського сокільства за кордоном «особливо протестували не так росіяни – великороси, бо їх, по правді сказати, в Російському Сокільському Союзі, майже нема, як свої такі землячки “малороси”, що ніяк не могли погодитися з самостійним виступом українців, бо мовляв, се якась “недержавна нація”». Такий аргумент в сокільській справі був показником незрілості й фальшивого розуміння сокільської ідеї. Попри ці «протести», питання самостійної участі українських соколів у здви́зі було вирішено позитивно у Президії Всесокільського здвигового комітету завдяки зусиллям заступника старости Чехословацької сокільської громади Франтішека Машка та Йозефа Тругляржа¹³.

Участь українців у VIII Всесокільському здви́зі була кількісно невеликою (всього 53 українські соколи (30 – з Подебрадів, 17 – з Брно та 6 – з Пршібрама, з них – 14 було в сокільських одностроях з 1 прапором, а решта – в цивільному одязі). Проте він став визначною подією в житті українського сокільства за кордоном, зокрема визначив певні напрямки для організації та об’єднання сокільських сил поза межами Батьківщини¹⁴.

Своєю присутністю на цьому здви́зі українське сокільство довело перед європейськими народами, що українці, незважаючи на ту руїну, яку принесла їм Перша світова війна, панування більшовиків в Наддніпрянщині, поділ українських земель між чотирма державами, продовжують національно-визвольну боротьбу. «Правда, – зазначив В. Прохода, – не багато там було українських соколів у порівнянні з сотнею тисяч чехословацького сокільства. Але кількості сприяють обставини, а якість

¹⁰ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 2. – Спр. 157. – Арк. 12.

¹¹ Там само.

¹² Там само. – Арк. 15.

¹³ Там само. – Арк. 18.

¹⁴ Там само. – Оп. 1. – Спр. 1012. – Арк. 8.

поодиноких самосвідомих працівників на тлі загальної руїни є ознакою внутрішньої сили нації, що після загоєння тяжких ран виявляється й назовні»¹⁵.

В. Прохода писав, що на VIII Всесокільському здвизі не було жодного українського сокола з Праги, де українська еміграція в ЧСР найчисленніша. Однак цей здвиг покликав до життя нову українську сокільську організацію в Празі при чехословацькому руханковому товаристві «Нуслі», до якого почали вступати українці в жовтні 1926 р. На установчих зборах вирішено створити руханковий гурток «Сокіл» як філію «Сокола-Батька» у Львові. Гурток із 20 руховиками очолив Олекса Яблонський. Спершу діяльність в Празі-Нуслях була активною. Підтримуючи зв'язок із «Соколом-Батьком», гурток подав Комітетові заступництва українського сокільства за кордоном думку про створення Союзу українських сокільських організацій в ЧСР¹⁶.

13 березня 1927 р. відбулося пленарне засідання Комітету заступництва українського сокільства за кордоном у Подебрадах. У ньому взяли участь представники українських сокільських організацій ЧСР. Зокрема, Брно представляв М. Дараган, Пршібрам – М. Андрейків, Прагу – З. Равич-Маланюкова, С. Нижанківський, П. Сайкевич, Подебради – М. Єремійв (голова комітету), Ф. Мороз (секретар), І. Гузимів (заступник голови), Й. Шкеда (начальник комітету). Г. Довженко (скарбник), Т. Йорж (референт), О. Март'янів, П. Петренко. Порядок денний засідання передбачав доповіді делегатів сокільських організацій, звіт Комітету заступництва українського сокільства за кордоном, ухвалення статуту, плану діяльності тощо¹⁷. Доповіді делегатів сокільських організацій звелися до коротких звітів про стан товариств. Зокрема, М. Андрейків (Пршібрам) прозвітував коротко: «В Пршібрамі на сучасний мент не існує окремої самостійної української сокільської організації, а українські соколи перебувають у складі Українського спортивного клубу в Пршібрамі – яко сокільська секція. На тепер членів сокільська секція нараховує 10 побратимів»¹⁸.

У доповіді Комітету заступництва українського сокільства за кордоном, яку виголосив голова М. Єремійв, схарактеризовано засади і причини заснування комітету: «Такими були – бажання “Сокола-Батька” мати за кордоном, зокрема в ЧСР заступництво українського сокільства, на що він й вислав уповноваження побр.[атимові] Єремійву Михайлові»¹⁹. Виникла потреба організації українських сокільських сил для однотайного репрезентативного виступу на VIII Всесокільському здвизі в Празі²⁰. Тоді ж ухвалили проект його статуту та вирішили скликати 31 березня 1927 р. в Празі установчий з'їзд Союзу.

На пленарному засіданні комітету визначили план діяльності. Серед основних завдань були: 1) інформувати в пресі різними статтями та звітами про українське сокільство, його діяльність; 2) співпрацювати з Сокільськими союзами інших народів; 3) створити кадровий склад інструкторів для сокільської праці шляхом організації

¹⁵ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 1012. – Арк. 8.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. – Спр. 1004. – Арк. 1.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. – Арк. 3.

²⁰ Там само.

відповідних курсів, співпрацюючи з ЧСГ; 4) об'єднати сокільські жіночі гуртки в одну організацію на зразок чеської²¹.

Вибори Ради Союзу сокільських організацій вирішили не проводити, а залишити чинний комітет до 31 березня 1927 р. До цього терміну на місцях мали провести вибори кандидатів Ради Союзу та Наглядової Ради Союзу, а 31 березня 1927 р. обрати новий склад Ради Союзу. Водночас для спрощення виборів Ради Союзу ухвалили такий формат: від Празьких українських сокільських організацій повинні обрати голову Союзу, заступника голови, секретаря; від Подебрадів – начальника Союзу та скарбника. До Наглядової ради мали увійти по одному представнику від Подебрадів, Пршібрама та Брно²².

31 березня 1927 р. в Празі відбулися установчі збори Союзу українських сокільських організацій в ЧСР. На них були присутніми всього шість осіб: Й. Шкеда, Ф. Савчак, Ф. Мороз, О. Сірополко, О. Бойдуник, Б. Нижанківський. Збори відкрив О. Бойдуник вступною промовою. Головою зборів обрано Ф. Мороза, а секретарем – Б. Нижанківського. Ф. Мороз зачитав вітальний лист М. Єремїва до майбутньої Ради та запропонував такий порядок денний: 1) перевірка мандатів; 2) затвердження протоколу пленарного засідання від 13 березня 1927; 3) ухвалення Статуту українських сокільських організацій в ЧСР; 4) вибори Ради Союзу; 5) поточні питання. Через малочисельність зборів вирішили встановити «правосильність мандатів», надавши Й. Шкеді та Ф. Савчуку – 2 голоси²³.

Після обговорення та ухвалення Статуту обрали Раду Союзу: голова – Осип Бойдуник, заступник голови – Олександра Сірополко, секретар – Богдан Нижанківський, начальник – Йосип Шкеда та скарбник – Федір Савчук. Проте завдання цього Союзу виявилися не реалізованими в повному масштабі. У жовтні 1927 р. голова Союзу О. Бойдуник через незадовільний стан здоров'я та брак часу передав свої обов'язки заступникові О. Сірополко. У грудні 1927 р. обов'язки голови виконував начальник Йосиф Шкеда, а на секретаря кооптовано Ярослава Благітку. Але вже в серпні 1928 р. Я. Благітка залишився сам в Союзі, а з сокільських організацій, які належали до Союзу, діяв лише Український Сокіл в Подебрадах, якому передано справи та архів Союзу²⁴.

Після утворення Союзу почала завмирати діяльність сокільських гнізд у Пршібрамі та Брно. У Пршібрамі залишилось лише 7 соколів-студентів, які після закінчення навчання залишили місто. У Брно сокільське життя виявилось тривалішим. По суті, діяльність Союзу ґрунтувалась на двох гніздах у Празі та Подебрадах²⁵. В Академії Подебрадів студенти старших курсів вже не цікавилися руханкою. Сам В. Прохода пізніше про це згадував з іронією: «Я не пам'ятаю, щоб хтось із моїх колег старшого курсу лісівників, крім мене, постійно цікавився руханкою. На руханковій й спортивній товариства до «Сокола» ходив лише я. Це давало привід Петрові Яценкові висміювати моє намагання здобути фізичну зручність та ловкість на старості літ»²⁶.

²¹ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 1004. – Арк. 4.

²² Там само.

²³ Там само. – Арк. 9.

²⁴ Там само – Арк. 10–14.

²⁵ Там само. – Спр. 1016. – Арк. 1.

²⁶ Прохода В. Записки непокірливого. – Т. 2. – С. 38.

Аналізуючи таку ситуацію, В. Прохода акцентував на необхідності стабільного проводу в умовах постійних змін складу сокілських організацій. «По закінченні студій, – наголошував В. Прохода, – наші соколи вилітали зі своїх гнізд шукати своєї долі в широкому світі. А вона нам, українцям, не усміхається. В боротьбі за шматок хліба при сучасних надзвичайно тяжких умовах життя не кожний може знаходити ще бодай якусь можливість працювати для загального добра своєї Батьківщини. Тому в кожному доброму ділі находились одиниці, які, поскільки то було можливо, щиро працювали, коли ж сеї можливості не було – відходили, наступників не находилось і розпочате добре діло завмирало, щоб через деякий час знову ожити»²⁷.

Так, у 1920-х роках нові сокілські осередки виникають у декількох країнах Європи, серед яких – Чехословаччина. В. Прохода став одним з лідерів українського сокілського руху в ЧСР, його ідеологом і організатором. Дослідження про сокілський рух В. Проходи в 1920 – на початку 1930-х років за межами українських етнічних земель залишається й сьогодні актуальним в українській історіографії. Завдяки його старанням започатковано консолідаційні процеси в українському сокілському русі.

Nataliia Kravets. Vasyl Prokhoda – organizer and researcher of the Ukrainian Sokil movement in Czechoslovakia in the 1920s

The article analyzes Vasyl Prokhoda's contribution to the organization and research of the Ukrainian Sokil movement in Czechoslovakia. The V. Prokhoda's views to circumstances of the formation of Sokil organizations in Podebrady, Brno, Prague, and others are characterized, as well as the participation of the Ukrainian Sokil in VIII All-Sokil Congress. The author examines his interpretation of the attempts to unite the Ukrainian Sokil movement organizations in Czechoslovakia.

Keywords: Vasyl Prokhoda, Ukrainian Sokil movement, Czechoslovakia.

²⁷ Прохода В. Записки непокірливого. – Т. 2. – С. 38.

Юрій ПОЛТАВЕЦЬ

КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ, ОРГАНІЗАЦІЯ ДОЗВІЛЛЯ ТА ПОБУТУ В НАЦІОНАЛЬНІЙ АКАДЕМІЇ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК

У статті висвітлено питання організації дозвілля та побуту курсантів в Національній академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (НАСВ) у Львові. Акцентовано увагу на діяльності гуртків, пов'язаних із військово-патріотичним вихованням (ВПВ) курсантів, фізичним розвитком, забезпеченням їхніх духовних потреб. Проаналізовано аспекти культурного життя курсантів.

Ключові слова: НАСВ, військово-патріотичне виховання, дозвілля, душпастирство, побут, культурне життя.

Серед виховних напрямів у діяльності вищих військових навчальних закладів сьогодні найактуальнішими є патріотичне й громадянське як стрижневі, основоположні, що відповідають викликам сучасності та спираються на ідеї гуманізму, соціального добробуту, демократії, свободи, толерантності, вираженості, відповідальності, здорового способу життя.

Інтеграційні процеси в Україні, європоцентричність, пробудження громадянської і громадської ініціативи, виникнення різних громадських рухів, розповсюдження волонтерської діяльності, міграційні зміни всередині суспільства накладаються на технологічну й комунікативну глобалізацію і спричинюють сплеск інтересу до вияву патріотичних почуттів, переосмислення в курсантів НАСВ свого ставлення до історії, культури, релігії, традицій і звичаїв українського народу.

Тому нині потрібні нові підходи і нові шляхи до виховання патріотизму як почуття і як базової якості особистості офіцера ЗСУ. Треба враховувати, що Україна має древню і величну культуру та історію, досвід державницького життя, які слугують потужним джерелом і міцним підґрунтям виховання курсантів НАСВ. Вони вже ввійшли до освітнього і загальновиховного простору, але нинішні суспільні процеси вимагають їхнього переосмислення, яке відкриває нові можливості для військової освітньої сфери.

Метою цієї статті є аналіз культурного життя, організації виховання, дозвілля та побуту в Національній академії сухопутних військ імені гетьмана П. Сагайдачного.

В українській історіографії цієї проблеми ще не розглядали. Джерельною основою статті є матеріали поточного архіву НАСВ.

В основу системи національно-патріотичного виховання НАСВ покладено ідею розвитку української державності як чинника консолідації для розвитку українського суспільства та української політичної нації. Важливу роль у просвітницькій діяльності відіграє відновлення історичної пам'яті про тривалі державницькі традиції

України. Серед них – Київська Русь, Велике князівство Литовське, Військо Запорозьке, Гетьманщина, Українська Народна Республіка, Гетьманат Павла Скоропадського, Західно-Українська Народна Республіка, Карпатська Україна та інші українські визвольні проекти. На особливу увагу заслуговує формування української політичної культури в часи Речі Посполитої та Австро-Угорщини, нове осмислення ролі Кримського Ханату як держави кримськотатарського народу, включно з тривалим воєнним протистоянням і плідною військовою та культурною співпрацею. Важливого значення набуває ознайомлення з історією героїчної боротьби українського народу за державну незалежність протягом свого історичного шляху, зокрема у ХХ–ХХІ ст. (ОУН, УПА, дисидентський рух, студентська Революція на граніті, Помаранчева революція, Революція Гідності та ін.).

На сучасному етапі розвитку України, в ході російсько-української війни, проведення АТО утверджуються нові суспільні цінності. Всі ці зміни висувають принципово нові вимоги до змісту та організації військово-патріотичного виховання та культурологічної роботи у вищих військових навчальних закладах.

Вивчення історичного досвіду організації побуту та дозвілля, заходів ВПВ, забезпечення духовних потреб та фізичного виховання в НАСВ, зокрема діяльність гуртків, органів морально-психологічної підтримки, кураторів (викладачів) навчальних груп, допоможе сформувати належний рівень особистісних та професійних якостей, достатніх для виконання завдань офіцеру Збройних сил України (ЗСУ), та відповідатиме вимогам сьогодення.

Організація побуту та дозвілля, ВПВ, забезпечення духовних потреб та фізичного виховання у НАСВ реалізують на підставі Законів України, концепцій, наказів (директив) Міністерства оборони України та Генерального штабу України, відповідних наказів начальника НАСВ¹. Окремі аспекти військово-патріотичного виховання почали набувати нового змісту з початком російської агресії.

Аналіз діяльності командирів (начальників), структур з морально-психологічного забезпечення та викладацького складу щодо проведення заходів ВПВ, організації побуту та дозвілля курсантів, забезпечення їхніх духовних потреб та фізичного виховання впродовж минулих років свідчить про постійну турботу з боку керівного складу НАСВ та священнослужителів (капеланів) УГКЦ та УПЦ КП.

В основу роботи для вирішення проблем організації побуту та дозвілля покладено відродження духовності особового складу курсантів через звернення до традицій та глибинних джерел культури народу України, сприяння органічному входженню української національної ідеї в їхню свідомість, виховання відданості конституційному устрою України і готовності до її захисту, відповідність військово-патріотичної та культурологічної роботи інтересам підготовки висококваліфікованих військових спеціалістів для Збройних сил України. Широке коло курсантів залучене до художньої самодіяльності та творчості, що сприяє розкриттю талантів, до створення виставок та концертних програм, кінофільмів, комплексних ігор з профільних дисциплін, вивчення зразків образотворчого мистецтва народної творчості. Налагоджено міцні зв'язки творчої інтелігенції з курсантськими колективами художньої самодіяльності,

¹ Нормативно-правова база військово-патріотичного виховання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/diyalnist/vijskovo-patriotichna-robota/normativno-pravova-baza-vijskovo-patriotichnogo-vihovannya/> (дата звернення: 18.09.2019).

залучено працівників літератури та мистецтва України, творчу молодь, викладачів навчальних закладів культури та мистецтв України до культурно-шефської роботи серед курсантів. На заняттях кафедри гуманітарних дисциплін курсанти вивчають не тільки теоретичний матеріал, а й практичні навички поведінки в побуті, культуру поведінки в громадських місцях. Для них організовують зустрічі з найдосвідченішими практичними працівниками в галузі гуманітарних (військових) дисциплін та відомими політичними експертами. Для покращення рівня методичної роботи широко розповсюджують передовий досвід військово-патріотичної та культурологічної роботи; використовують центри культури та дозвілля, кімнати бойової слави, кімнати бойових традицій, музеї, кінотеатри, культурні заклади та інші місця історико-культурної спадщини Львова. Щомісяця відбувається планування з питань морально-психологічного забезпечення, культурно-виховної, просвітницької роботи та організації дозвілля.

У культурологічній та військово-патріотичній роботі в НАСВ повною мірою використовують військові традиції: прийняття військової присяги курсантами-першокурсниками, Дні відкритих дверей, а також знаменні та пам'ятні дати в історії України та Збройних сил України.

Одним із важливих аспектів ВПВ є підтримка зв'язків та взаємодії з місцевими державними, громадськими і релігійними організаціями та рухами, закладами освіти й культури, батьками курсантів, навчальними закладами, творчими та трудовими колективами.

Серед форм ВПВ, забезпечення духовної культури та фізичного виховання в НАСВ найактивніше організовують та проводять:

- цикли тематичних заходів, присвячених формуванню у курсантів любові до обраної професії та військової спеціальності;
- уроки мужності в ході зустрічей з ветеранами Другої світової війни, випускниками НАСВ, нагороджених державними нагородами під час проведення Антитерористичної операції (АТО) на Сході України;
- заходи із вшанування курсантів – відмінників навчання;
- залучення курсантів – учасників АТО для проведення ВПВ з учнівською молоддю загальноосвітніх навчальних закладів;
- концерти та конкурси художньої самодіяльності серед курсантських підрозділів НАСВ;
- спортивні свята та спортивні змагання, також і на міжнародній арені;
- Дні пам'яті, особливо вшанування загиблих випускників НАСВ в ході проведення АТО;
- заходи з душпастирської роботи з боку військових священників (капеланів), спрямовані на задоволення релігійних потреб військовослужбовців та членів їхніх сімей, релігійно-освітньої роботи, душпастирської опіки та соціально-доброчинної діяльності.

Цикли тематичних заходів, присвячених формуванню в курсантів любові до обраної професії та військової спеціальності, проводять у курсантських підрозділах факультетів НАСВ залежно від спеціальності. Так, на факультеті ракетних військ і артилерії ці заходи відбуваються в різних формах: конференції, семінари, круглі столи, бесіди, відеолекторії, зустрічі з ветеранами Другої світової війни, ветеранами АТО тощо.

Заходи із вшанування курсантів-відмінників проводять з метою популяризації військової професії, створення позитивного ставлення до обдарованих курсантів та

мотиваційного чинника серед особового складу щодо навчання. Керівництво НАСВ активно сприяє розвитку освіти та науки серед курсантів, популяризує їхні здобутки у засобах масової інформації, в інтернеті. За підсумками навчання та наукових робіт кращі курсанти отримують заохочувальні відзнаки, премії, грамоти, в заклади освіти, які вони закінчували до вступу в НАСВ, надсилають заохочувальні листи.

З 2015 р. кращих курсантів-учасників АТО залучають до проведення уроків мужності з молоддю загальноосвітніх навчальних закладів Львівщини. Їхньою головною метою є формування готовності до захисту Вітчизни, проходження служби в Збройних силах України².

Проведення концертів та конкурсів художньої самодіяльності серед курсантських підрозділів НАСВ зорієнтовані передусім на формування у них високої духовної культури і моральних якостей, почуття патріотизму, вірності традиціям українського народу та гордості за славні подвиги українських військовослужбовців під час проведення АТО на Сході України, залучення широкого кола курсантів до самодіяльної художньої творчості, розкриття талантів³.

Для всебічного розвитку курсантів Національної академії, виховання морально-ділових, фізичних якостей, естетичних смаків та культури особистості, патріотичного виховання та належної підготовки курсантів до подальшої професійної діяльності в лавах Збройних сил України створено колективи художньої самодіяльності, спортивні секції: військово-історичний гурток; вокально-інструментальний гурт «Штурм»; «Диксиленд»; гурток естрадного, бального та народного танцю «Віва-Денс», релігійнознавчий гурток.

У житті курсантів НАСВ фізична підготовка та спорт займає особливе місце. Для цього сформовано потужну навчально-матеріальну базу, яка постійно вдосконалюється та дає змогу курсантам і офіцерам повністю розкрити свої фізичні здібності. На території навчального закладу обладнані гімнастичні містечка; стадіон; міні-футбольний майданчик; волейбольний та баскетбольні майданчики; спортивні та ігрові зали для гри у футбол, баскетбол і волейбол; сучасний навчально-тренувальний комплекс, стрілецький тир, майданчик для рукопашного бою, скеледром для проведення занять за бойовою армійською системою. На території Міжнародного центру миротворчості та безпеки збудовано сучасні спортивні комплекси⁴.

Особливе значення в Національній академії приділено пропагуванню героїчних подвигів військовослужбовців, зокрема випускників НАСВ, висвітленню переваг військової служби та увічненню пам'яті військовослужбовців, які загинули під час виконання військового обов'язку на Сході України. Зокрема, в НАСВ побудовано Алею Слави, яку урочисто відкрили 23 серпня 2015 р.

² Наказ Міністерства освіти і науки України від 28.05.2015 № 582 «Про схвалення Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0582729-15> (дата звернення: 18.09.2019).

³ Наказ начальника НАСВ від 13.10.2017 р. № 731-ОД «Про проведення огляду-конкурсу художньої самодіяльності серед факультетів та Військового коледжу сержантського складу присвяченого 26-й річниці Збройних Сил України» // ПА НАСВ. – Спр. 11. інв. № 425. – С. 66–67.

⁴ Навчально-матеріальна база кафедри фізичного виховання, спеціальної фізичної підготовки і спорту [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.asv.gov.ua/?q=fvsfpis/navchalno-materialna-baza> (дата звернення: 18.09.2019).

Завдяки наполегливій роботі медіа-групи, окремих викладачів та курсантів на сторінках журналу Академії «Офіцер України» та програми «Звитяга» висвітлюють досвід та участь в АТО випускників, офіцерів, курсантів та працівників ЗСУ.

У 2017 р. на 24 форумі видавців у Львові відбулася презентація книги «Світла пам'ять героям полеглим, честь і слава героям живим», яку підготував колектив авторів під керівництвом начальника академії генерал-лейтенанта Ткачука П. П. До цієї творчої групи увійшли полковник Гусар Ю. В., підполковник Баб'як О. В., майор Шаповалова І. Б., капітан Гривул Т. Т. старший лейтенант Кривий І. Р., працівники ЗСУ полковники запасу Махно І. А. та Мосейчонок І. В. Герої цієї книги – випускники, курсанти, офіцери та науково-педагогічні працівники НАСВ, які пройшли горнило війни на Сході України⁵.

У музеї освітнього закладу створено зал, в якому зібрано дані про випускників Академії – учасників АТО. Стенди зображають Героїв України, офіцерів, нагороджених державними нагородами, списки випускників. Також представлено подаровані музею речі воїнів та різні артефакти, пов'язані з бойовими діями в АТО.

В Академії активно діє програма військового капеланства. Осередками духовного життя є Храм Святого Архистратига Михаїла, що знаходиться на території НАСВ, та Львівський гарнізонний храм Святих Апостолів Петра і Павла, де курсанти мають змогу відвідати літургію або знайти духовну підтримку. Душпастирську роботу з військовослужбовцями та працівниками Збройних сил України священнослужителі УГКЦ та УПЦ КП проводять на волонтерських засадах. Співпраця священників релігійної місії із НАСВ відбувається за двома головними напрямками, а саме: зустрічі з курсантами, організація паломництва та екскурсій, демонстрація фільмів з обговоренням проблем етики та моралі тощо; богослужіння від військових капеланів для віруючих курсантів, офіцерів, працівників Академії та членів їхніх сімей. У своїй роботі капелани на акцентують на конфесійній належності, шанують релігійні переконання військовослужбовців та їхню свободу вибору.

Щороку курсанти та військовослужбовці НАСВ разом із сім'ями вирушають у паломництва до святих місць. Найвіддаленішою святинєю для прочан є м. Люрд (Франція), у якому військовослужбовці різних країн спільно моляться за мир у світі. В Україні таким місцем стало с. Зарваниця (Тернопільщина), де відбувається Всеукраїнське військово-паломництво для українських силовиків. Окрім цього, організовують прощі до Гошева, Крехова, Унева, Раківця та Страдча⁶.

Також військові капелани допомагають адаптуватися першокурсникам, проводять зустрічі з особовим складом у групах та курсах з питань морально-етичного та духовно-патріотичного виховання військовослужбовців під загальною тематикою «Армія та духовність».

Для якісної організації дозвілля широко використовують клуби та бібліотеки, кімнати бойових традицій, культурні та історичних заклади Львова (театри, музеї, кінотеатри, наукові та художні виставки, експозиції, церкви тощо), засоби масової

⁵ Академія сухопутних військ презентувала книжку про воїнів АТО [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://portal.lviv.ua/news/2017/09/17/akademija-suhoputnih-viysk-prezentovala-knizhku-pro-voyniv-ato> (дата звернення: 18.09.2019).

⁶ Військове капеланство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://kapelanstvo.info/vijskove-kapelanstvo/> (дата звернення: 18.09.2019).

інформації й друкованої продукції, особливо військової, до яких кожен курсант має доступ.

Особливу увагу керівництво НАСВ зосереджує на роботі з першими курсами через впровадження системи кураторства. Кураторами груп призначають досвідчених викладачів та науково-педагогічних працівників Академії. Основною метою системи кураторства є посилення особистої відповідальності та безпосереднього впливу офіцерів-викладачів на якість навчання та виховання майбутніх військових фахівців, формування у них морально-бойових, професійних та особистісних якостей.

Куратори відповідають за організацію та проведення заходів військово-патріотичної та культурологічної роботи (тематичних вечорів, вікторин, диспутів, вечорів відпочинку тощо), надання допомоги офіцерам підрозділів в організації та проведенні культпоходів та екскурсій для особового складу, спортивно-масових та інших заходів; активне залучення курсантів до роботи гуртків військового наукового товариства курсантів, надання їм методичної допомоги в написанні наукових робіт, рефератів, статей тощо; періодичне відвідування курсантів, що проживають поза межами Академії, вивчення їхніх соціально-побутових проблем, сприяння їхньому вирішенню; турботу про поліпшення матеріально-побутових умов курсантів.

Так, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного є одним з провідних навчальних закладів у системі військової освіти Міністерства оборони України, який гармонійно поєднує традиції класичної європейської та вітчизняної військової школи, творчо використовує сучасний досвід підготовки військових спеціалістів передових держав світу, високу динаміку розвитку власної навчально-матеріальної бази і науково-педагогічний потенціал. Особливу увагу тут приділяють наданню виховному процесу державницької, патріотичної спрямованості, формуванню в курсантів високої мотивації та стійкого прагнення до засвоєння військової професії та практичного виконання отриманих знань і навичок. Дбають про культурне життя та побут курсантів, формування в них національної свідомості, високої моральної культури та духовності. Підтримують і розвивають кращі бойові та військові традиції держави, збройних сил, військового навчального закладу, виховують особовий склад на героїчних вчинках випускників, військовослужбовців ЗСУ, громадян України, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України, брали безпосередню участь в АТО.

Yurii Poltavets. Cultural life, leisure, and everyday life organization at the National Army Academy

This article highlights the cadets' leisure and everyday life organization at the Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy (NASV) in Lviv. The focus of this study is on the activities of groups related to the military-patriotic education of cadets, the provision of spiritual needs and physical education, and the issues of their cultural life.

Keywords: NASV, military and patriotic education, leisure, pastoral counseling, everyday life, cultural life.

ОСОБЛИВИЙ ПОГЛЯД

УДК [316.66:323.2](=161.2)"18/19"

Тарас ВОЗНЯК

ДВА ПРИНЦИПИ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ

Спостерігаючи за складним процесом становлення української політичної нації, я дійшов висновку, що ті зіткнення, які відбуваються у нашому суспільстві, значною мірою витікають із того, що різні частини народу України по-різному бачать, якою повинна бути держава з назвою «Україна». І до того часу, поки ми не дійдемо до розуміння, що це справа істотна, ми не розумітимемо, що ж насправді з нами відбувається, чому ми так і не можемо прийти до тієї прагненої єдності. А тому наш український проект так і залишиться недобудованим. Бо ж одні будують одне, тоді як інші – інше. І найбільшою проблемою тут є не лише так званий територіальний поділ України на «помаранчеву» та «синю». Проблема глибша – вона значною мірою світоглядна. У цьому сенсі українські та російські традиціоналісти чи націоналісти ближчі один одному – вони хочуть бачити один і той самий тип суспільства і держави – щоправда, з різним забарвленням. Тоді як інша частина суспільства, умовні демократи, засадничо хоче розбудовувати інакший тип спільноти та держави.

Гадаю, що час на хоч якусь дискусію з цього приводу. Чому саме тепер? Та тому, що Україна йде на чергове коло в пошуках своєї самості. Сьогодні потрібно визначитися, що ж ми хочемо побудувати, щоб знову не залишитися коло розбитого корита. Суспільство повинно бути готовим як до наступної зміни влади, так і до наступної зміни форми влади. Повинні бути розроблені пропозиції, якою має бути наступна Українська республіка. Сьогодні всі зрячі бачать, що ця Українська республіка догасає. І ці пропозиції повинні мати як філософське, так і політичне наповнення. Бачення наступної Української республіки має бути світоглядним, а не тільки передвиборчим планом чи програмою – це вже було і ні до чого воно не привело і не призведе. Мова має йти про перезаснування країни на інших світоглядних засадах. Не біймося перезаснування нашої Республіки. Он Франція вже має V Республіку, а Польща III Республіку. Важливо, щоб наступна Рес Публіка (Res Publica) – справді стала нашою «спільною справою, «справою народу», а не жменьки людей.

А що ж ми маємо в Україні? Які світоглядні пропозиції? І які пропозиції політичні – бо ж вони тісно пов'язані? І чи ми оригінальні у цій своїй внутрішній боротьбі? Чи, може, ми улягаємо більш загальним трендам? Подивімося, які конвульсії стрясають сусідню Угорську республіку – донедавна ця країна так називалася. Тепер це просто Угорщина. Змінився світогляд правлячого політичного класу. Ми бачимо не менш потужні, хоча підспудні, процеси у Росії. Все це результати змін світогляду чи філософії, якщо хочете.

Мені здається, що є дві концепції творення, формування та консолідації політичних націй. Значною мірою вони опираються на те, звідки нація черпає мотивацію для свого існування, енергію для свого розвитку і в якому напрямку вона хоче розвиватися.

Як не парадоксально, є нації чи їх частини, які черпають свою енергію тільки в минулому й дивним чином пробують розвиватися в минуле. А є нації чи їх частини, які черпають енергію в майбутньому і розвиваються в майбутнє. Ні, для посполитої свідомості час і далі розгортається з минулого через сьогодні у майбутнє. Хоча Мартін Гайдеггер (*Martin Heidegger, 1889–1976*), аналізуючи природу часу, однозначно показав, що час, події з'являються з майбутнього, щоб через сьогодні потонути в минулому. Та я не про це. Я про те, як та чи інша нація або її частина (як-от політичне середовище чи партія) конструюють своє місце в історії, яке майбутнє планують і яке сьогодні, виходячи з цього конструкту, мають. Найістотніше, що я хочу сказати, полягає в тому, що є не тільки дві концепції часу: концепція, яка окреслює час, що плине з минулого через сьогодні в майбутнє та концепція, яка окреслює час, який струменить із майбутнього через сьогодні в минуле, але є й тісно пов'язані з цими двома концепціями часу концепції творення єдностей, які ми називаємо націями. Зрозуміло, що концепції творення націй є тільки наслідками, причому частковими наслідками концепцій часу. Перш ніж перейти до цих часткових випадків, я не міг не згадати про випадки більш загального характеру.

Та перейдімо до концепцій творення, формування та консолідації політичних націй:

ПЕРША КОНЦЕПЦІЯ ФОРМУВАННЯ НАЦІЙ. ЧАС, ЩО ПЛИНЕ З МИНУЛОГО ЧЕРЕЗ СЬОГОДЕННЯ У МАЙБУТНЄ

Перша з них, як вже заявлено, пов'язана з концепцією, яка окреслює *час, що плине з минулого через сьогодні в майбутнє*. Джерелом і сьогодні, і тим паче, майбутнього в такому випадку є минуле. Таким чином минуле відіграє набагато більшу роль, ніж навіть сьогодні та майбутнє. У минулому, якщо нація розбудовується за цією парадигмою, криється сенс її сьогодні та майбутнього. У цьому минулому криється і план розгортання її сьогодні та майбутнього. Тому минуле бачиться як еталон, зразок. У сьогодні чи майбутньому не може нічого постати, що не витікало би з минулого і що не було би закладене в цьому ж минулому цієї нації, що розвивається.

Якщо говорити про історичний зріз цього минулого, то для нації воно є зразком т. зв. «золотої ери» – ідеального періоду існування світу чи цієї конкретної спільноти. Такий світогляд базується на переконанні, що ця «золота ера» детермінує весь подальший розвиток людства чи цієї конкретної спільноти, наприклад, українського народу. У подальшому після «золотої ери», звісно, йде деградація й ми отримуємо наше печальне сьогодні. Щоправда, зорієнтовані на цю «золоту еру» інтелектуальні, суспільні та політичні нурти чинять зусилля, щоб до нього повернутися. Як дитина, яка хоче повернутися у лоно матері. Цим поверненням до «золотого віку» вони неначе планують своє майбутнє. Причому майбутнє, яке в ідеалі мало б бути поверненням у минуле, у той самий «золотий вік». По суті такий спосіб бачення минулого, сьогодні і майбутнього (насправді цього майбутнього немає) у найкращому випадку – це повернення в минуле.

Найбанальнішою, однак промовистою ілюстрацією спроб повернутися в минуле, є історія нацизму, яка намагалася в результаті повернути спільноту тих, кого вони вважали арійцями, до «золотого віку» арійських праотців. Звичайно на іншому витку

спіралі історії. Ця ілюстрація, без сумніву, вульгарна. Однак симптоматична й дуже добре ілюструє і у філософському, і в ідеологічному, і в політичному сенсі тезу про те, що такий спосіб думання позбавляє людину майбутнього. Я не про крах III Райху, не про крах самої ідеї повернутися до «золотого віку» арійських праотців, не про крах нацистської метафізики. А про неможливість таких проєктів взагалі. Повернутися в минуле, звісно, неможливо. Хоча зусилля було зроблене неймовірне. Та час не є *уроборосом* (*οὐροβόρος*, від *οὐρά* – «хвіст» і *βόρος* – «той, що пожирає» – буквально «той, що пожирає свій хвіст» – це змій, що звернувся у коло та кусає свій хвіст). До речі, нацистська свастика є одним із символів *уробороса*. Може тому в нацистській метафізики й не було відкритості на майбутнє, а тільки на минуле.

Найбільш повчальним у всій цій нацистській епопеї є безперспективність саме такого позиціонування себе щодо минулого, сьогодення та майбутнього. І найпечальнішим результатом такого позиціонування є закритість таких світоглядних та політичних проєктів до майбутнього. Казус III Райху, звичайно, є крайнім випадком. Тому й таким показово катастрофічним.

Але якщо не всі нації, то їхня більшість, принаймні частково теж схиляється до такого способу позиціонування себе в часі. «Час» у реальності нашого існування ми називаємо «історією». А «позиціонування в часі» ми називаємо «нашим місцем в історії».

Але «наше місце в історії» потрібно якось описати. Для того існують кодифіковані національні історії. «Кодифіковані» означає прийняті як такі, що відповідають дійсності, відповідають «тому, що насправді було». При цьому ніхто не звертає жодної уваги на те, що ця кодифікована історія періодично переписується, – проте всі, кому її подають як «справжню» історію, переконані, що все, що на даний момент вона описує, і відповідає «справжній історичній дійсності».

Та кодифікована історія – це розгорнутий текст, якого мало хто читав. Для широкого загалу, щоб увести історичний канон у політичну площину, потрібно її спростити. Причому навіть не до максимально спрощеної шкільної історії – того конструкту, із яким ми мали справу у дитинстві, – а буквально до набору знаків, які й окреслюватимуть «наше місце в історії». Ці знаки – це галерея героїчних чинів певної спільноти. Оскільки ми ведемо мову про конструювання націй, то для неї історія подається як галерея героїчних чинів нації. Причому байдуже, що сучасні політичні нації здебільшого постали у XVIII–XX століттях – їхні героїчні чини сягають глибокого Середньовіччя й навіть далі.

Як правило, це спектакулярні військові перемоги. Уже стало майже традицією, що історія національних спільнот подається виключно як мілітарна історія того чи іншого народу. Є, щоправда, й святці інтелектуалів, науковців, мистців, але про них потім. Зазвичай, галереї військових перемог подаються ще більш спрощено – персоналіфіковано. Бо ж кожна з битв мала свого воєначальника, вождя, героя. Ідеться про ще простіший символ – символ національного героя. І тоді «наше позиціонування в часі», «наше місце в історії» постає як «пантеон національних героїв».

У нашому українському варіанті – це пантеон князів, королів, гетьманів, зазвичай, військових діячів УНР, ЗУНР, Карпатської України, УПА – від князя Володимира до Степана Бандери (1909–1959).

«Пантеон національних героїв» формують історики. Здебільшого історики доби романтизму чи post-романтики, як-от, незнаний автор «Історії Русів» (кін. XVIII – поч. XIX ст.), Микола Костомаров (1817–1885), Михайло Драгоманов (1841–1895),

Володимир Антонович (1834–1908). До них долучаються «національні поети» – Тарас Шевченко (1814–1861), Пантелеймон Куліш (1819–1897), Адам Міцкевич (*Adam Bernard Mickiewicz, 1798–1855*), Александр Пушкін (*Александр Сергеевич Пушкин, 1799–1837*), Шандор Петефі (*Petőfi Sándor, власне Александар Петрович, 1823–1849*). Потім творяться галереї гіпотетичних образів «національних героїв». І над візуалізацією цих уявних образів працюють художники. Найбільш показово тут є праця Яна Матейка (*Jan Alojzy Matejko, 1838–1893*) із його образами сорока польських королів. Це повторюється і в сьогоденні – ну от хоча б високомистецький пантеон українських гетьманів сучасного українського графіка Сергія Якутовича (1952). Далі йдуть драматурги, кінорежисери, мультиплікатори й т.д. Процес творення «пантеону національних героїв» не зупиняється.

Однак використовують цей «пантеон національних героїв» політики чи, радше, творці політичних націй. «Пантеон національних героїв» формує сітку опірних точок, на якій монтується, моделюється, твориться такий конструкт як політична нація.

Зазвичай, «пантеон національних героїв» твориться саме напередодні формування політичної нації. А це, власне, була доба Романтизму. Коли я пишу про монтування, моделювання, творення такого конструкту як політична нація, то це не означає, що це робить якась одна особа чи група осіб. Вони беруть участь. Але творення політичної нації – великий суспільний процес. Однак без цих окремих осіб чи груп осіб він теж може не відбутися. Це і є так зване «місце особи чи групи осіб в історії». У Європі модерні нації поставали у проміжку між XVIII та XX століттями. Більшість європейських політичних націй (не етносів) постала в епоху Романтизму, тобто у XIX столітті – італійська і німецька, і угорська, і польська, і українська політичні нації. Є, щоправда, політичні нації, які конструювалися дещо інакше. Вони монтувалися на каркасі лояльності до тієї чи іншої монархії, як-от британська, французька, нідерландська, португальська чи іспанська політичні нації. Деякі з них формувалися ще раніше, навіть у XVII столітті, як-от нідерландська. Та «пантеон національних героїв», якщо в них він достатньо розбудований, вони формували *post factum* у XIX столітті, коли поставали нові лояльності, й лояльність до монарха змінювалася на лояльність до народу чи нації. Таким чином, «пантеони національних героїв» формувалися тоді ж, коли почали формуватися й локальні етнічні націоналізми. Націоналізми, байдуже які, неодмінно потребують цих «пантеонів національних героїв», «галерей національних чинів». Ними вони обґрунтовують право на життя, право на територію, право на домінування тієї чи іншої національної спільноти, тієї чи іншої політичної нації, як вони її розуміють.

Зрозуміло, що ні князь Володимир, ні навіть гетьман Іван Мазепа уявити собі не могли, що буде така спільнота, як сучасна українська політична нація включно з Кримом та кримськими татарами. А тим більше, що вони стануть його опорною точкою: увідуть у «пантеон національних героїв України». До речі, якщо ми вважаємо кримських татар учасниками сьогоденної української політичної нації, то чому ханський рід Гіреїв (*Geraular*) не представлений у нашому пантеоні?

Сьогоднішнє розуміння українства, яке набирає своєї форми у вигляді сучасної української політичної нації, є конструкцією, яка стала реальністю в 1991 році. Ще раз прошу не плутати з українським народом, етносом як в Україні, так і поза Україною сущим. Сьогоднішню українську політичну націю творять усі ті, хто в силу тих чи інших обставин стали чи згодилися стати громадянами України. Навіть 1990 року

української політичної нації не існувало. Був український народ. Та 1991 року з'явилася реальність, яка сьогодні називається по-різному. Я називаю її «сучасною українською політичною нацією», а хтось – «народом України» – це всі громадяни України. Поняття й реальність «народу України» зафіксована в Конституції України – угоді всіх тих, хто є громадянином України.

Однак в українському суспільстві функціонує й етно-національне та етно-націоналістичне розуміння української нації. Очевидно, що вона включає всіх етнічних українців (хоча це теж питання не остаточно строге) як в Україні, так і поза її межами.

У чомусь ці дві концепції співпадають, а в чомусь і конкурують. Якщо концепція «сучасної української політичної нації» чи «народу України» відображає реальний стан, то концепція «етнічної української нації» є радше проектом чи мрією. Однак проектом, зверненим у минуле. Тут варто пригадати й «наше позиціонування в часі», і «наше місце в історії», і наш «пантеон національних героїв», які є й опорою такого розуміння нації, але й розвертають її до минулого. Майбутнє для таких проектів, із метафізичної точки зору, закривається. Ще раз повторюся – не з політичної, а з метафізичної точки зору. Таке розуміння «національного» хоче повернення до «золотого віку». Воно плаче, зберігає, оберігає, консервує. Проте не дивиться вперед, до витоків часу.

Із огляду на виключне значення для етно-національного розуміння нації й «нашого місця в історії», і нашого «пантеону національних героїв», вони є не лише інструментом розбудови нації, але й аргументом в її конкуренції з іншими етно-національними проектами.

Скільки списів було зламано у «наукових» дискусіях щодо українсько-російської, українсько-польської і т.д. історії. Скільки процесів та подій, у яких брали участь обидві сторони, переосмислювалося – а віз і нині там. Не допомагають ні факти, ні результати судмедекспертизи. Оцінка їхніх результатів все одно не співпадає. І не співпадає. Але тільки за такого способу мислення, коли ми сперечаємося про «наше місце в історії» і наш «пантеон національних героїв» – тобто про «наше позиціонування в часі», – чи ми замикаємося на минулому, нашому «золотому віці», чи спробуємо розкритися до майбутнього.

Очевидно, що особливої дискусії щодо князя Володимира немає. Хоча з росіянами, напевно, таки є. Однак вже щодо постаті гетьмана Івана Мазепи (1639–1709) іде інерційна, ще з часів Петра I (*Пётр Алексеевич, 1672–1725*), боротьба. І в незалежній Україні перемагає не етно-національна українська концепція, а рудименти старого російського імперського тлумачення його (і всіх українців) місця в історії. Точніше – відсутності місця. Тому й немає пам'ятника Іванові Мазепі в Полтаві. Хоч шведам є – вони ж є нацією. Натомість щодо українців це питання ще не всім прийнятне. Боротьба триває.

Є постаті, щодо яких дискусія просто в'яла. Як-от: Симон Петлюра (1879–1926), Євген Петрушевич (1863–1940). А є фігури, які стали знаковими. Вони ще занадто близько до нас і тому опинилися на вістрі протистояння. Як-от Степан Бандера (1909–1959) та Роман Шухевич (1907–1950).

Та досі ми вели мову про конкуренцію «місць в історії» та «пантеонів національних героїв» різних етно-національних проектів.

Але є ще й внутрішньо національна полеміка стосовно свого позиціонування найперше щодо часу, а потім вже й щодо «пантеону національних героїв».

ДРУГА КОНЦЕПЦІЯ ФОРМУВАННЯ НАЦІЙ. ЧАС, ЩО ПЛИНЕ З МАЙБУТНЬОГО ЧЕРЕЗ СЬОГОДЕННЯ В МИНУЛЕ

Друга концепція формування націй, як вже заявлено, пов'язана з концепцією, яка окреслює *час, що плине з майбутнього через сьогодні в минуле*. Джерелом і сьогодні і, тим паче, минулого є майбутнє. Ми чинимо так чи інакше саме тому, що хочемо здобути щось надзвичайно важливе для нас у майбутньому. Як-от справжні християни всі свої кроки в минулому й сьогодні чинили й чинять тільки з огляду на Спасіння, яке гряде. Гряде з майбутнього. Так само позитивісти організують усю свою діяльність із огляду на процвітання, яке неминуче буде. Буде в майбутньому. Таким чином, для них майбутнє відіграє набагато більшу роль, ніж сьогодні чи, тим паче, минуле. У майбутньому для них приховано сенс сьогодні та минулого. У цьому майбутньому приховано і план розгортання сьогодні та його осідання в минулому. Тому майбутнє задає еталон, зразок того, як має жити людина. У сьогодні чи минулому не може нічого постати, що не променилося б з майбутнього. Майбутнє визначає минуле й сьогодні, а не навпаки.

Якщо говорити про історичну реалізацію цього майбутнього, то це – шлях світу або якоїсь спільноти до ідеалу чи своєї повні. Історія розгортається з огляду на те, що Спасіння, чи «вік процвітання», попереду, у майбутньому. Воно й детермінує весь подальший розвиток людства чи якоїсь спільноти. Сьогодні як для особи, так і для спільноти – це шлях до майбутнього. Зорієнтовані на Спасіння або «вік процвітання» інтелектуальні, суспільні та політичні нурти чинять зусилля, щоб його досягнути чи принаймні рухатися в напрямку до них. Не повертатися в минуле «золотого віку», а піднятися до Спасіння та «віку процвітання». І цим справді відкривають для себе те майбутнє.

Але до чого тут формування сучасних політичних націй? А ось до чого: багато політичних націй свого часу було збудовано не на «галереях національних чинів» та «пантеонів національних героїв», а на вірі у Спасіння чи майбутнє процвітання ще на землі. Із огляду на християнську природу Спасіння воно побудоване на жертві. Тому для таких спільнот дуже важливим є «пантеон спільних поразок». Як-от для гнаних та переслідуваних протестантів у іспанських Нідерландах, пуритан, що рятувалися від переслідувань у Північній Америці. Але до чого тут поразки, запитаєте ви?! А до того, що Спасіння без жертви не буває. Або ми не християни, мусульмани, юдеї... Причому жертва може бути різною. І жертва, яка веде до Спасіння, відкриває майбутнє.

Напевно, не потрібно пояснювати, що таке консолідація з огляду на трагічну спільну долю. Спільними можуть подаватися як перемоги, які персоніфікуються в національних героях, так і поразки, які мають своїх героїв, яких називають мучениками чи подвижниками.

Для українців перелік поразок – це вервиця навал від монголо-татарської навали до більшовицької, нацистської, хортистської, антонесківської і т. д. Ці поразки також мають свої знакові події. Як-от падіння Києва в XIII ст., «Руїна» XVI ст., Крути 1918 р., Голодомор 1932–1933 рр., репресії 1930–1950 рр., ГУЛАГ.

Ми не оригінальні в розбудові нашої політичної нації на цьому «пантеоні спільних поразок». Очевидним прикладом цього є й наші сусіди. Вони теж розбудовують свої політичні проекти радше на поразках, ніж на перемогах. Польща, може, навіть більшою мірою, ніж Україна. Вона розбудовує сучасну польську націю на Трьох

поділах Речі Посполитої в XVIII ст., катастрофі нацистсько-більшовицької окупації 1939 року. Натомість Угорщина – на трагедії «Тріанону», коли угорці стали найбільш розділеним державним народом Європи. У 1920 році палац Великий Тріанон під Парижем став місцем підписання Тріанонського договору, який залишив Угорщину без третини її території й народу. Ще й досі слово «Тріанон» символізує для угорців одну з найбільших національних трагедій.

Найбільш показовим є приклад Ізраїлю, який сконструював свою новітню ізраїльську політичну націю на етосі Єгипетського полону (*XVI–XIV ст. до н. е.!*), Вавилонського полону (*VI ст. до н. е.!*), Руйнування Храму (*586 р. до н. е.!*), Руйнування Другого Храму (*70 р н. е.!*), Розсіяння по світу (*70 р н. е.!*), численних погромів у розсіянні і, нарешті, Голокосту (*1933–1945*).

Абсолютно очевидно, що героїчна традиція «золотого віку» виводиться з поганства, тоді як парадоксальна традиція перемог через поразки має своє коріння у профетичних релігіях, релігіях, що опираються на пророцтво, яке стосується майбутнього. Насамперед йдеться про релігії, що б'ють із джерела Старого Заповіту. Це і юдаїзм, і християнство, й іслам. І не важливо про яке майбутнє і для кого майбутнє – для спільноти чи особи – йдеться. Профетичні релігії розвертають і людину, і людство до майбутнього, яке її чекає. Минуле й навіть сучасне не такі важливі. Не важливо чи ти еллін, чи ти юдей, минуле не важливе. Не важливо, чи ти рибалка, чи ти блудниця, минуле не важливе. Натомість сучасність інструменталізується задля майбутнього – для того й дано ті десять заповідей. Найважливішим є майбутнє «на лоні Авраамовому».

Тут аж ніяк не оминеш парадигми, заданої Христом – «смертю смерть поправ». Його чином є жертва, але не героїчний чин воїна-вікінга, а жертва як упокорення. Не дивно, що всі, хто задивлений у минуле, у «золоту еру» предків, неминуче стають супротивниками Спасіння через упокорення, творення на поразках.

Пантеон поганських богів і є пантеоном інтелектуальних та політичних середовищ, які апелюють до спільного минулого – духа землі («священної», «споконвічної») території, місця), духа предків (роду, племені, народу), культури (мови, пісні, звичаїв і т. д.). Пантеон поганських богів, який секуляризувався до «пантеону національних героїв», і є пантеоном усіх традиціоналістів, консерваторів та націоналістів – людей землі та крові.

Натомість ті, хто апелює до віри чи розуму, до профетичних, відкритих до майбутнього релігій чи у їхній світській формі – до просвітництва, космополітизму, громадянства світу мусять опиратися на цілком інший пантеон, «пантеон мучеників чи подвижників». «Пантеон мучеників духа» (юдейських, християнських та мусульманських святих), який у Просвітництві секуляризується до «пантеону геніїв світу», і є пантеоном усіх справді віруючих, а також, як не парадоксально, людей Просвітництва, космополітів, (як-от Іммануїл Кант (*Immanuel Kant, 1724–1804*) та Фрідріх Гьольдерлін (*Johann Christian Friedrich Hölderlin, 1770–1843*)) та громадян світу.

Для традиціоналістів, консерваторів та націоналістів «золота ера» була в минулому. Тому вони на неї і зорієнтовані. Для українців – це мітичні часи Аскольда і Дира, уже історичні часи Русі з її часто мітологізованими князями, легендарні часи Козаччини, героїзовані часи Визвольних змагань XX ст. (УНР, ЗУНР, Карпатської України, УПА).

Традиціоналісти, консерватори й націоналісти намагаються зберегти й навіть відтворити в сьогоденні ті цінності, які, як вони гадають, є «втраченими», «забутими»,

«упослідженими» цінностями землі та предків. Хоча насправді ці цінності так само здебільшого сконструйовані нещодавно. Звідси всі ці спроби «відродити» козацтво, національні звичаї, національну етнізовану культуру взагалі (всі ці милі нам *Коляди, Гагілки, Гаївки, Івани Купали* і т. д.). Звісно, що двічі в одну й ту ж річку ввійти не вдасться. Для наших предків усі ці дійства не були етнографічними театралізованими постановками, а таїнствами, метафізичними актами. Та старі боги померли. Цих таїнств не повториш. Хоча спроби робляться. І знову ж – найбільш потужною спробою повернення таїнств неопоганства була нацистська консервативна революція (*ре-волюція як по-вернення*) у Німеччині. Нацисти зробили відчайдушну спробу наповнити свій етнотеатр, що покликався на германських предків та богів, духом. Чого варті хоча б ритуали, практиковані Орденом SS у замку Вевельсбург (*Wewelsburg*). Але навіть на побутовому рівні вони пробували вводити у звичаєву культуру неопоганські ритуали ініціації дітей, укладання шлюбу, похорону. Та попри всю німецьку відсутність гумору нічого з цього не вийшло. Не так, звичайно, смішно, як комуністичні «звездини» та «октябрини» – щось на кшталт хрещення немовлят.

Складне парадоксальне мислення у відповідності з парадигмою «Смертю смерть поправ» посполитим традиціоналістам не доступне, або вони його переосмислюють на свій героїчний штиб. Особливо традиціоналістам, не втаємниченим у пошуки витоків буття. Хоч це не означає, що вони не нестимуть кошички з крашанками та кільцями ковбаски до церков на Великдень.

Звичайно, традиціоналістами є не тільки націоналісти чи нацисти, але й інтелектуальні консерватори, які свідомо чи несвідомо пробують подолати дві основні духовно-інтелектуальні підвалини європейського світу – спадок профетичного монотеїзму (чин Христа) та спадок Посвітництва (раціоналізм). Найбільше зусиль у цьому напрямку доклали такі традиціоналісти і, відповідно, консерватори, як Фрідріх Ніцше (*Friedrich Wilhelm Nietzsche, 1844–1900*) з його критикою християнства та Мартін Гайдеггер з його відчайдушною спробою прорватися до джерел первинного поганського мислення давніх греків. Вони та їх послідовники здійснили найбільш серйозну спробу продертися через пізніші нашарування до «первісних цінностей», сенсу втраченої істини, до буття як такого, до інтелектуальної та духовної «золотої ери» людства. Важко відмовити їм у симпатії – зусиль такої сили за останні кілька століть рівних не було.

Однак, зондуючи минуле, вони, здається, не зауважили одного парадокса. А саме: традиціоналіст та консерватор попри все мусить бути відкритим не лише до минулого та його цінностей, але й до майбутнього. Бо якщо цієї відкритості до майбутнього немає, то тратить сенс і зондування минулого. Можливо, це і є джерелом печального нігілізму Ніцше та арелігійності Гайдеггера.

Отож назвемо людей, що спрямовані в минуле, *традиціоналістами*.

Хоча до їх числа можна зарахувати таких блискучих мислителів, як Жозеф де Местр (*Joseph de Maistre, 1753–1821*), Луї Габріель Бональд Амбруаз (*Louis-Gabriel-Ambroise de Bonald, 1754–1840*), Франсуа Рене де Шатобріан (*François-René de Chateaubriand, 1768–1848*), Антуан Фабр д'Оліве (*Antoine Fabre d'Olivet, 1767–1825*), Рене Генон (*René Guénon, 1886–1951*), Юліус Евола (*Julius Evola, 1898–1974*), Мірча Еліаде (*Mircea Eliade, 1907–1986*), Герман Вірт (*Herman Wirth, 1885–1981*), Алєн де Бенуа (*Alain de Benoist, 1943*), Тітус Буркхардт (*Titus Burckhardt, або Ibrāhīm 'Izz al-Dīn, 1908–1984*), Фрїтьоф Шуон (*Frithjof Schuon, 1907–1998*), Клаудіо Мутті (*Claudio Mutti, 1946*) ets.

Спадкоємці духовно-інтелектуальних нуртів, як-от вірні профетичних релігій, спрямовані не в минуле, а до «кінця світу», до «виповнення часів», коли *«небо відійде, мов книга-сувій звиваний»* (Апокаліпсис, 6, 14). Їх історія – це історія майбутнього Спасіння. І пророки, які й є провозвісниками цієї благої вістки, пророчать тільки майбутнє. На очікуванні майбутнього й підготовці до нього й базуються всі профетичні релігії. При цьому очікування значною мірою полягає, якщо не в нехтуванні минулим і навіть сьогоднішнім, то в їх інструменталізації, бо все сьогоднішнє – *«марнота марнот – геть усе марнота»* (Еклезіаст, 1.1). Профетичні релігії перевертають світ поган із ніг на голову, ставлять абсолютно абсурдні з їхньої точки зору передумови Спасіння. Бо що для юдейських націоналістів-зелотів, які боролися проти римлян, може означати парадоксальна вимога *«якщо тебе вдарили по одній щоці – підстав іну»* або «Нагорна проповідь» Христа *«Блаженні вбогі духом, бо їхнє є Царство Небесне. Блаженні засмучені, бо вони втішаються. Блаженні сумирні, бо вони успадкують землю. Блаженні голодні і спрагли на правду, бо вони наситяться. Блаженні милостиві, бо вони помилювані будуть. Блаженні чисті серцем, бо вони Бога побачать. Блаженні миротворці, бо вони синами Божими назвуться. Блаженні гнані за правду, бо їхнє є Царство Небесне...»* (Матв., 5–7). Для них – це повний абсурд. Для тогочасного й сьогоднішнього поганина, звичайно ж, повністю сприймається максима Старого Заповіту *«око за око – зуб за зуб»* (Вихід, 21, 12, 24).

Назвемо людей, що так чи інакше очікують на «виповнення часів», *есхатологістами*.

До цього інтелектуального нурту в нові часи можна віднести Блеза Паскаля (*Blaise Pascal, 1623–1662*), Фрідріха фон Шеллінга (*Friedrich Wilhelm Joseph von Schelling, 1775–1854*), попередників екзистенціалізму Сьорена К'єркегора (*Søren Aabye Kierkegaard, 1813–1855*), Мігеля де Унамуно (*Miguel de Unamuno y Jugo, 1864–1936*), власне екзистенціалістів Габрієля Марселя (*Gabriel Honoré Marcel, 1889–1973*), Мартіна Бубера (*Martin Buber, 1878–1965*), Льва Шестова (*властиво Єзуда Лейб Шварцман, 1866–1938*), Ніколая Бердяєва (*Николай Александрович Бердяев, 1874–1948*), французьких персоналістів Еммануеля Муньє (*Emmanuel Mounier, 1905–1950*), Моріса Гюстава Недонселя (*Maurice Nédoncelle, 1905–1976*), Жана Лакруа (*Lacroix, Jean, 1900–1986*), німецьких протестантів діалектичних теологів Карла Барта (*Karl Barth, 1886–1968*), Пауля Тілліха (*Paul Johannes Tillich, 1886–1965*), Рудольфа Бульмана (*Rudolf Karl Bultmann, 1884–1976*) *ets.*

Задля об'єктивності слід відзначити, що й держави, засновані на профетизмі та спрямовані до майбутнього, нам не завжди імпонують. У найчистішому вигляді це різного роду теократії. Сьогодні найбільш показовою теократією є Ісламська республіка Іран. Хоча є держави більш помірковані – головню у світі ісламу, який динамічно розвивається. Але не тільки, у Латинській Америці християнство переживає якусь нову історію. Ще не відомо, що з цього вийде, однак це явно не стагнація. Так само і США можна частково вважати країною, яку заснували і в якій істотну роль відіграють саме спрямовані у такий спосіб у майбутнє політичні еліти – головню новітні протестанти.

До майбутнього розвернутий і інший інтелектуальний нурт, що пов'язаний з раціоналізмом та Просвітництвом. Спасіння у Христі він підмінив на спасіння через раціональне вдосконалення світу та людини у майбутньому. Це свого роду перенесення «лона Авраамового» на землю. Хоча теж у майбутнє. Різні інтелектуальні, мистецькі та політичні середовища представляють це майбутнє по-різному. І цими

спадкоємцями є і власне раціоналісти-просвітники (*Les Lumières*), і демократи у найширшому сенсі слова, і класичні ліберали, і соціалісти, і навіть комуністи. Назвемо їх *post-просвітниками*.

До них можна віднести власне просвітників Рене Декарта (*René Descartes, 1596–1650*), Готфріда Вільгельма Ляйбніца (*Gottfried Wilhelm von Leibniz, 1646–1716*), Шарля-Луї Монтеск'є (*Charles-Louis de Montesquieu, 1689–1755*), Вольтера (*Voltaire, справжнє ім'я François Marie Arouet, 1694–1778*), Дені Дідро (*Denis Diderot, 1713–1784*), Девіда Г'юма (*David Hume, 1711–1776*), Жан-Жака Руссо (*Jean-Jacques Rousseau, 1712–1778*), Поля Анрі Гольбаха (*Paul Heinrich Dietrich Baron von Holbach, 1723–1789*), Бенджаміна Франкліна (*Benjamin Franklin, 1706–1790*), Томаса Джефферсона (*Thomas Jefferson, 1743–1826*). Але також і їх послідовників – Іммануїла Канта (*1724–1804*), Ісаака Ньютона (*Sir Isaac Newton, 1643–1727*), Адама Сміта (*Adam Smith, 1723–1790*), Вольфганга Амадея Моцарта (*Joannes Chrysostomus Wolfgang Theophilus Mozart, 1756–1791*), Йогана Вольфганга фон Гете (*Johann Wolfgang von Goethe, 1749–1832*), Людвіга ван Бетховена (*Ludwig van Beethoven, 1770–1827*), Алексіса де Токвіля (*Alexis-Charles-Henri Clérel de Tocqueville, 1805–1859*), Карла Маркса (*Karl Marks, 1818–1883*). І вже сьогодні – Юргена Габермаса (*Jürgen Habermas, 1929*) ets.

Держави, засновані на цих засадах, видається, найбільш успішні. Як-от США, більшість держав ЕС. Але є держави, які засновані *post-просвітниками*, наприклад, комуністами у всіх їхніх відмінах, які не викликають ніякої симпатії. Варто згадати хоча б СРСР часів Йосифа Сталіна (*Йосиф Джугашвілі, იოსებ ჯუღაშვილი, 1878–1953*), Китай часів Мао-Дзедуну (*1893–1976*), Камбоджу часів Пол-Пота (*Salot Sar, 1925–1998*) і сьогоднішню Північну Корею, якою править династія «червоних імператорів» Кімів (*Кім Ір Сен, 김일성, 1912–1994, Кім Чен Ір, 김정일, 1941–2011, Кім Чен Ин, 김정은, 1983*).

Для есхатологів, які спрямовані в майбутнє й відштовхуються від етосу жертви, опорою може слугувати й відмова, і поразка. Це – жертва Христа як відкуплення гріхів та передумова Спасіння, але також і трагедія Голодомору. Жертва Христа об'єднала всіх живих: він не лише відкупив, але й об'єднав усіх нас своєю кров'ю. Голодомор теж об'єднав нас, але вже як українців, як тих, проти кого насамперед і був спрямований. Але Голодомор і об'єднав нас із людьми загалом, бо він, як і Голокост, – це не лише злочин проти одного з народів, а і злочин проти людей загалом. І не лише тому, що, попри спрямований проти євреїв Голокост, у нацистських таборах нищили не лише євреїв, не тому, що при Голодоморі гинули не лише українці. Навіть якщо б там були тільки євреї та українці, це все одно були б злочини проти всього людства. Голодомор відкупив нас, хоч це й не була добровільна жертва. Голодомор парадоксальним чином освятив відродження України, духовно й морально заклав неминучість Незалежності. Так, це парадокс для банального мислення. Так, це метафора. Та жертва і трагедія відкрила для українців як спільноти їхнє майбутнє. І тому неправі ті, хто каже, що незалежність упала на Україну випадково. Зовсім ні – «смертю смерть поправ».

Якщо говорити про Україну, то її есхатологічний духовно-інтелектуальний нурт теж має свій «пантеон жертв». Для України тими, хто «смертю смерть поправи», є й Тарас Шевченко, і Маркіян Шашкевич (*1811–1843*), і Леся Українка (*1871–1913*), і Митрополит Андрей Шептицький (*Роман Марія Александр Шептицький, 1865–1944*), і бл. Омелян Ковч (*1884–1944*), і, можливо, Гія Гонгадзе (*1969–2000*).

Цей «пантеон жертв», попри все, що будуть говорити, явно чи не явно проти-стоїть «пантеону національних героїв» – від князя Володимира до Степана Бандери та Романа Шухевича. Це два підходи і два різні пантеони.

Протистояння відбувалося і в минулому, коли ідеолог українського націоналізму Дмитро Донцов (1883–1973) відмовляв Тарасу Шевченкові чи Митрополиту Андрею права на місце в національному пантеоні. Дуже показовим є ставлення новітніх неонаціоналістичних середовищ, як-от ВО Свобода, до того ж Митрополита Андрея і особливо до найбільш морально чистої жертви – греко-католицького пароха з Перемишлян під Львовом блаженного Омеляна Ковча (1884–1944). Капелан Українських Січових Стрільців у часи Визвольних змагань 1918–1920 рр., під час Другої Світової війни, рятуючи євреїв, здійснив неймовірний чин: він залишився зі своєю паствою, яка шукала порятунку в його церкві, перемишлянськими євреями, до кінця. Коли їх повезли до нацистського табору смерті у Майданеку на знищення, він пішов із ними до печі крематорію. Пішов вільною волею. Не допомагали ніякі вмовляння, навіть прохання Митрополита Андрея.

Чи варто згадувати у цій статті такі формації, як ВО Свобода? Напевно, ні. Бо ж вона не є полемічною. Тим паче дуже промовистим є той факт, що успадкованою від попереднього складу Львівської обласної ради відзнаки імені Омеляна Ковча за весь час перебування при владі в раді ВО Свободи жодного відзначення не відбулося. Позиція більш, ніж зрозуміла, і з їхнього боку виправдана. Це конфлікт світоглядний. І не тільки тому, що Ковч рятував євреїв. Просто не співпадають картини світу. Бл. Омелян Ковч, йдучи до печі крематорію, будував майбутнє. Натомість традиціоналісти, а втім і така їхня провінційна відміна, як ВО Свобода, задивлені в минуле. Що, зрештою, теж має право на існування.

У зрілому, і, що головне, толерантному суспільстві мають право на життя всі інтелектуальні та політичні нурти. Потрібні і традиціоналісти, і консерватори, навіть консерватори наближені до націоналізму (прошу не плутати з нацистами), але так само мають право на існування й есхатологісти, профетисти, і post-просвітники (хоча й тут є свої ексцеси).

У реальній політиці ці нурти майже не бувають чистими. Люди не зовсім усвідомлюють, що поєднати лід та вогонь неможливо, якщо вони справжні. Можливо тільки тоді, коли і те, й інше є чистою профанацією. Так воно і є в нашій актуальній політиці. Тому ми зовсім не дивуємося, коли цілі політичні середовища називають себе націонал-демократами, націонал-комуністами, націонал-соціалістами, соціал-націоналістами, націонал-християнами чи християнськими націоналістами. Усе це дивні оксюморони. Але це зі світоглядної та формальної точки зору. Із точки зору політичної доцільності, яку краще називати політиканством, усе це не цілком життєздатне. Не лише посполиті громадяни чи члени політичних партій, але й політичні лідери рідко задумуються над абсурдністю цих дефініцій. Їх алогізм їм не муляє. Вони просто вішають на свої політичні проекти еkleктичні шильди, що складаються з наборів позбавлених сенсу слів. Головне, щоб ці покручі подобалися виборцям. А чи можна реалізувати програми, які вони окреслюють, то це нікого не цікавить. Бо ж мета наших сьогоднішніх політиків – не відстояти чи реалізувати якусь світоглядну концепцію, якусь картину світу, якесь бачення минулого чи майбутнього, а виграти вибори і по вуха та з насолодою зануритися у сьогодні.

Суть цих моїх зауваг до такої розгалуженої теми полягає в тому, щоб не лише зробити декілька кроків до прояснення духовно-ідеологічних підстав нашого суспільно-політичного життя, але й показати, що духовно-ідеологічний ландшафт сьогоднішньої України не є унікальним і укладається в загальносвітові тренди. А з іншого боку, підкреслити, що для успішного функціонування всякого сучасного європейського суспільства потрібна наявність обох тенденцій. Найбільшою проблемою для такої європейської та все ж національної держави з поліетнічним, різномовним, багато-конфесійним суспільством, як Україна, може стати домінування одного з цих способів мислення та діяння. Найкращим варіантом, варіантом непослідовним, еkleктичним, є конкуренція цих обох способів бачення щодо того, на якому фундаменті варто розбудовувати сучасну українську політичну націю. Має право на існування та своє місце й тенденція, яка охороняє минуле, підтримує культуру, національну ідентичність. Але так само має право на існування та своє місце й тенденція, що відкрита до майбутнього, яка дозволяє відкритися до людства, до універсальності, до модерності, відкритися до раціональності й, зрештою, – до Спасіння.

25 лютого 2012, Київ

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТА

УДК [821.161.2-6БОБЕРСЬКИЙ:061.237(477.83-25)]"1936"

Андрій СОВА

«ЩИРИЙ ПРИВІТ З ХІ ОЛІМПІЙСЬКИХ ВСЕСВІТНИХ ЗМАГАНЬ В БЕРЛІНІ!» – З НЕВІДОМОГО ЛИСТУВАННЯ ІВАНА БОБЕРСЬКОГО ТА КЕРІВНИЦТВА УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА «СОКІЛ-БАТЬКО»

Опубліковано три листи, які висвітлюють стосунки Івана Боберського (1873–1947) та керівництва українського товариства «Сокіл-Батько» у Львові. Вони подають інформацію про ХІ літні Олімпійські ігри в Берліні, проведені з 1 серпня до 16 серпня 1936 р., та викуп великої земельної ділянки у Львові для облаштування руханково-спортової площі «Сокола-Батька» («Українського Городу»). Хронологічні межі листів – серпень–грудень 1936 р.

Ключові слова: Іван Боберський, українське товариство «Сокіл-Батько», руханково-спортова площа («Український Город»), ХІ літні Олімпійські ігри в Берліні.

Багата епістолярна спадщина професора Івана Боберського ще не стала предметом окремого вивчення українських науковців. В радянський період на цю тему було накладено табу, а з проголошенням незалежності України розпочався процес повернення імені Івана Боберського. Численні семінари, конференції та публікації сприяли цьому. Однак листування професора зазвичай залишалося поза увагою науковців. Лише зрідка у їхніх працях можна було знайти поклики на окремі листи Івана Боберського. Виняток становить публікація Юрія Тимошенка, де він проаналізував 48 листів до старшини Союзу українських сокільських організацій за кордоном (його головний осідок був розташований у Празі), які датовані 1932–1939 рр. і зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань України¹.

За роки незалежності України зроблено лише незначні кроки в оприлюдненні епістолярію Івана Боберського. Отець Юрій Мицик опублікував шість його листів до історика Михайла Грушевського (датовані 16 квітня 1913 р., 25 липня 1913 р., 4 серпня 1913 р., 8 серпня 1913 р., серпнем 1913 р., 30 серпня 1913 р.)² та три листи Івана Боберського до протестантського пастора, одного з визначних діячів української діаспори в Канаді Івана Роберта Ковалевича (25 вересня 1923 р., 1 вересня 1935 р., 21 грудня 1936 р.)³. Один лист

¹ *Тимошенко Ю.* Невідома епістолярна спадщина Івана Боберського / Ю. Тимошенко // Часопис української історії / [за ред. А. П. Коцура]. – Київ, 2014. – Вип. 28. – С. 47–54.

² *Мицик Ю.* З листів до Михайла Грушевського / Ю. Мицик // Український історик. – Нью-Йорк; Київ; Львів; Торонто; Париж, 2002. – Ч. 1–4 (152–155). – С. 495–498.

³ Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вжив: у 10 т. / [за ред. Ю. Мицика]. – Київ: Вид. Дім «Кисво-Могилянська академія», 2006. – Т. 3 / упоряд.: Ю. Мицик, Л. Іваннікова. – С. 207–209; *Мицик Ю. А.* Два незнаних листи Івана Боберського / Ю. А. Мицик // Магістеріум. Історичні студії. – Київ: НаУКМА, 2015. – Вип. 54. – С. 87–91.

В'ячеслава Липинського до Івана Боберського, датований 29 квітня 1924 р., знаходимо в першому томі архівної серії повного зібрання творчої спадщини В. Липинського⁴. Два витяги з листів Івана Боберського до діяча українського сокільського руху в Чехословаччині Миколи Масюкевича (26 квітня 1934 р.) та старшини Союзу українських сокільських організацій за кордоном (14 травня 1934 р.) містяться у збірнику документів і матеріалів про українську політичну еміграцію 1919–1945 рр.⁵.

Автор цієї статті опублікував три листи Івана Боберського до Олександра Тисовського (2 липня 1912 р., 15 серпня 1914 р., 22 серпня 1915 р.)⁶ та шість листів, що висвітлюють взаємини Івана Боберського та керівництва українського товариства «Сокіл-Батько» у Львові у 1920-х – початку 1930-х років (20 вересня 1927 р., 6 березня 1928 р., 22 червня 1928 р., не раніше, ніж 4 травня 1928 р. (два листи), 26 жовтня 1931 р.)⁷. Отож, листування Івана Боберського ще чекає скрупульозного опрацювання та введення до наукового обігу.

Увазі читача пропонуємо три листи, виявлені у фонді 312 «Українське спортивне товариство “Сокіл-Батько”, м. Львів» Центрального державного історичного архіву України у Львові. Два листи Івана Боберського та лист старшини товариства «Сокіл-Батько» подають інформацію про XI літні Олімпійські ігри в Берліні, проведені з 1 серпня до 16 серпня 1936 р., та процес викупу великої земельної ділянки у Львові для облаштування руханково-спортової площі «Сокола-Батька» («Українського Городу»)⁸. Датовані вони 8 серпня, 17 серпня і 29 грудня 1936 р. Це час, коли Іван Боберський проживав у словенському Тржиці (тоді Югославія) та у лютому побував як журналіст на IV зимових Олімпійських іграх у Гарміш-Партенкірхені⁹, а у серпні 1936 р. – на XI літніх Олімпійських іграх у Берліні.

На означення Олімпійських ігор сучасності, які відбувалися в Берліні, Іван Боберський у публікаціях та листах використовував свою термінологію: «Олімпійські Змагання», «Олімпійські Літні Змагання», «Олімпійські Ігрища», «Олімпійські Всесвітні Змагання», «Всесвітні Олімпійські Змагання», інколи «Олімпійський Здвиг». Слово «Ігрища», яке чи не найбільше вживав тоді Іван Боберський, трапляється у

⁴ Листування В. Липинського / [ред.: Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін.] – Київ: Смолоскип, 2003. – Т. 1. – С. 216.

⁵ Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали / [Ю. А. Левенеч (співгол.), В. А. Смолій (співгол.), В. М. Литвин, В. С. Лозицький та ін.; упоряд.: В. С. Лозицький (керівник), О. В. Бажан, С. І. Власенко, А. В. Кентій]. – Київ: Парламентське вид-во, 2008. – С. 500–501.

⁶ Сова А. «Вічно читаємо про війну з усіх боків». З листів Івана Боберського до Олександра Тисовського / А. Сова // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника: зб. наук. праць; редкол.: М. М. Романюк (гол. ред.) та ін. – Львів, 2016. – Вип. 8 (24). – С. 203–216.

⁷ Сова А. «Маю много роботи і пишу коротко». З невідомого листування Івана Боберського та старшини українського товариства «Сокіл-Батько» / А. Сова // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника: зб. наук. праць; редкол.: М. М. Романюк (гол. ред.) та ін. – Львів, 2017. – Вип. 9 (25). – С. 502–513.

⁸ Докладніше див.: Сова А. «Маю много роботи і пишу коротко...» – С. 502–513.

⁹ Докладніше див.: Сова А. Олімпійська тематика в творчій спадщині Івана Боберського (на прикладі IV зимових Олімпійських ігор у Гарміш-Партенкірхені 1936 року) / А. Сова // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич: Посвіт, 2017. – Спецвипуск III. – С. 203–214.

період існування Русі¹⁰. На початку ХХ ст. він, як голова українського гімнастичного товариства «Сокіл-Батько», дав поштовх для проведення спортових змагань українців, що отримали назву «Запорожські Ігрища». Перші такі змагання відбулися 15–16 жовтня 1911 р., другі – 29 червня 1914 р. у Львові. З того часу літні та зимові «Запорожські Ігрища» як прообраз Олімпійських ігор сучасності проводили в Галичині впродовж наступних двох десятиліть.

Виявлене листування є, без сумніву, частиною цікавої та унікальної епістолярної спадщини. Воно проливає світло як на життєвий шлях Івана Боберського в діаспорі, так і на чимало подій та явищ української та європейської історії міжвоєнної доби.

В опублікованих листах збережено мову та правопис оригіналу.

№ 1

Лист Івана Боберського до старшини товариства «Сокіл-Батько» у Львові
8 серпня 1936 р.

[печатка]¹¹

п. т.
«Сокіл-Батько»
вулиця Руська 20.
Lwow
Polen

8.VIII.1936 Берлін!

Щирий привіт з ХІ Олімпійських Всесвітніх Змагань в Берліні! Здоровля, силу, витривалість, співпрацю можна впоїти в нарід лише при допомозі тілесного виховання молоді. –

Гаразд!

/Іван Боберський/
/Микола Масюкевич/¹²

*ЦДІАЛ України. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 34–34 зв.
Оригінал. Рукопис.*

¹⁰ Тимчак Я. Особливості військово-фізичного виховання в Україні (з найдавніших часів до ХІІІ ст.) / Я. Тимчак // Спорт і національне відродження: матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Спорт і національне відродження», присвяченої 120-літтю від дня народження професора Івана Боберського, 14–15 жовтня 1993 р. – Львів, 1994. – Част. 1. – С. 98–101.

¹¹ Лист завірений печаткою товариства «Сокіл-Батько» у Львові. Відбиток чорнильний, фіолетовий, прямокутний, без зображення. Легенда: «“СОКІЛ-БАТЬКО” прийшло дня [вписано від руки – 14]36. – А. С.]. Ч. прот. [вписано від руки – 1723/36. – А. С.]. полагоджено ...».

¹² Микола Масюкевич поставив лише автограф під текстом, який написав Іван Боберський.

№ 2

Лист старшини товариства «Сокіл-Батько» у Львові до
Івана Боберського

17 серпня 1936 р.

1752/36

17. серпня 1936.

Високоповажаний Побратим
Проф[есор] І[ВАН] БОБЕРСЬКИЙ

в Тржич.

В[исоко]поважаний Побратиме.

Картку-привіт із XI. Олімпійських Змагань у Берліні ми одержали, за яку складаємо оцим ширу подяку.

Обставини так зложилися, що «Сокіл-Батько» не міг вислати на жаль своїх представників, щоби придивитися взірцевій організації олімпійських ігрищ в Берліні.

Усю увагу мусіли ми в теперішньому часі зосередити в ділянці збереження для нашої нації в цілості «Українського Городу». Ми рішили, згідно з Вашими словами, покінчити цей марафонський біг та дійти побідно до мети.

Приготовляємо на першого видачу спеціального т[ак] зв[аного] олімпійського числа «Сокільських Вістей», щоби й наших соколів запізнати зі станом тілосправности народів світу. І тут маємо до Вас велике прохання. А саме просимо о ласкаве надіслання нам невеликого репортажу із світових змагань, яким Ви мали змогу приглянутися¹³. Колиб цей репортаж міг доторкатися передусім руханкових вправ і змагань на приладах, ми булиб Вам особливо зобов'язані.

Маємо повну віру, що не відмовите нашому проханню за що будемо Вам дуже вдячні.

ГАРАЗД

За Старшину:

голова¹⁴

справник¹⁵

*ЦДІАЛ України. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 35–35 зв.
Копія. Машинопис.*

¹³ Невелика замітка Івана Боберського про XI літні Олімпійські ігри в Берліні була надрукована на сторінках часопису у вересні 1936 р. Див.: *Боберський І. Наша участь на Олімпійських Ігрищах / І. Боберський // Сокільські Вісти. Орган українського сокілства (Львів). – 1936. – Вересень. – Ч. 9.*

¹⁴ Головою товариства «Сокіл Батько» з 22 квітня 1934 р. до вересня 1939 р. був Михайло Хроноват.

¹⁵ Справником товариства «Сокіл Батько» на той час був Є. Благітка.

№ 3

Лист Івана Боберського до старшини товариства «Сокіл-Батько» у Львові¹⁶

29 грудня 1936 р.

*Пише: Tržič, Juhoslavija, vila ob bregu, Iwan Boberskyj, 29.XII.1936.**Одержує: Львів, вул. Руська 20, П. Т. «Сокіл-Батько»¹⁷*[печатка]¹⁸*Світле Товариство –*

Ваше письмо в справі опису Олімпійських змагань одержав я і ви могли доглянути дещо моїх описів в «Ділі», де вони мали звернути увагу ширшої публіки на руханку і змаг¹⁹. Сподіюся, що ще знайду час написати жмут вражінь для «Сокільських Вістей». Олімпійське число вийшло добре і на таким малім місці годі помістити більший огляд²⁰.

Одержав я також друге письмо, яке повідомляло, що світле товариство вислало просьби на шість адрес до Канади і до Америки. Залучаю тут відбитки моїх письм до д-р Івана Оробка в Едмонтоні і до «Українського Народного Союзу» в Джерзи Ситі, Нью Джерзи, Зєдинені Держави²¹.

Інші відбитки вишлю в слідуєчім листі, щоб посилка не була за груба і не звертала уваги високої влади. Загальні збори товариств відбуваються звичайно при кінці січня або в лютім. Я пописав мої листи в тих днях, щоб прийшли перед зборами. Крім того вислав я до всіх адресатів числа «Діла», де були оголошені списи грошей на закупно землі. Це на те, щоб переконались, що справа є на порядку деннім.

Товариства в Канаді і Америці в постійній облозі через всяких прошак. Ось тепер заїхав до Канади професор Іполіт Бочковський. Відбув відчити про Академію в Подебрадах і зібрав 3.000 долярів. Однак Академію піддержує і оплачує чеський уряд і ця збірка в наших тяжких часах повинна була пійти радше на закупно землі під Український Город або на Рідну Школу. Але українці є нарід мягкого, нерозважного

¹⁶ Тут і далі дописані слова в документі виділені курсивом.

¹⁷ Тут і далі виділення у тексті Івана Боберського.

¹⁸ Лист завірений печаткою товариства «Сокіл-Батько» у Львові. Відбиток чорнильний, фіолетовий, прямокутний, без зображення. Легенда: «“СОКІЛ-БАТЬКО” прийшло дня [вписано від руки – 31.XII. – А. С.]. Ч. прот. [вписано від руки – 2575/36. – А. С.]. полагоджено ...».

¹⁹ Йдеться про такі публікації Івана Боберського: *Боберський I*. Вісти з Олімпіади. Як виглядає олімпійський стадіон. Олімпійські одяги поодиноких дружин / І. Боберський // Діло (Львів). – 1936. – 8 серпня; *Його жс*. Одно пополудне на Олімпіади / І. Боберський // Діло. – 1936. – 13 серпня; *Його жс*. Жіноча руханка на Олімпіади. Німеччина добуває золоту медалю / І. Боберський // Діло. – 1936. – 18 серпня; *Його жс*. Олімпійські мигунці. I. Вершники. II. Шерм / І. Боберський // Діло. – 1936. – 22 серпня; *Його жс*. Олімпійські мигунці. III. Гаківка. IV. Бокс / І. Боберський // Діло. – 1936. – 23 серпня.

²⁰ Йдеться про видання: Сокільські Вісти. Орган українського сокільства. – 1936. – Вересень. – Ч. 9. На першій сторінці часопису поміщено світліну, на якій зафіксовано професора Івана Боберського та Миколу Масюкевича під час перебування на XI літніх Олімпійських іграх у Берліні.

²¹ Сполучені Штати Америки.

серця. Приїде хтось, зайойкає, так даємо, щоб не зойкав, а не думаємо зимно і розважно, котра ціль є солідна і творить підставу до дальшого важного діла. Жертвенність правдива стоїть у нас низько. Ми не жертвенні. Колиб кождий дав малу пайку що року, ми творилиб великі діла і могли наперед обчислити, що маємо виконати і в який спосіб виконати. Всі датки, – які вони нужденні, – йдуть без пляну і розваги.

Дорогі побратими позволять, *коли пригадаю*, що кождому приходить *на думку*, що члени «Сокола-Батька» у всіх вітях (філіях) повинні виробити в собі честилубивість щоб своїми малими але правильними датками сплатити майдан у Львові, та ще покупити дальші майдани по других місцевостях.

Всі віті (філії) малиб списати поіменно своїх членів²² і прислати спис до «Сокола-Батька». Тут референт закупна землі мавби пильнувати, щоб впливали датки правильно що року від кождого члена в кождім гнізді.

«Сокільські Вісти» моглиб вигадувати ріжні способи і заохоти до закупна землі. Влада хоче, щоб земля перейшла в руки вязничних сторожів. Так є добра нагода розбудити заїлість до спротиву, розуміється, тактовними, законно можливими способами. Чи не можнаби допроводити до цього, що кождий член був виказаний, що зложив свою пайку на закупно землі при кождім члені, що ще не зложив нічого, щоб було порожнє місце. Не треба робити ніяких заміток, лише касово констатувати брак вплаченої пайки.

Я переслав був світлому товариству даток на розсилку відозв до громадян, які ще не дали нічого на закупно землі. Чи удалось дорогим побратимам приступити до виконання і до розіслання таких відозв?

Булоб добре мати перегляд на ціле громадянство, хто до тепер дав, коли дав, і кілько дав, щоб пляново просити дальше людий. Нехай кождий посідає кусень львівської землі і має посвідку на це, що здобув шматок Львова.

З Новим Роком пересилаю ширі желання, залізного спокою та послідовности в роботі.

Привіт від словінських гір.

Гаразд...²³ Іван Боберський

29.XII.1936.

/Іван Боберський/

Велика шкода, що не удалося вислати світлини і карти на виставу в Берліні. Вже трийцять світлин булоб дало підставу до статей і розголосу, якого були «Соколови-Батькови» позавидували всі товариства. Цей розголос бувби приніс хосен також загально українському питанню і викликав вдячність громадянства, яке спішилосяби тоді із закупном землі у Львові, на якій малиб «Соколи» рости в силу.

ББ.²⁴

/Іван Боберський/

*ЦДДАЛ України. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 37–37 зв.
Оригінал. Машинопис.*

²² Тут і далі підкреслення у тексті Івана Боберського.

²³ Так у тексті.

²⁴ Криптонім Івана Боберського.

«Наша участь на Олімпійських Ігрищах» – стаття Івана Боберського, опублікована у вересні 1936 р. у львівському часописі «Сокільські Вісти»

В цьогорічних всесвітніх змаганнях взяли українці теж участь, бо рішилися допровадити закупівлю землі під Український Город у Львові до кінця. Українці здобудуть золоту медаль у змаганнях, за свій власний майдан для виховання здорової, згідливої, витривалої і смілої молоді, коли кожний українець, старий і молодий чоловік і жінка, хлопець і дівчина постараються стати власником якнайбільшого клаптика землі, потрібного під український стадіон у столиці князя Льва.

Щоб заслужити собі на золоту медаль, слід щиро напружити свої сили, а не лінуватись.

Як можна заслужити собі золоту медаль на Всесвітніх Олімпійських Змаганнях, коли багатші і визначніші українці купують від себе малесенький шматочок землі, гейби відчипний шматок хліба чужому жебракові, а не на добування золотої медалі серед народів світа для себе самих. Чоловік, що може дати п'ятьсот золотих, кладе тільки п'ять!

В такий спосіб не здобудеться ніякої медалі, навіть оловяної до мотузка на мішок.

Хто стоїть на переді, повинен давати приклад другим.

Всі народи дбають під цю хвилину щиро про виховання ліпшого покоління і бачать у вихованню тілесної сили своєї молоді запоруку безпечної будучности нації. Постараймося про це й ми, щоб молодь набрала прикмет, які їй потрібні. Успіх залежить тільки від нашої доброї волі. Ніхто не заборонить нам купити 20 квадратних метрів землі, замість одного метра.

Коли заможніші товариства і поодинокі заможніші люди будуть купувати землі тільки за 5 злотих, а звичайні товариства і особи не куплять навіть за півтретя золотого, **тоді здобудемо золоту медаль не тепер, але за один мільон триста тисяч і двіста двацять чотири роки.**

Українці в Європі здобувають олімпійську золоту медаль за купом землі під український стадіон.

Публікується за виданням: *Боберський І. Наша участь на Олімпійських Ігрищах // Сокільські Вісти. Орган Українського Сокільства. – Львів, 1936. – Вересень. – Чис. 9. – С. 4.*

Andriy Sova. «Sincere greetings from the XI Olympic World Competitions in Berlin!» – from an unknown correspondence of Ivan Boberskiy and the leadership of the Ukrainian Society «Sokil-Batko».

Three letters were published covering the relations between Ivan Boberskiy (1873–1947) and the leadership of the Ukrainian Society «Sokil-Batko» in Lviv. They submit information about the XI Summer Olympic Games in Berlin, held from August 1 to August 16, 1936, and the purchase of a large piece of land in Lviv for the construction of the Sokil-Batko Sport Square («Ukrainskiy horod» (Ukrainian City)). Chronological limits of letters are August-December, 1936.

Keywords: Ivan Boberskiy, the Ukrainian Society «Sokil-Batko», Sport Square «Ukrainskiy horod», XI Summer Olympic Games in Berlin.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

БУРАЧОК Лілія Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

ВОЗНЯК Тарас Степанович – український культуролог, політолог, засновник і головний редактор Незалежного культурологічного журналу «І», директор Львівської національної галереї мистецтв імені Бориса Возницького

КАМЕНЦЕВ Денис Сергійович – здобувач Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

КАРАНДА Ірина Ігорівна – здобувач відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

КОСТЮК Олег Анатолійович – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

КРАВЕЦЬ Наталія Петрівна – здобувач Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

МАРЧЕНКО Ярослав Вікторович – кандидат історичних наук, професор кафедри тактико-спеціальних дисциплін Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного.

МУРАВСЬКИЙ Олег Іванович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, вчений секретар Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; молодший науковий співробітник Науково-дослідної лабораторії (військово-історичних досліджень) Наукового центру Сухопутних військ Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного.

ПАСІЦЬКА Оксана Ігорівна – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ПАТЕР Іван Григорович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ПІДШИБЯКІН Сергій В'ячеславович – ад'юнкт Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

ПОЛТАВЕЦЬ Юрій Сергійович – ад'юнкт Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

ПОСІВНИЧ Микола Романович – науковий співробітник відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

РАМАНОВА Ірина Миколаївна – кандидат історичних наук, професор Європейського гуманітарного університету

РОМАНЮК Михайло Васильович – старший науковий співробітник відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, директор Центру незалежних історичних студій

СОВА Андрій Олегович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри олімпійської освіти Львівського державного університету фізичної культури імені Івана Боберського, заступник директора Центру незалежних історичних студій, стипендіат Меморіального фонду ім. Нестора і Зеновії Саломонів Канадського інституту українських студій

СТАСЮК Олександра Йосипівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ТКАЧУК Андрій Павлович – аташе з питань оборони Посольства України у республіці Австрія.